

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
**TARİX İNSTİTUTU**

---

**ELMİ ƏSƏRLƏR**

2009, cild 31

**SCIENTIFIC WORKS**  
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN  
2009, volume 31

**ТРУДЫ**  
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА  
2009, том 31

1947-ci ildən  
nəşr olunur

**31/2009**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**  
**A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının**  
**qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

**Yaqub MAHMUDOV**  
*AMEA-nın müxbir üzvü*

Redaksiya heyəti:

Akad. Cəmil **QULİYEV**, akad. Nailə **VƏLİXANLI**,  
akad. Teymur **BÜNYADOV**, akad. İsmayıl **HACIYEV**,  
müxbir üzv Oqtay **ƏFƏNDİYEV**

t.e.n. Tofiq **BABAYEV** (məsul katib), t.e.d. İradə **BAĞİROVA**,  
t.e.n. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktorun müavini),  
İradə **ƏLİYEVA** (buraxılışa məsul), t.e.d. Şahin **FƏRZƏLİYEV**,  
t.e.d. Qasım **HACIYEV**, t.e.n. Hacı **HƏSƏNOV**,  
t.e.n. Nigar **MAKSVELL**, t.e.n. İsrafil **MƏMMƏDOV**,  
t.e.n. Göhər **MƏMMƏDOVA** (elmi katib),  
t.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**, t.e.n. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**,  
t.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**, t.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**,  
t.e.d. Vaqif **PİRİYEV**, t.e.d. Sayad **SAYADOV**,  
t.e.n. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**,

## MÜNDƏRİCAT

O. Ə.Əfəndiyev N.S. Musalı	ABŞ tarixçisi Ceymıs Reydin Səfəvilər dövrünün tarixinə dair kitabı haqqında.....	5
Y.H.Gözəlova	Böyük İpək yolu III – XIII əsrlərdə.....	12
T.N.Qədimi	I Şah Təhmasib dövründə təbabət.....	27
F.U. Ələkbərli E.M. Hacıyeva	Qədim şərq təbabəti və onun Azərbaycan tibb elminin inkişafında rolu (ən qədim zamanlardan xv əsrə qədər).....	32
M.A. Xəlili	Həkim Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireyi-Xarəzmşahi” əsərində istifadə olunan mənbələr.....	39
C.И.Алиева	Аварские тюрки Кавказа.....	44
M.T. Paşayeva	Azərbaycanın şimal – qərbində qədim etnogenetik əlaqələrin izləri.....	60
G.İ.İbrahimova	Orta əsrlər Azərbaycan qadınlarının ictimai – siyasi, ədəbi fəaliyyəti .....	68
D. M.Əzimli	Azərbaycanın iqtisadi həyatında Şəki şəhərinin rolu (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin I yarısı).....	79
Ə.A.Əsədova	«Dədə Qorqud» oğuzlarının maldarlıq təsərrüfatı.....	86
R.Ş.Şahbazova	V.V.Bartold müsəlman şərqində monqol amilinin yeri haqqında..	92
Z.H. Bayramlı	Azərbaycan vilayətinin idarə olunmasında Qızılbaş – türk əyanlarının rolu.....	98
Ş.R. Məmmədli	XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda–hindistanlı tacirlərin fəaliyyəti.....	104
T.A.Aslanova	Sovet Azərbaycanında siyasi rəhbərliyin sosial tərkibinin formalaşmasının bəzi xüsusiyyətləri (XX əsrin 20-ci illərinin II yarısı – 30-cu illəri).....	111
Z.Ə.Vəliyev	Azərbaycan – İran elmi əlaqələri (1991 – 2005-ci illər).....	116
H. А.Алиева	Проекты общественных организаций в области культуры между Азербайджанской и Грузинской Республиками (1991-2005 гг.)....	123
A.M.Мирабдуллаев	Самопровозглашённые «Республики» на постсоветском пространстве и «Балканские прецеденты» во внешнеполитических приоритетах Российской Федерации.....	132
İ.M.Məmmədov	Azərbaycan Respublikası prezidentinin antiböhran tədbirlər paketi və ölkədə ictimai – siyasi sabitliyin qorunması istiqamətində görülmə işlər.....	139
R.Z.Rəhimli	Azərbaycan Dövlət qulluğu sisteminin formalaşdırılması idarəetmə sahəsində islahatların başlıca amilidir.....	146
Ə.Q.Qasımov	Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəniyyətin inkişafı (XX əsrin 70 – 80-ci illəri).....	150
F.H.Həvilova	Azərbaycanda xatirə muzeylərinin yaradılmasında Heydər Əliyevin rolu.....	156
M.N.İbrahimov	Azərbaycan Respublikasının dünyanın aparıcı ölkələri ilə əlaqələrində Xəzər neftinin rolu.....	161
A.Q.Kərimova	Klavdi Ptolemey qədim Şamaxı şəhəri haqqında.....	167

## MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman AzLat – 13 ölçülü şrifflərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.<sup>1</sup>

---

**Qeyd:** Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

## ABŞ TARİXÇİSİ CEYMS REYDİN SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNÜN TARİXİNƏ DAİR KİTABI HAQQINDA

Oqtay Əfəndiyev  
Namiq Musalı

Səfəvilər sülaləsinin 235 illik hakimiyyəti dövrünün araşdırılması heç vaxt aktuallığını itirmir və istər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə bu tarixin öyrənilməsi sahəsində ardıcıl işlər görülür, yeni-yeni əsərlər ortaya çıxır. Səfəvilərin tariximizdə tutduqları yeri və oynadıqları rolu nəzərə alaraq, Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin bu mövzuda aparılan tədqiqatları və nəşr olunan kitabları diqqətdə saxlamasının vacib olduğunu söyləyə bilərik.

ABŞ tarixçisi Ceyms Reydin “İslami İranda tayfaçılıq və cəmiyyət (1500-1629)” əsəri (James J. Reid. Tribalism and Society in Islamic Iran (1500-1629). Los Angeles, University of California, Undena Publications, 1983, 220 p.) Səfəvilər dövrünün sosial-iqtisadi tarixinə həsr olunmuşdur. Amerikalı müəllifin bu kitabı ilə son vaxtlarda tanış olduğumuzdan, bəzi mülahizələrimizi oxucularla bölüşməyi özümüzə borc bildik.

Ceyms Reydin əsəri girişdən, on fəsildən, əlavələrdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və göstəricilərdən ibarətdir. Giriş “Köçərilik ənənəsinin inkişafı və onun İrana təsiri” [s.1-3], I fəsil “Mərkəzi Asiya və fars ənənələrinin qovuşması: XI əsrdən XVIII əsrdək İranda iyerarxiya və hakimiyyət” [s.5-12], II fəsil “İranın sosial intizamı və qızılbaşlar” [s.13-36], III fəsil “1000-1500-cü illərdə İran iqtisadiyyatının inkişafı” [s.37-65], IV fəsil “Qızılbaş oymaq sistemi” [s.66-80], V fəsil “Qızılbaş ailə mülklərinin formalaşması və qızılbaş hakimiyyətinin tənəzzülü: Talış əmirləri” [s.81-96], VI fəsil “Ağqoyunlu oymaq ittifaqının Səfəvi sistemi içində əridilməsi: Mosullular” [s.97-106], VII fəsil “Teymuri elementlərinin oymaqlar içində assimilyasiyası” [s.107-113], VIII fəsil “Ən böyük oymaq daxilində böhran və münaqişə: Ustaclular” [s.114-121], IX fəsil “Qızılbaş oymaqlarının böhranı” [s.122-140], X fəsil isə “Həyat tərzii: qiyam xətti” [s.141-153] adlanır.

“Giriş”də deyildiyi kimi, müəllifin məqsədi Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə qızılbaş tayfalarının İrandakı sosial-iqtisadi münasibətlərdə nə kimi rol oynadıqlarını və cəmiyyətin oturaq hissəsinin onlardan asılılığını göstərməkdir. Başqa sözlə desək, əsərin qayəsi Səfəvilər dövrünün sosial-iqtisadi tarixini şərh etmək, bu sahədə “buraxılmış səhvləri göstərməkdir” [s.1-3].

Müəllifin fikrincə, I Şah Abbasın islahatları bu sistemi dəyişdirə bilməsə də, qızılbaş tayfalarının mövqeyini zəiflədərək, onların şah hakimiyyəti üçün yaratdıqları təhlükəni aradan qaldırdı. Şah Abbas dövründə “inqilabi” dəyişikliklərdən bəhs edən müəllif onun qüdrətli qızılbaş tayfa başçılarını zəiflətmək məqsədi ilə onları bilavasitə

---

Oqtay Əbdül oğlu Əfəndiyev – AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun şöbə müdiri

Namiq Seyfulla oğlu Musalı – tarix elmləri namizədi, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun elmi işçisi

özünə tabe olan qulamlarla əvəz etməyə çalışdığını, lakin bu təşəbbüsünün uğursuzluqla nəticələndiyini göstərir. Çünki qulamlar qızılbaş tayfa və oymaqları kimi formalaşmağa başlayaraq, yerli tayfa əmirləri ilə yaxınlaşır, əlaqəyə girir və yeni qulam sülalələri yaradırdılar [s.100]. Şahın bu sahədəki tədbirləri vəziyyətə qismən təsir etdi, lakin yenə də tayfa başçıları vilayətlərdə idarəni əsasən əllərində saxlaya bildilər. “Türk-monqol” köçəri ənənələri və idarəçilik sistemi kənd həyatında (və eləcə də şəhərlərdə) əsas element kimi qalmaqda davam edirdi.

Qızılbaş tayfa (oymaq) sistemini, strukturunu xüsusi olaraq araşdırmağa səy göstərən müəllif yazır ki, Şah Abbas böyük tayfaların gücünü sarsıtmaq üçün onların elitasını (əmirləri) məhv etməklə deyil, tayfa daxilində aşağı təbəqəni gücləndirib, yuxarılara qarşı çıxmağa təhrik etmək yolunu seçmiş və beləliklə, əsasən öz məqsədinə çata bilmişdi.

Bununla bərabər, amerikalı müəllif qızılbaş tayfalarının mərkəzi hakimiyyət uğrunda daimi mübarizəsini şərh etməyə çalışır. Ağqoyunlulardan mosullu və pornak oymaqlarının Şah Abbas və hətta onun xələfləri dönəmində də mövcud olması onda təəccüb doğurur. Halbuki, o, özü də bildirir ki, bəzi qızılbaş tayfaları (məsələn, əfşarlar və qacarlar) dörd əsrə qədər öz varlıqlarını saxlamış, Şah Abbasın islahatlarından sonra, Nadir şah dövründə və hətta ondan sonra da İranda hakimiyyətə yiyələnməyə nail olmuşdular.

Səfəvilər dövlətində irsi nəsil sisteminin təşəkkülünə toxunan müəllif iki tayfanı – talışları və mosulluları misal gətirir. Talışlar ilk vaxtlarda Səfəvi şeyxlərinin etibarlı tərəfdarlarından hesab edilirdilər. Qızılbaş iyerarxiyasında mövqe tutan talış əmirləri, müəllifin göstərdiyi kimi, sonralar qüdrətli qızılbaş tayfa əmirləri ilə çəkişmək gücündə deyildilər. Talış hakimləri (qızılbaş tayfaları Şah Abbas tərəfindən iqtidardan sıxışdırıldıqdan sonra da) Astara və Gilanın qonşu bölgələrini idarə edirdilər. Müəllif yazır ki, I Şah Abbas, Əmir Həmzə Mirzə Talışın ona qarşı üsyan etməsinə baxmayaraq, onun vəzifəsini və əmlakını oğlu Bayandura, sonuncu öldükdən sonra isə onun qardaşına verdi. Bu ənənə, müəllifin etiraf etdiyi kimi, türklərə xas olan varislik qaydasıdır və Şah Abbas buna riayət etməli idi. Amerikalı tarixçi haqlı olaraq göstərir ki, Şah Abbas onların vəzifə və mülklərini taciklərə və ya öz qulamlarına da verə bilərdi. Lakin o, bunu etmədi. Əmir Həmzənin nəslə Səfəvilərin sonunadək Talışda hakim olmuşlar [s.96, qeyd 41]. Bu yerdə xatırlatmaq yerinə düşər ki, görkəmli şərqşünas V.F.Minorski Səfəvi ordusunda və idarəçilik sistemində yer tutan talış tayfasını irandilli talışlardan fərqləndirmiş, bu tayfanın türk mənşəli ola biləcəyinə işarə etmiş və Muğandakı türk mənşəli şahsevən tayfalarından birinin talış-mikeyli adlandırılmasına diqqət çəkmişdir [V.F.Minorsky. “Tadhkirat al-muluk”: A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725. London, 1943, p.14].

Mosullu tayfasından bəhs edilərkən onun talışlardan mənşəcə fərqli olduğu göstərilir. Bu tayfa hələ Ağqoyunlu dövlətində qüdrətli təşkilat qurmağa nail olmuşdu. Mosullular Şah İsmayılın tərəfinə keçən ilk Ağqoyunlu oymağı idi. XVI əsrin ikinci yarısında Əmir xan Mosullu Azərbaycan bəylərbəyisi olduğu vaxt şamlu və ustaclu tayfalarının təzyiqinə dözməyib üsyan etdi və öldürüldü. Bununla türkmən və mosullu

tayfaları tədricən digərlərinin arasında yoxa çıxdılar [s.105]. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə onların nümayəndələrinin əlində kiçik mülklər qalmışdı [s.106].

“Qızılbaş tayfalarının böhranı” fəslində müəllif bir sıra məqamları vurğulayır: qızılbaş elitasının, böyük tayfa başçılarının torpaq sahələrinin və əmlakının kəskin şəkildə azalması, onların hərbi qüdrətinin zəifləməsi, dinin siyasi rolunun məhdudlaşması, mərkəzi hakimiyyət və əyalətlər arasında əlaqələrin pozulması və s.

Əsərin sonunda müəllif Şah Abbas dövründə İranda “inqilabi dəyişikliklərdən” söhbət açır [s.149-151]. Onun fikrincə, əsərdə ədəbi və incəsənət nümunələri bu dövrdə “İran mədəniyyətinin çiçəklənməsinin ən yüksək pilləyə çatdığını göstərir” [s.149].

Kitab mənbələrin məlumatına əsaslanmayan müəllifin mücərrəd ümumiləşdirmələri və bir-birinə zidd fikirləri ilə doludur. Məsələn, deyilir ki, XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin ictimai quruluşunun dəyişməsinə yönəlmiş “şüurlü cəhd” cəmiyyətdə özünə yol açır, nəticədə, çöl (köçərilik) sistemində xas olan dəyərlərin aradan çıxmasına təkan verilir, tədricən əski, “qeyri-türk”, oturaq həyat tərzini üstünlük təşkil edir və s. Ən təəccüblüsü odur ki, müəllifin iddiasına görə, məğlub olmuş böyük qızılbaş tayfalardan sonra yaranmış boşluğu “Azərbaycanda kürdlər və şahsevənlər” doldurur.

C.Reyd İran türklərinin əsasən Mərkəzi Asiyadan gəldiyini iddia edir və qızılbaş tayfalarının danışdığı dilin çağatay (özbək) dili olduğunu bildirir. Onun yazdığına görə, çağatay türkcəsi qızılbaşlar üçün “lingua franca” (qarışıq dil) idi. O, fikrini davam etdirərək yazır ki, monqol hücumlarından sonra Mərkəzi Asiyanın İrana bilavasitə təsiri olmamış, qızılbaşların “özbəklərdən alınma sözləri isə Səfəvilərə özbək əsirləri” (?) vasitəsilə keçmişdir [s.16]. Daha sonra bu məsələyə qayıdan müəllif yazır ki, qızılbaş əmirlərinin əksəriyyəti çağatay türkcəsində danışdı, Şah İsmayıldan başlayaraq qızılbaşların dilində həm nəsr, həm də nəzmlə zəngin ədəbiyyat mirası qalmışdır [s.28-29]. Müəllif bunu deyərəkən V.F.Minorskinin Şah İsmayılın poeziyasına həsr etdiyi məqaləsinə istinad edir. Halbuki, məşhur şərqşünas Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ının dilinin “Azərbaycan türkcəsi” olduğunu təsdiq edir [V.F.Minorsky. The Poetry of Shah Ismail I // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1942, vol. 10, part 4, p.1010a].

Ceyms Reyd Anadolu və İran qızılbaşlarına aid hissədə onların “müxtəlif türk, kürd və luri dialektlərində danışdıqlarını” (?) iddia edir [s.29]. Lakin, eyni zamanda, Səfəvilərin əksər insani və iqtisadi dayağının şimal-qərbi İranın (yəni Azərbaycanın!), “Ərdəbilin şəhər sənətkarlarının, çobanlarının və əkinçilərinin” olduğunu etiraf edir [s.23].

Müəllifin fikrincə, cəlalilərin, şahsevənlərin və yaka türkmənlərin İrana gəlməsi “Xorasan, Astarabad, Azərbaycan, Şirvan və Gürcüstan kimi ölkələrdə yerli fars (çoxlu kürdlərlə birlikdə) əhalisinin kökünü kəsmişdir” [s.69]. Heç bir mənbəyə və tədqiqatlara əsaslanmayan cənab Reydin belə “kəşfləri” təəccüb doğurur. Görəsən, müəllif Gürcüstanda, Azərbaycanda və Azərbaycanın bir parçası olan Şirvanda “kökü kəsilmiş yerli fars və kürd əhalisi” deyərəkən kimləri nəzərdə tutmuşdur? Buradan belə nəticə çıxır ki, ya müəllif son orta əsrlərdə Azərbaycanın yerli əhalisinin böyük əksəriyyətini türk mənşəli əhalinin təşkil etdiyini və Azərbaycan xalqının türk xalqlarından biri olduğunu

bilməyəcək qədər məlumatsızdır, yaxud da o, Azərbaycan tarixini kobud şəkildə təhrif edəcək dərəcədə qərəzlidir.

Qızılbaşların tayfa (oymaq) sistemindən bəhs edən C.Reyd bayat tayfası haqqında yazır: “İranda bayat tayfası iki bölükdən – Ağ ulus (White Nation) və Qara ulusdan (Black Nation) ibarət idi. Ağ ulus qismən XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi sülaləsinə xidmət etmək üçün İrana gələn qaçqınlar idi. Onlar Səfəvi – Osmanlı sərhədləri boyunca və Həmədanda yerləşmişdilər. Ağ ulusun əmirləri Həmədan ətrafında kürdləri və İran dillərində danışan başqa əhalini idarə edirdilər. Onların bəziləri sonradan tayfa türkcəsində, yaxud azəricə (“tribal Turkish or Azari”) danışmağa başlayıb, özlərini bayat tayfasının bir qolu hesab etdilər” [s.70].

Sözün qıçası, cənab Reid Azərbaycan dilinin, Azərbaycan türkcəsinin fars dili kimi müstəqil dil olduğunu qəbul etmir, bu dildə xalqımızın yaratdığı böyük ədəbiyyatı farsların adına çıxır və zəngin mədəniyyət, ədəbiyyat və saray dili olan, Səfəvilər dövründə hətta diplomatik yazışmalarda istifadə edilən Azərbaycan türkcəsini həqarətlə “tayfa dili” adlandırır. Azərbaycan türkcəsinin yalnız bayat tayfasının bir qolunun dili olduğunu biz amerikalı “araşdırıcı”dan öyrəndik!

Beləliklə, Səfəvi-Qızılbaş dövlətini yaradan və yaşadanların, eləcə də hakim sülalənin ana dilinin tarixşünaslıqda geniş məlum olan və təsdiq edilmiş şəkildə Azərbaycan türkcəsi olduğu həqiqətini müəllifin qulaqardına vurması təəccüb və təəssüf doğurmaya bilməz!

Təəccüb doğuran məqamlardan biri də müəllifin Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatlarına verdiyi mənfi qiymətdir. Məlum olduğu kimi, Türkiyə tarixçilərini, xüsusilə də Faruk Sümerin türk tayfalarının tarixi və mədəniyyətinə dair əsərlərinin elmi səviyyəsi və dəyəri danılmazdır. Lakin Ceyms Reid heç bir dəlil göstərmədən bu tədqiqatları şübhə altına alır. Belə ki, o, Şah İsmayılın tərəfdarlarının bir qisminin Anadoludan və Şimali Suriyadan gəlmiş türk oymaqları olması haqqında F.Sümerin mülahizələrini “millətçi tarixşünaslığın” bəhrəsi kimi qələmə verir [s.V,70]. Reidin əsərində qızılbaş tayfalarının oğuz mənşəyi inkar edilir. Amerikalı müəllif hesab edir ki, lap əvvəldən Səfəvilərin tərəfdarları yalnız oğuz türklərindən deyil, müxtəlif mənşəli etnoslardan toplanırdı. Hətta sərhədlər qapandıqdan sonra da xaricdən (Mərkəzi Asiya nəzərdə tutulur) miqrasiya davam etməkdə idi [s.70].

Müəllif heç bir dəlil gətirmədən XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlində Səfəvi dövlətinə keçən cəlalilərin “əsasən kürdlər” olduğunu və onların Azərbaycanda (Muğanda, Qarabağda və Urmiyada) müstəqil qurumlar yaratdıqlarını yazır [s.126], 1610-cu ildə Qələndəroğlu üsyanını “kürd cəlalili üsyanı” kimi təqdim edir [s.129]. Müəllif Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli nümunələrindən olan “Koroğlu” dastanını əsassız olaraq kürdlərə aid olduğunu dönə-dönə iddia edir, “Dədə Qorqud” dastanını isə Səfəvilər dövrünün epik abidəsi kimi səciyyələndirir. Halbuki, bu dastanın 1300 illiyi dünya ictimaiyyəti tərəfindən, UNESCO səviyyəsində qeyd edilmişdir. Görünür, C.Reydin xəbəri yoxdur ki, “Kitabi – Dədə Qorqud”un Səfəvilər dövründən öncə, XV əsrdə köçürülmüş əlyazma nüsxəsi hələ 1815-ci ildə alman şərqşünası H.Dits tərəfindən Drezden kitabxanasında aşkar edilmişdir.

Yuxarıda çəkdiyimiz misallar Ceyms Reydin çətin problemlərin izahına çox vaxt birtərəfli, qərəzli yanaşdığını göstərir. Bu cəhət türk etnosunun, türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin “İran” coğrafi məfhumunda əridilməsində, onların rolunun kiçildilməsində, heçə endirilməsində özünü göstərir.

Əsərin sonuna yaxın müəllif yazır ki, İranda yaşamış tayfaların tarixinin tədqiqi hələ ilkin mərhələdədir. O, bu sahədə yalnız R.Tapperin şahsevənlərə həsr etdiyi məqalələrini xatırladır. Müəllifin fikrincə, təşviş və narahatçılığa səbəb odur ki, İranın mədəniyyət tarixinə dair araşdırmalar bu ölkədə yalnız VII əsrdən başlayan dini ixtilaflarla məhdudlaşır. “Zəngin sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixi sahəsində, demək olar ki, heç bir iş görülməyib”. O, öz “əsərini” bu problemin həll edilməsi sahəsində yeni və daha geniş planda bir təşəbbüs, İranın tarixi inkişafına yeni baxış kimi təqdim edir. Müəllifin etirafında diqqəti çəkən məqam bu “baxış”ın heç bir ideologiyadan asılı olmadığını, yalnız tarixi faktlara əsaslandığını bildirməsidir [s.120].

Təəssüf ki, biz cənab Reydin öz əsərinə verdiyi belə yüksək qiymətlə razılaşa bilməyəcəyik. Müəllifin mülahizələri bir çox hallarda mücərrəd mahiyyət daşıyır, faktlarla, mənbələrlə əsaslandırılmır. Əldə olan tarixi mənbələrdə sosial-iqtisadi məsələlərə dair məlumatların natamam olduğunu müəllifin özü də etiraf edir. Belə vəziyyətdə, təbii ki, “yeni baxış” nümayiş etdirməyə real imkan yoxdur.

Kitabın sonunda verilən ədəbiyyat siyahısından göründüyü kimi, müəllifin istifadə etdiyi tarixi tədqiqatlar birtərəflidir, məhduddur, tarix elminin tələblərinə cavab vermir. Rusiya və Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatları, V.V.Bartoldun, A.Y.Krımskinin, V.A.Qordlevskinin, İ.P.Petruşevskinin, Ə.Ə.Əlizadənin, O.Ə.Əfəndiyevin, Y.M.Mahmudovun, N.D.Mikluxo-Maklayın və başqalarının əsərləri cənab Reydə namələumdür. Biz bunu əsərin nöqsanlı və çatışmaz cəhətlərindən biri hesab edirik. Bu nöqsan iki səbəbdən qaynaqlana bilər: müəllif ya rus dilini bilmədiyi, yaxud da bu dildə yazılan əsərlərdəki faktiki material, mülahizə və nəticələr “xoşuna” gəlmədiyi üçün onları nəzərə almır. Onun ingilisdilli tədqiqatlara və ümumiyyətlə, Qərb tarixşünaslığına da münasibəti tendensiyalıdır. O, V.F.Minorskinin Səfəvi dövrünün sosial-iqtisadi tarixinə dair çoxsaylı araşdırmalarına, həmçinin J.Oben, L.Lokhart, L.Fekete və s. kimi tarixçilərin əsərlərinə etinasız münasibət bəsləyir. Bundan əlavə, “Fütuhat-i şahı”, “Cahangüşa-yi xaqan-i sahibqiran” (“Tarix-i Şah İsmayıl”), “Təkmilətül-əxbar”, “Tarix-i elçi-yi Nizamşah”, “Cəvahirül-əxbar”, “Nəqavat əl-asar”, “Rövzətüs-Səfəviyyə” kimi Səfəvi mənbələri, Səfəvilər dövlətinin ərazisində olmuş Venesiya səyyahlarının və elçilərinin səfərnamələri və bir çox digər mühüm tarixi qaynaqlar onun “tədqiqat”ından kənar qalmışdır. Halbuki, bunlar C.Reydin araşdırmaq istədiyi mövzu üçün ən dəyərli mənbələrdir. Qəribədir ki, belə vacib tədqiqatlardan və mənbələrdən istifadə etməyən müəllif Cənubi Afrika Yun Departamentinin 1970-ci ildə nəşr etdirdiyi qoyunçuluq və yun təsərrüfatına dair məlumat kitabından Səfəvi tarixinin yazılmasında “bəhrələnməyi” lazım bilmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, C.Reydin kitabının diqqəti cəlb edən hissəsi onun “Əlavələr” bölümüdür. Orada müəllif 1500-1629-cu illərdə talış, mosullu və ustaclu tayfalarının əmirələrinə dair “Əhsənüt-təvarix”, “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” və s. kimi mənbələrə əsaslanan məlumatlar təqdim etmişdir [s.156-199]. Bu siyahıda təxminən 240 əmir barədə məlumat verilir ki, bunların da 160-a qədəri türk ustaclu tayfasındandır.

Biz bu rəyi yazarkən Ceyms Reydin başqa əsərlərinə dair heç bir məlumatımız yox idi. Lakin daha sonra onun haqqında internetdə bəzi məlumatlar əldə edə bildik. Bəlli oldu ki, Ceyms Reyd 1949-cu ildə anadan olmuş, 2006-cı ildə vəfat etmişdir. O, Kaliforniya Dövlət Universitetinin erməni araşdırmaları üzrə professoru olmuş, Kaliforniyadakı erməni lobbisinə xüsusi yaxınlığı ilə seçilmişdir. C.Reyd qondarma “erməni soyqırımını” təbliğ edən məqalələrin də müəllifidir. Elə onun Səfəvi tarixi ilə bağlı bəhs etdiyimiz kitabı da Kaliforniya Universitetində, əsasən, erməni təbliğatı aparan bir mərkəz tərəfindən nəşr edilmişdir. Buna görə də onun Azərbaycan və ümumən, türk xalqlarının tarixi ilə bağlı təhriflərinin qərəzli məqsədlərə xidmət etməsinin səbəbi aşkar olur.

**О.А. Эфендиев**  
**Н.С. Мусалы**

**О КНИГЕ АМЕРИКАНСКОГО АВТОРА ДЖЕЙМСА РЕЙДА,  
ПОСВЯЩЕННОЙ ИСТОРИИ СЕФЕВИДОВ**

**РЕЗЮМЕ**

Период правления Сефевидской династии занимает важное место в истории азербайджанской государственности. В XVI веке Азербайджан был политическим и экономическим центром этой империи, азербайджанские кызылбашские племена занимали ведущие позиции в государственном управлении и армии. Впервые в истории региона азербайджанский (тюркский) язык стал употребляться в качестве государственного письменного языка. И.П.Петрушевский, В.Ф. Минорский, О.А.Эфендиев, Ф.Сюмер, Я.М.Махмудов и некоторые другие ученые характеризовали Сефевидскую империю как Азербайджанское тюркское государство.

Работа американского автора Дж. Рейда «Трайбализм и общество в исламском Иране (1500-1629 гг.)» (Лос-Анджелес, Калифорнийский Университет, Издательство «Ундена», 1983, 220 с.) богата сведениями, которые не подтверждаются первоисточниками. Дж. Рейд выступает со многими ошибочными претензиями, абстрактными обобщениями и противоречивыми утверждениями. Невзирая на богатейшую литературу, созданную в этот период азербайджанским народом, он с презрением называет азербайджанский язык «племенным языком» и пытается отнести эпос «Кёр-оглы» к курдам. Автор прилагает большие усилия для преувеличения роли нетюрков и особенно ираноязычных племен не только в государственном управлении, но и в этническом составе населения Азербайджана. Его взгляды при решении сложных проблем односторонни и тенденциозны. Это обстоятельство находит особенно яркое выражение в попытке автора растворить историю и культуру азербайджанского народа внутри географического понятия Иран.

Источники и литература, использованные Дж. Рейдом, ограничены и не отвечают требованиям современной исторической науки. Исключением можно считать «приложения», в которых даются краткие биографические сведения о 240 эмирах из 3 кызылбашских племен.

**O.A. Efendiyev  
N.S. Musali**

**ON THE BOOK OF AMERICAN AUTHOR JAMES J. REID  
DEVOTED TO HISTORY OF SAFAVID PERIOD**

**SUMMARY**

Reign time of Safavid Dynasty takes very important place in the statehood history of Azerbaijani people. Throughout XVI century Azerbaijan was the political and economical centre of this empire, Azerbaijani qizilbash tribes have taken a leader position in the system of governance and Azeri Turkish had begun to use in the status of writing language of state for the first time in the history. İ.P.Petru-shevsky, V.F.Minorsky, O.A.Efendiyev, F.Sumer, Y.M. Mahmudov and some other scholars have characterized Safavid Empire as a Turkish state.

American author James J. Reid's work named as "Tribalism and Society in Islamic Iran (1500-1629)" (Los Angeles, University of California, Undena Publications, 1983. 220 p.). This book is full with information which is not guided by primary sources. J.J.Reid puts forward many groundless claims, abstract generalizes and inconsistent considerations. He does not take into account the rich literature of Azerbaijani people, abusively names Azeri Turkish "tribal speech" and tries to connect "Koroglu" epos with Kurds. The author makes every effort to overstate the role of non-Turks, especially Persian-speaking tribes not only in the state governance, but also in ethnic structure of Azerbaijan population. He often approaches to explanation of the difficult problems with one-sided and tendentious view. This peculiarity particularly shows itself in dissolving of the history and culture of Azerbaijani people in the inside of Iranian geographical conception.

Sources and researches used by J.J.Reid are limited and does not answer to demands of the modern historiography. "Appendix" gives the short biographical information about approximately 240 emirs of 3 qizilbash uymaq. It is only the valuable and remarkable part of the work.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın orta əsrlər tarixi» şöbəsinin 2008-ci il 7 mart tarixli iclasının 7 sayılı qərarı və t.e.n., T.H.Nəcəflinin və t.e.n.X.S.Qasımovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## BÖYÜK İPƏK YOLU III-XIII ƏSRLƏRDƏ

Yeganə Gözəlova

Mövcud olduğu böyük bir tarixi dövr – təxminən iki min il ərzində Böyük İpək yolu tacirlərin, diplomatların, səyyahların, missionerlərin, cahanşümul hökmdarların diqqətini nə qədər çəkmişə, tarixçilərin də eyni dərəcədə maraq dairəsində olmuşdur və tədqiqat obyektini kimi indiyədək öyrənilməkdədir.

«Ətir yolu», «Hökmdar yolu», «Via Sacra», «Varyaqlardan yunanlara gedən yol» və bu kimi ticarət yolları qədim dövrdə və orta əsrlərdə məşhur olmuşdur. Amma onların içərisində ən əzəmətlisi, böyük imperiyaları bir-birinə qarşı qoyub özü bu mübarizələrdən qalib çıxan və daha uzun müddət mövcud olan, təkcə ticari deyil, həm də siyasi hadisə olan yol Böyük İpək yoludur. Bu fərqliliyin bir neçə səbəbi var: əvvəla, adından da göründüyü kimi, Böyük İpək yolu başlıca olaraq ipək ticarətilə bağlı olmuşdur. İpək isə qədimdə və orta əsrlərdə beynəlxalq ticarətin ən bahalı, ən tələbatlı əmtəəsi idi. İkinci səbəb, coğrafi amillə bağlıdır: Böyük İpək yolu Avrasiyanın ən ucqar bölgələrindən başlayaraq, mərkəzi ərazilərindən keçməklə materikin qərbinədək uzanırdı (yolun istiqamətləri aşağıda göstərilir) və əksər ölkələri maraqlı tərəfə çevirirdi. Nəyahət, Böyük İpək yolu həm də siyasi hadisə idi: bu yolun üzərində nəzarəti ələ keçirmək həm xammalın və əmtələrin qiymətini müəyyən etmək, həm satış bazarları qazanmaq, həm də böyük diplomatik vasitəni əldə saxlamaq demək idi.

Hələ eramızın II əsrindən başlayaraq, Çinin Loyan şəhəri Koqurö (Koreya) ölkəsinə, Hind-Çin yarımadasına, onun vasitəsilə Hindistana gedən yolların başlanğıc məntəqəsinə çevrilir. Yançjou – Kayfın – Loyan şimal-şərq istiqamətində Lolan (Pxenyan) – Lyaodun – Yan (Pekin) – Tayyuan xətti ilə davam edirdi [10, s.540]; bu xətt Tayyuyandan yenidən cənuba istiqamət götürərək Çan-ana gəlirdi. Çan-andan Çinin daxili yolları (Çan-an – Xançjun – Çendu – İçjou) ikiyə haçalanırdı: birincisi Fanyuy – Szyaoçji xətti idi ki, o, Çinin daxili bölgələrini əlaqələndirirdi, digər xətt isə İçjoudan Birmanın Prome şəhərinə yönəlmişdi. Prome – Pequ yolu ilə Çin tacirləri Benqal körfəzi sahili şəhərlərinə çıxış əldə edirdilər ki, bu da Mərkəzi Asiyanın Cənubi Asiya ilə nəhəng ticarət yolları sistemini yaradırdı. Nəzərdən keçirdiyimiz magistral Pequnun vasitəsilə Tamralipti – Çampa – Pataliputra (Patra) – Benares – Madxura (Madra) – İndraprastxa (Dehli) – Txanesar – Taksila – Puruşapura (Peşavar) – Kabil xəttinə qatılaraq [10, s.540] Orta Asiyaya istiqamət götürürdü. Doğrudur, bu yol məsafəcə Böyük İpək yolunun klassik istiqamətindən uzun və ağır idi, amma fil sümüyü, səndəl ağacı, ədviyyat, şəkər və pambıq parçaların ixracı ilə məşğul olan Hindistan şəhərləri ilə ticarət böyük gəlir gətirdiyindən, tacirləri cəlb edirdi. Üstəlik, Hindistanın Malayya ilə sıx əlaqələri var idi: Malayya isə Hind okeanından Sakit okeana və əks istiqamətdə gedən dəniz yollarının qovşağı olub,

---

Yeganə Hafis qızı Gözəlova – tarix elmləri namizədi, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin dosenti

Cənub-Şərqi Asiyanın qitə hissəsi ilə adaları arasında vasitəçi funksiyanı yerinə yetirirdi.

Cənub – Qərbi Asiyanın daxili rayonlarını Mərkəzi Asiya ilə əlaqələndirən yollara gəlinə, V-VII əsrlərin ən iri iki dövlətinin – Sasani şahlığının və Şərqi Roma imperiyasının şəhərləri arasındakı yolları əhatə edən bu qrup çoxşaxəli olub Fars körfəzi, Ərəbistan dənizi və Qırmızı dəniz ticarəti ilə əlaqələndirirdi. Mərvdən başlayan bu karvan yolu şimala, qərbə və cənuba haçalanırdı. Şimala yönələn yollar aşağıdakı xətt üzrə gedirdi: Mərv – Tahiriyyə – Dərgan – Xəzərasp – Xivə – Ürgənc, buradan isə Xəzər dənizinin cənub-şərq sahili boyunca Dehistan – Curcan – Amul xətti Rey şəhərində yekunlaşırdı [23, s.4].

Mərvdən qərbə yönələn Tus – Nişapur yolu da Reyə gəlirdi və buradan ticarət yolları 4 yerə ayrılırdı:

1) Rey – Ərdəbil – Partav (Bərdə);

2) Rey – Qazaka (Cənzə) – Dvin;

3) Rey – Həmədan – Ktesifon – Veh-Ərdəşir (Selevkiya) – Kufə – Nəcəf – Xirə – Qadisiyyə – Yəsrib – Məkkə – Ciddə və ya Məkkə – Taif – Səna – Mokka və ya – Səna – Ədən. Bu yolun böyük əhəmiyyəti onda idi ki, Ktesifondan həm Ərəbistanın daxili bölgələrinə, həm də Ktesifon – Şiraz – Hörmüz xətti ilə Fars körfəzi limanlarına çıxmaq olardı;

4) Rey – İsfahan – İstəxr – Şiraz – Dərabçird – Hörmüz yolu da Fars körfəzi limanları ilə əlaqələndirirdi.

Nəhayət, Mərvdən cənuba Xorasanın, Kuhistanın və Kərmanın şəhərlərini ehtiva edən yollar ayrılırdı ki, onlar da əsasən aşağıdakı kimi idi: Mərv – Herat – Zərənc – Kərman – Dərabçird – Hörmüz və ya birbaşa – Kərman – Hörmüz [23, s.4].

Bu iki mühüm karvan sistemini (Qərbi və Şərqi Asiya magistrallarını) əlaqələndirən yollar əslində elə Böyük İpək yolu idi.

Bütün ənənələrinə baxmayaraq, Böyük İpək yolunu mühafizəkar saymaq olmaz; yarandığı yüzilliklərdən orta əsrlərin sonunadək onun istiqamətləri və vasitəçiləri xeyli dəyişkən olmuş, hətta bir neçə yüzillik ərzində o, ya tamamilə karvan, yaxud da dəniz istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn, e. ə. III-II əsrlərdən eramızın III əsrinin ortalarınaadək Böyük İpək yolunun Çin bölməsi təxminən aşağıdakı kimi idi: Laulan – Xotan – Qaşqar [21, I, s.260]. Lakin Xan imperiyasının süqutu (220-ci il), «Üçşahlıq»ın başlanması (220-280-ci illər), hunların və tarqutların artan hücumları təxminən 250-ci ildən başlayaraq Laulan marşrutunun dayanmasına və Turfan marşrutunun fəallaşmasına gətirib çıxarmışdı.

IV əsrdən etibarən Böyük İpək yolunun çinlilər üçün başlanğıc məntəqəsi Çan-an (Sian) olur. Çan-andan qərbə yönələn yol Xuanxe çayının orta axarını bölərək, Tyan-Şan dağ silsiləsinin şimal yamaqları ilə An-siyə gəlir və burada haçalanırdı: birinci yol Tyan-Şan dağları ilə qərbə yönəlib İli çayı vadisi istiqamətində davam edirdi və Balxaş gölü ətrafı düzənliklərə çıxırdı. Çinlilər bu yolu Tyan-Şan Bey-lu (Şimali Tyan-Şan yolu) adlandırırdılar [15, s.11].

İkinci yol Tarım vadisi ilə Tyan-Şanın cənubundan keçirdi və Qaşqar-Dəryaya çıxırdı. Karvanlar bu çayın axarı ilə yuxarı qalxırdı və sonra Fərqanə vadisinə istiqamət götürürdü. Çinlilər bu yolu Tyan-Şan Nan-lu (Cənubi Tyan-Şan yolu) adlandırırdılar [15, s.12]. Bu yolun əsas məntəqələrinin ardıcılığı belə idi: Çan-an – Lancjou – Dunxuan – Hami – Turfan (Astana) – Kuça - Qaşqar və ya – Dunxuan – Xotan – Yarkənd – Qaşqar.

Qaşqardan bir neçə istiqamətdə Mərvə gəlmək olurdu, lakin Böyük İpək yolunun bu xətt üzrə ən məşhur davamı belə idi: Qaşqar – Üzgən – Axsıket – Xocənd – Bəncikənd – Səmərqənd – Buxara – Amul – Mərv. Mərvdən Xorasanın Tus və Nişapur şəhərlərinə keçən yol Rey – Həmədan (Ekbatan) – Ktesifon – Veh-Ərdəşir (Selevkiya) xətti ilə başa çatırdı. İpək və Şərqi digər nəfis malları Sasani imperiyasından keçərək Nisibinə gətirilirdi. Beləliklə, Çan-andan Nisibinədək gəlib çıxan Böyük İpək yolu təxminən 230 gün davam edirdi [10, c.542; həmçinin bax: 9, s.42].

Məlumdur ki, dövlətlər arasında gedən ziddiyyətlərin tərkib hissələrindən biri də iqtisadi rəqabətdir. Hələ «neolit inqilabı»ndan əvvəl meydana gələn ticarət mübadiləsi [16, s.6] zaman keçdikcə diplomatiyanın vacib hissəsinə çevrilir, satış bazarları, karvan və dəniz yolları, qiymətlərin təyini üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi bu və ya digər dövlətin üstünlüyünü və imtiyazlarını təmin etməyə başlayır. Məhz qədim dünyada beynəlxalq ticarət uğrunda rəqabətin geosiyasi əhəmiyyəti yaranır: Qara dəniz və Aralıq dənizi bölgələrinin hegemonu olan Yunan dünyası ilə Fars körfəzinin üstün qüvvəsi olan Əhəmənilərin rəqabəti sonralar Roma – Parfiya, Roma – Sasani və Bizans – Sasani rəqabəti ilə əvəz olunur.

Lakin dövlətlərarası ziddiyyətlərin əvvəlki mərhələsindən fərqli olaraq, ticarət Bizans – Sasani ziddiyyətlərinin müəyyən elementini deyil, əsas motivini təşkil edirdi. Balkan yarımadası, Kiçik Asiya, Egey dənizi adaları, Suriya, Fələstin, Misir, Kirenaika, Krit və Kipr adaları, Mesopotamiya və Şərqi Anadolunun bir hissəsi, Ərəbistanın bəzi rayonları daxil olmaqla 2,8 mln. km-lik ərazini ehtiva edən Bizans imperiyası, İran dağlıq yaylasını, Aşağı Mesopotamiyanı, Azərbaycanı tərkibinə qatmış, 2,9 mln. km-lik ərazisi və eyni miqyaslı enerjisi olan Sasani şahlığı ilə çox güclü düşmən olub, V-VII əsrlərdə dünyanın qütbləşməsində böyük rol oynayırdı [5, s.11]. Elə yarandığı vaxtdan Bizans Sasaniylərlə həm Mesopotamiyada, həm də Qafqazda birbaşa həmsərhəd olmuşdur. İki dövlətin iqtisadi xarakterli maraqlarının toqquşması nəinki sərhədlərin tez-tez dəyişməsi ilə müşayiət edilir, həm də çox vaxt ticarət mübadiləsinin özünə mane olurdu.

Bizansın və Sasani imperiyasının ticarət maraqları daha çox İpək yolu və Ətir yolu ilə bağlı toqquşurdu və əslində bir böyük problemin – Hind okeanına çıxış əldə etmənin tərkib hissələri idi. Şübhəsiz, bu mübarizədə digər qüvvələr, o cümlədən Çin imperiyası və Göytürk xaqanlığı kimi əhəmiyyətli dövlətlər də iştirak edirdi. Ən iri siyasi qüvvələr olan Şərqi Roma imperiyası və Sasani şahlığı bu dövlətləri və həmin bölgələrdəki xalqları öz ətraflarında birləşdirib, məcburi və ya könüllü şəkildə beynəlxalq ticarət mübarizəsinə qatırdılar.

Böyük İpək yolu ilə bağlı uzun sürən toqquşmalar imperator I Yustinianın hakimiyyəti dövründən (527-562-ci illər) başlayaraq güclənir; bu da təsadüfi deyildi. VI əsrin ilk illərindən Bizans imperatorlarının, xüsusilə, I Yustinianın dünya ağılığına olan iddiaları və «oykumenci» xarici siyasəti böyük xərc tələb edirdi; ipəyin bir hissəsi hədiyyələrə, rüşvətə, muzzdlu əsgərlərin alınmasına sərf olunurdu.

I Yustinianın əmisi I Yustinin dövründə (518-527-ci illər) yunanlar xam ipəyi hələ də farslardan almalı olurdular və bu, çox baha başa gəlirdi. Üstəlik, Sasanilər siyasi oyunlarında ipəkdən bacarıqla istifadə edib, Bizansı daim gərginlikdə saxlamağa müyəssər olurdular. Belə ki, Sasani şahları ipək üzərində qiymətlərin yüksəkliyi şəraitində əmtəə mübadiləsini ixtisar etmək siyasəti aparırdılar, çünki yunan imperiyası «ən baha qiymətlərlə belə Avropa bazarlarında ipəyi yenidən satmaqla kompensasiya» ala bilirdi [9, s.43]. Bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq, fars inhisarçılığına son qoymaq üçün Bizansın siyasi dairələrində güclü və ambisiyalı diplomata ehtiyac var idi.

Maraqlıdır ki, Yustinian hakimiyyətinin elə ilk ilində (527-ci il) Sasanilərlə müharibəyə başladı. Müharibənin həlledici məqamı isə ərəb tayfalarının siyasi təmayülünə sıx bağlı idi. Belə ki, Bizansla Sasanilərin karvan yolları qovşağında yaşayan ərəb tayfaları ticarətdə fəal iştirak etməklə bərabər, iki imperiya arasındakı münasibətlərə də qatılmışdılar. Hələ IV əsrdə Mesopotamiya ilə Suriya səhralığı arasındakı bölgədə sasanilərin vassal asılılığını qəbul etmiş Ləhmilər dövləti yaranmışdır. Fələstinlə Suriya səhralığı arasındakı bölgədə Sasanilərin vassal asılılığını qəbul etmiş Ləhmilər dövləti yaranmışdı. Fələstinlə Suriya səhralığı arasında V əsrdə yaranan Həssanilər dövləti isə Bizansın vassal asılılığında idi. «Öz siyasi meyillərində sabit olmayan» bu ərəb dövlətləri [12, I, s.327] iki iri imperiyayı müxtəlif intriqaalara salmaqdan çəkinmirdilər. Müharibə başlayanda, Sasanilərin qəyyumluğu altında olan Ləhmi hökmdarı III Mündhir (505-551-ci illər) Bizansın mütəffiqi – Həssani hökmdarı Arifi öldürdüyündən, 528-ci ildə Bizans onunla da hərbi əməliyyatlara başlamalı oldu. Növbəti il Ləhmilərin Suriyaya güclü hücumu baş verdi və ərəblər, hətta, Antioxiyaya qədər gəlib çıxdılar [12, I, s.328].

531-ci ildə Yustinianın birbaşa dəstəyi ilə Həssani hökmdarı seçilən II Arif (531-570-ci illər) öz adaşı və sələfindən zəif olsa da, Sasanilər Suriya səfərindən geri çəkilməli oldular; üstəlik, Yustinian özünün bacarıqlı diplomatı sayəsində Ləhmi III Mündhiri bitərəfləşdirə bildi [18, s.203]. Həmin il Sasani taxtına çıxan I Xosrov Ənuşirəvan (531-579) Bizansla barışığa getməli oldu. Yustinian özü də bu sülhə razı idi. 532-ci il Bizans-Sasani «əbədi» sülhünə görə, hər iki imperiya arasında sərhədlər dəyişilməz qalırdı. Yustinian Qafqazı köçərilərdən qorumaq müqabilində Sasanilərə 110 min librə qızıl ödəməyi öhdəsinə götürdü; İberiya Sasanilərin vassallığında qalsa da, Lazika Bizansın nüfuz dairəsinə düşürdü.

Bəzi ədəbiyyatlarda 532-ci il sülhü Bizansın böyük siyasi və diplomatik uğuru kimi göstərilir [12, I, s.329]. Lakin məsələyə iqtisadi, konkret, ticarət nöqtəyindən nəzərdən yanaşsaq, «əbədi» sülh yunanlar üçün heç də qələbə sayıla bilməz. Sülhdən bir il qabaq, 531-ci ildə Yustinian Efiopiya ilə danışıqlar aparıb ipəyi Hind okeanı yolu ilə gətirməyə cəhd etsə də, efioplar Hindistan limanlarındakı Sasani

inhisarını qırmağa müyəssər olmamışdı [9, s. 44]. Digər tərəfdən, Bizans Lazikanı əldə saxlamaqla Sasaniləri Qara dəniz ticarətindən uzaqlaşdırsa da, əvəzində Sasanilər Ləhmilərin vasitəsilə Ərəbistanın mərkəzinə istiqamətlənmiş karvan ticarətinin böyük bir hissəsinə yenə də nəzarət edirdilər.

İki imperiya arasında növbəti sülh 562-ci ildə 50 il müddətinə bağlandı: Sasanilər Lazikadan və əslində, Qara dənizdə möhkəmlənmək arzusundan əl çəkdi, Svanetiya və İberiya isə onların hakimiyyətinə keçdi. Mesopotamiyada və Suriyada status quo saxlandığından, I Xosrovun Aralıq dənizinə çıxmaq ümidləri də puç oldu [12, I, s.334]. Şübhəsiz, bu sülh müqaviləsində ticarətin nizamlanması məsələlərinə də yer ayrılmışdı. Müəyyən edilirdi ki, ticarət yalnız gömrükxanaların olduğu yerlərdə (maddə 3), yəni Nisibisdə (İran) və Darada (Bizans) aparılsın (maddə 5); gömrük isə malın 10 %-i həcmində müəyyən olunurdu (maddə 6) [12, I, s.334]. Bu qayda təkə Sasanilər və Bizans tacirlərinə deyil, ərəblərə də şamil edilirdi [18, s.188].

İpək Yustinianın bir nömrəli probleminə çevrilmişdi. Onun böhrandan çıxmaq məqsədi ilə ipək ticarəti üzərində tətbiq etdiyi dövlət inhisarı [daha ətraflı bax: [18, s.192-196] çox ağır nəticələrə, o cümlədən, Suriyanın sahilboyu şəhərlərinin müflisləşməsinə, ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. Dövlət aparatı emalatxanaları zəruri xammalla təmin edə bilmirdi. Fars tacirləri qiymətləri süni şəkildə artırdığından, yunan sənətkarlarının emal etdikləri ipək məhsullarının da qiyməti qalxırdı [18, s.194]. Tacirlərin çoxu ticarəti dayandırmalı olmuşdu. 570-ci ildə Yəmən Sasanilər tərəfindən tutulması isə (bu, artıq Yustinianın vəfatından sonra baş vermişdi) yunanların Qırmızı dəniz vasitəsilə Şərqi çıxış yolunu birdəfəlik bağlamışdı [Qum., s.44].

Beləliklə, I Yustinian öz varisləri üçün «ipək məsələsi»ni irs qoyub getmişdi. Doğrudur, məhz bu imperatorun dövründə xam ipək istehsalının sirrini öyrənmək mümkün olmuşdu (552-ci ildə xristian missionerlərin barama sürfələrini oğurlayıb gətirməsi ilə) [bax: 7, s.493; 18, s.204; 9, s.48]. Lakin yerli xammala əsaslanan sənayeni inkişaf etdirmək üçün bir neçə onillik lazım gəlmişdi. Üstəlik, Bizansa morus niqra tut ağacının yarpaqları ilə yemlənən barama qurdları gətirilmişdi və Çində daha geniş istifadə olunan morus alba-dan fərqli olaraq, bu baramanın ipəyi xeyli kobud alınır [21, II, s.87]. Çin ipəyi yenə də imperiyada tələb olunan mallardan idi.

Təsadüfi deyil ki, VI əsrin ikinci yarısında bərqərar olan beynəlxalq durum birbaşa ipək probleminə bağlanır. İpək beynəlxalq aləmdəki qüvvələr nisbətini elə tənzimləyir ki, bir qütbə Bizans – Göytürk, əks qütbə Sasani – Avar ittifaqı qarşı-qarşıya gəlir.

Göytürklərin hadisələrin ən qızgın mərhələsində ortaya gəlməsi özü ipək ticarəti ilə bağlı baş vermişdi. 565-ci ildə eftalitləri darmadağın edən Göytürk xaqanı İstemi qənimət kimi təkə geniş əraziləri deyil, ipək ticarətinin məşhur məntəqələrini və bu ticarətdəki əsas vasitəçiləri – soqdları da qazanmışdı. Əslində bu, göytürklərə hər şeydən əvvəl, böyük iqtisadi qüdrət, ikinci bir tərəfdən, siyasi və diplomatik üstünlük də verirdi. Ona görə də, əvvəlcə eftalitlərə qarşı mübarizədə Göytürk xaqanının müttəfiqi kimi çıxış edən Sasanilər indi onun düşməninə çevrilir.

Çindən bac şəklində böyük miqdarda ipək alan göytürklər onun üçün istehlak bazarı axtarırdılar, Bizans isə bu halda ən yaxşı variant idi. Lakin ipəyin Bizansa ötürülməsi qiymətlər və həcm üzərində nəzarəti əlində saxlayan Sasanilərin razılığı olmadan mümkün deyildi. İstemi xaqan tabeliyinə keçmiş soqdların arzusunu da nəzərə alaraq, Mani axı məhz bu məqsədlə I Xosrovun yanına göndərmişdi və Sasani şahına ipəyi alıb Bizansa satmaq təklifi də edilmişdi [7, s.371-372]. Lakin Göytürk – Sasani danışıqları uğursuzluqla nəticələndi, çünki Sasanilər ipəyin böyük həcmdə onların ərazisindən keçib Bizansa ötürülməsinə razılıq versəydilər, «bir neçə ildən sonra Fəratda çoxsaylı yunan ordusu dayanacaqdı» [9, s.45]. İpək Sasanilərin Bizansa qarşı diplomatiyasının ən vacib silahı idi.

Bu hadisənin ardınca - 568-ci ildə Bizans – Göytürk ittifaqı bağlandı. Tezliklə Çin də birbaşa Bizans – Sasani münaqişəsinə qatıldı. Belə ki, 618-ci ildə hakimiyyətə gələn və qəti şəkildə 624-cü ildə Çinin dövlət birliyini bərpa edən Tan sülaləsi elə ilk vaxtlardan fəal xarici siyasət yeritməklə Çini beynəlxalq aləmin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdi. Beynəlxalq durum da bunun üçün sərfəli idi. Bizans da, Sasani dövləti də güclü müttəfiqə ehtiyac duyurdu. İpək yolu ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan Şərqi Göytürk xaqanlığı, Qərbi Göytürk xaqanlığı, Qafqazın yerli siyasi qüvvələri istər-istəməz bu müharibəyə qoşulmalı olmuşdular. Avarları tabe etmək və Sasanilərin karvan ticarətində inhisarını qırmaq istəyən Qərbi Göytürk xaqanlığı Çinlə normal münasibətlər qurmağa çalışırdı; bu münasibətlər Çin xronikalarında təsbit olunur [bax: 4, I, s.283]. Qərbi Göytürklərin düşməni olan Şərqi Göytürk xaqanlığı isə, təbii ki, Sasanilərlə yaxınlaşmışdı.

602-618-ci illər Bizans – Sasani müharibəsini «dünya müharibəsi» adlandıran L.N.Qumilyov [9, s.193] iki iri koalisiyanın yaranma şəraitini və səbəblərini göstərir və Çin – Qərbi Göytürk xaqanlığı – Bizans ittifaqının əsas məqsədinin «azad və təhlükəsiz ticarəti bərqərar etmək» olduğunu bildirir [9, s.185]. Əks koalisiyanın, yəni Şərqi Göytürk xaqanlığı – Sasani – Avar xaqanlığı ittifaqı isə, şübhəsiz, bu ticarəti öz xeyirlərinə uyğunlaşdırmaq, Bizans və Çin kimi imperiyaların iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə nail olmaq istəyirdi.

Sonuncu Bizans – Sasani müharibəsi (603-628-ci illər) Kiçik Asiya, Şimali Suriya, Mesopotamiya və Cənubi Qafqazda dəhşətli talanlara, ticarət yollarının dağılmasına, sənətkarlıq və mübadilə mərkəzlərinin tənəzzülünə səbəb oldu. Bu müharibədə müvafiq olaraq Bizansın və Sasanilərin müttəfiqi kimi çıxış edən Çin və Şərqi Göytürk xaqanlığı arasında 630-cu ilədək davam edən müharibə isə İpək yolunun bir çox məntəqələrinin fəaliyyətini dondurdu. VII əsrin «dünya müharibəsi» iri imperiyalar arasında iqtisadi xarakterli ziddiyyətləri aradan qaldırmadı; bu ziddiyyətlər burulğanına tezliklə Ərəb xilafəti də qatılmış oldu.

Xilafətin Böyük İpək yolu uğrunda mübarizəsi daha çox Hind okeanı ticarətinə bağlı idi. Ümumiyyətlə, islam imperiyasının iki ticarət bölgəsi var idi ki, onları təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda, coğrafi baxımdan bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil: söhbət Fars körfəzi və Hind okeanı vilayətlərindən gedir. Doğrudur, Hind okeanının Qırmızı dəniz və Ərəbistan dənizi kimi iri su hövzələri və digər əhəmiyyətli körfəzləri – Oman və Ədən körfəzləri də var; amma Hind okeanından

Fars körfəzinə gələn yol Şətt əl-Ərəb çayının ağzından Fərat boyunca uzanırdı ki, bu da Fəratı Aralıq dənizinin Suriya sahillərindən ayıran 200 km-i çıxmaq şərti ilə [19, s.31], əsl su magistralı yaradırdı. Hind okeanından Fars körfəzinə gəlib Asi (Oront) çayı boyunca Aralıq dənizinə yönələn istiqamətdə karvan yolu bir az da qısalırdı. Aydınır ki, bu cür əlverişli coğrafi «bağlılıq» müsəlman dənizçilərinin (həm də təkcə onların yox) diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Ona görə də tarix boyu Hind okeanına çıxış istər dənizçilər, istər tacirlər, istərsə də siyasətçilər üçün Fars körfəzi ilə assosiasiya olunmuşdur.

Müsəlmanlar üçün «Fars körfəzi Ədəndən başlayırdı» [17, s.404] və təxminən Hind çayının Ərəbistan dənizinə tökülən yerinədək uzanırdı; bu isə böyük ticarət arealı demək idi. Ərəb coğrafiyaşünaslarının yazdığına görə, Fars körfəzi bütün mövsümlərdə gəmiçilik üçün əlverişli olurdu [29, s.86]. Qədim dünyada Fars körfəzi məşhur ticarət mərkəzləri Nineviya, Babil, Ktesifon, orta əsrlərin başlanğıcında Antioxiya və Palmira olmuşdur. Xilafət dövründə isə Ədən, Bəsrə, Siraf körfəzin əsas limanlarına çevrilir.

Ədən iri ticarət mərkəzi idi və Afrika ilə Ərəbistan arasında vasitəçi olmaqla bərabər [17, s.405], daha çox Hind okeanına çıxmaq üçün mühüm məntəqə rolunu oynayırdı. Əl-Müqəddəsi onu «Çinin qapısı» adlandıraraq yazırdı: «Kim ticarət axtarırsa, Ədənə, Omana və ya Misirə getməlidir» [27, s.34-35]. Ədən istər İpək yolu, istərsə də Ətir yolu istiqamətlərində əvəzsiz liman olub, nəhəng ticarət əməliyyatlarının aparıldığı yer idi.

Körfəzin digər iri limanı Siraf idi və o, həm də Fars vilayətinin ixracat-idxalat əməliyyatlarının cəmləndiyi mərkəz rolunu oynayırdı [32, s.34]. Müsəlmanların Çinlə və Hindistanla ticarətini Sirafın vasitəçiliyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildi. Təsədüfi deyil ki, bu şəhərin əhalisi öz zənginliyi ilə şöhrət tapmışdı [32, s.139].

Sirafın sıx bağlı olduğu və onu karvan yollarına qovuşduran liman Bəsrə idi. Şətt əl-Ərəb çayının üzərində yerləşən bu şəhər və onun sakinləri ticarət dünyasında yaxşı tanınırdılar. Baxmayaraq ki, Bəsrə limanına giriş dar idi [27, s.12] və dənizçilər arasında o qədər də bəyənilmirdi, bəsrəlilər körfəz ticarətindən böyük qazanc götürməyi bacarırdılar. Belə ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Bəsrə Vasit – Bağdad xəttinə «qapı» olduğundan, körfəz ticarətini karvan yollarına məhz o, bağlayırdı. Bu coğrafi amilin hesabına böyük ticarət qazancı götürən bəsrəlilər Hind okeanı bölgəsində koloniyalar yaradacaq qədər varlanmışdılar.

Hörmüzə gəlinə, Xilafət dövründə o, ikinci dərəcəli rol oynayırdı (hər halda, Böyük coğrafi kəşflər ərəfəsində və dövründə oynadığı nəhəng rolla müqayisədə). Belə ki, Fars körfəzinə daxil olan gəmilər çox vaxt Hörmüzdən yan keçib birbaşa Sirafda lövbər salırdı. Eyni hal Daybul limanına da aid idi.

Fars körfəzi ticarətinin IX əsrdən başlayan yeni mərhələsini Bağdadsız təsəvvür etmək mümkün deyildi və bu yenilik iki əsas məqamla bağlı idi:

- 1) 762-ci ildə salınmış Bağdad Xilafətinin təkcə siyasi mərkəzini deyil, iqtisadi əlaqələrinin böyük bir məntəqəsini də şərqlə çevirmişdi və nəticədə,
- 2) Fars körfəzi ticarəti bütün IX əsr boyu Aralıq dənizi ticarətini üstələmişdi.

Bağdad Xilafətin təkcə körfəz deyil, bütün tranzit ticarətini tənzimləyirdi. İstər Çindən və Hindistandan qərbə yönələn karvan və dəniz yolları, istərsə də Şimal dənizi sahillərindən Fars körfəzinədək davam edən şimal – cənub ticarəti yolları bu şəhərdə görüşürdü.

Fars körfəzi ticarətinə can atan tacirlər üçün əsas hədəf Hind okeanı sahilləri idi. Hind okeanı müsəlman ölkələri dənizçiliyinin ən nəhəng vilayəti olub, XV əsrin sonunadək onun əlində qalmışdı. Fars körfəzinin limanlarından çıxan gəmilər üçün Hind okeanında ən mühüm dayanacaqlar Tana, Kalikut, Seylon (Sərəndib), Kalah idi. Bu limanlar vasitəsilə tacirlər Cənubi Çin dənizindəki üzüb Hind-Çin yarımadası ölkələri ilə, habelə Çinlə əlaqələr saxlaya bilirdilər.

Hind okeanı limanlarına gəlincə isə, daxili əlaqələr nəzərə alınmazsa, burada beynəlxalq ticarətin əsas iştirakçıları Kalah, Mait, Lukin, Xanfu, Xancu və Kantu idi. Fars körfəzi limanlarından çıxan gəmilər Daybula gəlib Mihran (Hind) çayının dənizinə tökülən yerinə çıxırdılar; İbn Xordadbehin yazdığına görə, buradakı Utakin şəhərindən «Hind ölkəsi başlayırdı» [30, s.62]. Marşrut isə mənbələrdə aşağıdakı kimi verilir:

Utakin – Mayd – Kuli – Səndan – Mula – Bullin [30, s.62-63]. Bullində yollar xeyli ayrılırdı ki, onlardan da ən məşhuru Seylon (Sərəndib) istiqaməti idi, çünki bu istiqamətdə üzən gəmilər Çinin limanlarına çıxırdılar:

Bullin – Sərəndib – Alankabalus – Kalah – Caba – Mait – Tucim a. – Kimar – Sənf – Lukin – Xanfu – Xancu – Kantu [30, s.64-69].

Sonuncu marşrut xeyli təhlükəli sayılırdı. Əvvəla, Çinə gedən yol özü mussonlardan çox asılı idi; ikinci tərəfdən, bu yol daha uzun idi və Məşqətdən Çinin sahillərindəki təkcə bir istiqamətdə 5 ay çəkirdi. Bununla bərabər, Çin ölkəsi, eləcə də Cənubi Çin dənizi adaları müsəlman tacirlərinin daimi mübadilə mərkəzlərindən idi.

Bununla əlaqədar, İpək yolunun Xilafət dövründəki fəaliyyətini şərti olaraq iki mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) VII əsrin sonu – VIII əsrin birinci yarısı
- 2) VIII əsrin ikinci yarısı – IX əsrin sonu.

Birinci mərhələdə qədim İpək yolu əvvəlki karvan marşrutlarını qoruyub saxlamışdı, yəni əlaqələr hələ də Tarim çökəkliyi və Pamir vasitəsilə aparılırdı. Xilafətin meydana gəlməsi və sürətlə Şərqə doğru genişlənməsi Tan sülaləsinin yüksəlişi ilə paralel gedirdi; artıq VIII əsrin başlanğıcında həmin imperiyalar Sır-Deryada sərhəd qonşuları idi. Hər iki tərəf iqtisadi əlaqələrin saxlanılmasında maraqlı idi; hətta 713-cü ildə Xilafət səfirliyinin Çan-ana gəlməsi də güman olunur [21, II, s.191]. Tan imperatorları təkcə müsəlmanlarla deyil, Avropa ilə də əlaqəyə can atırdılar; 711, 719, 742 və 744-cü illərdə Bizans səfirlikləri Çan-anda qəbul edilmişdi [21, II, s.108]. Məhz bu mərhələdə Çinlə karvan ticarəti üstün olub, dəniz əlaqələri arxa plana keçmişdi.

İkinci mərhələ 758-ci il hadisələri ilə başlayır və bu hadisələrin qanunauyğun nəticəsi kimi 879-cu il ilə başa çatır. Müsəlman tacirlərinin Uzaq Şərqdə artıq VIII əsrdə ticarət faktoriyaları şəbəkəsi yaratması möcüzəli sayıla bilər, amma bu, tarixi

faktdır. Xanfudakı (Kanton, müasir Quancjou) fabrikiya ən məşhuru idi. Müsəlmanlar burada elə bir mövqe qazanmışdılar ki, hətta mənbələrdə onların 758-ci ildə şəhəri talan edib yandırmaları göstərilir [25, s.14]. Bu hadisədən sonra müsəlmanların Çində əvvəlki qaydada ticarət etmələri xeyli çətinləşdiyindən, dəniz əlaqələri görünməmiş vüsət alır. Təsadüfi deyil ki, çinli Szya Tan Quancjoudan Fars körfəzinədək üzən yelkənli gəmilər üçün xüsusi təlimatı məhz bu illərdə (785-805-ci illər) yazmışdı [25, s.10, 14].

Müsəlmanların Çinlə dəniz ticarətinin yüksəliş dövrünə təsadüf edən iki məşhur səyahət də var ki, onları xüsusi vurğulamağa dəyər: 1) Səllam ət-Tərcümanın ekspedisiyası (təx. 844-846-cı illər) və 2) İbn Vahabın səyahəti [təx. 870-ci il].

Səyahətlərin hər ikisi 758-ci ildən sonrakı və 879-cu ildən əvvəlki, yəni Çinlə dəniz əlaqələrinin üstün olduğu illərə təsadüf edir. Ona görə də F.Xirtin təbirincə desək, bu materiallar bizə «Bağdaddan, Bəsrədən və Sirafdan Malabar sahillərinə, Seylon və Yavadan Çinə gedən əhəmiyyətli ticarət yollarının istiqamətlərini öyrənməyə» imkan verir [bax: 21, II, s.208, qeyd 2].

İbn Xordadbehin Səllam ət-Tərcümanın səyahəti haqqında verdiyi məlumatlara görə, xəlifə əl-Vasiq (842-847-ci illər) tərəfindən göndərilmiş bu ekspedisiya Pamir və Tarim çökəkliyi vasitəsilə olan ənənəvi İpək yolundan deyil, Volqanın mənsəbindən Aral dənizinin şimal sahilləri ilə Cənqara qədər gedən ticarət yollarından istifadə etmişdir və bu, yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən, təəccüblü görünməməlidir.

İbn Vahabın səyahətini təsvir edən Əbu Səid əl-Həsənin (IX əsr) «Əxbar əs-Sin və-l-Hind» («Çin və Hindistan haqqında xəbərlər») adlı əsərindəki məlumatlar isə müsəlman dünyasının adı çəkilən ölkələrlə dəniz marşrutları haqqında təsəvvür yaradır. Məlum olur ki, İbn Vahabın marşrutu aşağıdakı istiqamətdə getmişdir: Siraf – Məsqat – Kaukammeli (Huilon) – Benqal körfəzi – Leqəbal - Kalabar – Betum – Sənf – Senderfulat – Xanfu [bax: 21, II, s.205, qeyd 1]. Bu marşrut yuxarıda qeyd etdiyimiz dəniz yolları ilə, demək olar ki, eynidir.

Böyük İpək yolunda VIII əsrin ortalarından bərqərar olmuş vəziyyətə gəlincə, Çində baş vermiş Xuan Çao üsyanınadək (874-901-ci illər) dəniz əlaqələri davamlı getmişdir. Lakin 874-cü ildən başlayaraq vəziyyət dəyişir. Adı çəkilən üsyan kənd li hərəkəti olmasına baxmayaraq, Kantudakı (indiki Xancjou) əcnəbi tacirlərə də qarşı çevrilmişdi; Mənbələr Kantuda 878-ci ildə qətlə yetirilən əcnəbilərin sayını 26 mindən 200 mindək göstərir [bax: 21, II, s.207]. Üsyançılar qətlər törətməklə kifayətlənməyib, ipək istehsalı üçün gərəkli olan tut ağaclarının da kütləvi məhvini həyata keçirmişdilər.

874-cü il Kantu hadisələri həm İpək yolunun fəaliyyətinə, həm də müsəlman vilayətlərinin Çinlə dəniz əlaqələrinə mənfi təsir göstərmiş oldu. Xilafətin Uzaq Şərq kommunikasiyaları durğunluq mərhələsinə qədəm qoydu və əsas diqqət yalnız Fars körfəzi, Hind okeanı vilayətlərində cəmləndi.

X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Bağdadın siyasi əhəmiyyətinin zəifləməsi ilə Fars körfəzi magistralların fəaliyyəti də zəifləyir. İndi tacirlər daha çox Ciddəyə, yaxud da Ayzaba gəlir və buradan Aralıq dənizinə qalxırdılar. Üstəlik, beynəlxalq ticarət

əlaqələrinə Avropanın daha fəal qatılması səbəbindən, Aralıq dənizi bu qitəni Asiya ilə əlaqələndirən əsas ticarət arteriyasına çevrilmişdi. Ən böyük dəyişiklik isə müsəlmanlar üçün İpək yolunun dəniz istiqamətinin kəsilməsi üzündən körfəzin iqtisadi əlaqələrinin coğrafi çərçivəsinin xeyli qısalması ilə bağlı idi. İndi ərəb gəmiləri yalnız Kalaha (Malakka) qədər gedib çıxırdı [35, I, s.308]. Doğrudur, Sun hökuməti (960-1279-cu illər) müsəlmanlarla ticarəti bərpa etmək üçün xeyli tədbirlər görmüşdü: Çin əcnəbi tacirlər dəvət olunmuşdu, onlara ticarət imtiyazları verilmişdi, yenidən faktoriyalar açmaq üçün imkan yaradılmışdı [bax: 17, s.407-408]. Amma Sun imperatorlarının əvvəlki acı təcrübəni nəzərə alaraq himayədarlıq siyasəti yeritmələri, o cümlədən, xarici ticarəti dövlət inhisarına almaları, gömrük faizini artırmaları, nəhayət, Kuylon (Malabar) – Palembang (Sumatra) – Yava – Kamboca – Çin xəttinin çox narahat, həm də təhlükəli olması səbəbindən Çinlə birbaşa dəniz əlaqələri kəskin şəkildə azalmışdı.

Hind okeanı limanlarına gəlincə, X-XI əsrlərdə onların əhəmiyyəti daha da artmışdı, çünki məlum Kanton hadisələrindən (878-ci il) sonra müsəlman tacirləri üçün Çin limanları bağlandığından, indi şərq ticarətində son dayanacaq kimi Kalah, Kalikut, Tana və ya hətta Daybul seçilirdi; bununla əlaqədar ərəb müəlliflərində məlumatlar çoxdur. Məsələn, əl-Məsudi yazır: «Kalahda Sirafdan və Omandan olan tacirlərə rast gəlmək olar»[35, I, s.308].

X-XI əsrlərdə Hind okeanı vilayətlərinin fəaliyyətindəki canlanmanın daha bir səbəbi Qırmızı dəniz limanları ilə əlaqələrinin genişlənməsi idi. Hind okeanı – Aralıq dənizi marşrutunda əsas vasitəçi şəhər isə əvvəldə dediyimiz kimi, Qırmızı dənizin ən əhəmiyyətli limanı olan Ayzab idi. Fars körfəzindən xeyli fərqli olaraq, Hind okeanı vilayətləri ənənəvi aparıcı beynəlxalq ticarət rayonu rolunu saxlayırdı.

Bu dövrdə istiqamətində xeyli dəyişikliklər olan Böyük İpək yolu fəaliyyətini əvvəlki kimi davam etdirə bilmirdi. Çində Xuan Çao üsyanından (874-901-ci illər) sonra başlayan «beş sülalə və on şahlıq» mərhələsi xeyli çəkmişdi (907-960-cı illər arası) və ölkəyə siyasi – iqtisadi durğunluqdan başqa heç nə verməmişdi. İmperyanın birliyini bərpa etmək uğrunda mübarizə dalğasında hakimiyyətə gələn Sun sülaləsi (960-1279-cu illər) nümayəndələri həm siyasi mərkəzləşmə, həm də iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük tədbirlər həyata keçirməli olmuşdular. Aydın məsələdir ki, xarici ticarətin genişləndirilməsi, o cümlədən İpək yolunun ənənəvi miqyasının bərpası da bu tədbirlərin hədəfində idi. Amma yuxarıda dediyimiz kimi, Sun imperatorları Xuan Çao üsyanının acılarını unutmamışdılar: Çin hökumətinin əcnəbi tacirlərə böyük imtiyazlar verməsi, güzəştli ticarəti stimullaşdırması bu üsyanı yetişdirən amillərdən olmuşdu. Ona görə də Sun sülaləsi nümayəndələri daha ehtiyatlı tərpənərək, 980-ci ildə xarici ticarəti bütünlüklə dövlət inhisarına almışdılar [17, s.407; 13, s.235]. Sənətkarlıq müəssisələri, gömrükxanalar, tacir gildiyaları da dövlətin nəzarəti altına keçmişdi. Tan sülaləsi dövründə (618-907-ci illər) mövcud olan cəmi 1 liman gömrükxanasının əvəzinə 11-i yaradılmışdı [13, s.235], gömrük faizi 10-dan 13-ə, bəzi illərdə 50-ə çatdırılmışdı [25, s.24]. Bu tədbirlər X əsrin son rübü ilə müqayisədə XI əsrin birinci rübündə və yarısında dövlətin gəlirlərinin 200-450 % artmasına imkan vermişdi [13, s.235].

Amma bu tədbirlər İpək yolunun fəaliyyəti üçün ciddi bir dəyişiklik, hər halda irəliləyiş sayıla bilməz. Əksinə, ipək istehsalı və satışı üzərində dövlət inhisarının tətbiqi bir çox ipəkçilik müəssisələrinin müflisləşməsinə, qiymətlərin süni şəkildə qalxmasına səbəb olmuşdu. Bu da öz növbəsində İpək yolunun Çin məntəqələrinin coğrafi çərçivəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı.

Təkcə Çindəki hadisələr deyil, müsəlman Şərqiindəki siyasi dəyişikliklər də Böyük İpək yolunun və onunla bağlı olan bölgələrin iqtisadi əlaqələrinə təsir gücünə malik idi.

Bu yöndə Samani dövlətinin (819-1005-ci illər) yüksəlişi və İpək yolunun böyük bir rayonunu nəzarəti altına alması xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu dövlət Şərqiə Xilafətin həqiqətən ən böyük rəqibi olmuş, həm İpək yolunun, həm Şimal ticarətinin karvan istiqamətlərini bir əsr boyu inhisarda saxlamışdı. Ümumiyyətlə, X əsrdə «İslamın şimal-şərqiə yayılma arealı Samani dövlətinin sərhədləri ilə üst-üstə düşmüşdür» [2, s.125], bu səbəbdən də müsəlmanların karvan ticarətinin Şərqi istiqaməti də bu dövlətin sərhədləri çərçivəsində getmişdir.

Əslində, bərqərar olmuş beynəlxalq vəziyyət də Samanilərin xeyrinə idi: istər Fars körfəzinin ikinci plana keçməsi, istərsə də Çinlə dəniz əlaqələrinin zəifləməsi Samani dövlətinin tərkibinə qatılmış bölgələrin strateji əhəmiyyətini artırır. Tacirlər təhlükəli rayonlardan keçməkdənsə, xeyli sabit siyasi durumlu, həm də ticarət üçün hər cür şəraitə malik – yüksək istehsal, ticarət koloniyalarına, təminatlı yollara sahib olan dövlətin ərazisinə üstünlük verirdilər. Bu dövlətin strateji əhəmiyyəti o qədər artmışdı ki, hətta 921-922-ci illərdə xəlifənin şimala göndərdiyi rəsmi səfirlik belə Xəzər xaqanlığının ərazisindən keçməyə cürət etməyib, Volqaya Buxara və Xarəzmdən keçməklə getmişdi.

Taraz (Talas) müsəlman Şərqiinin şimal-şərqi ticarətinin sərhəd məntəqəsi idi, hərçənd, bəzi mənbələrdə sərhəd məntəqələri sırasında tacirlərin də çox gəldiyi və karluk tayfalarına məxsus sayılan Birki (Mirki) şəhərciyinin də adı çəkilir [28, s.205, 206; 30, s.29; 27, s.263]. «Çinə qapı» buradan başlayırdı [27, s.278]. X əsr mənbələrindən məlum olur ki, həmin dövrdə İpək yolunun Pamirdən keçən istiqamətindən artıq əvvəlki kimi istifadə edilmirdi [bax: 17, s.394]: Fərqiənədən Tarim hövzəsindəki Kuçaya, oradan Siçjou – Hami – Suçjou – Sziçjou – Çan-an xəttinə yol davam edirdi [35, I, s.349].

İpək yolunun Fərqiənə – Pamir – Tarim istiqaməti yalnız Qaraxanilərin (992-1211-ci illər) hakimiyyətə gəlməsi ilə yenidən aktuallaşır: bu da həmin sülalənin Qərbi Türkiistanı ələ keçirməsi və Qaşqarı özünə iqamətgah seçməsi ilə bağlı idi. XIII əsrin başlanğıcında Böyük İpək yolu məhz bu durumda idi.

Monqolların Avrasiya ölkələrinə böyük bəlalər və tənəzzül gətirməsi haqqında stereotipi dağıdan şərqşünas, zənnimcə, akademik V.V.Bartolddur. Onun monqol ağalığı dövründə Türkiistanın və Rusiyanın iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı orijinal fikirləri diqqətçəkəndir: akademik Qərbi Avropanın Uzaq Şərqlə əlaqələrinin məhz monqol yürüşlərindən sonra başladığını, Rusiyadan Çinə qədər böyük məkanın bir xalqın və bir sülalənin hakimiyyətində birləşməsinin ticarətin

və mədəniyyətin inkişafına təkan verdiyini, bu məkanda «daha yüksək mədəniyyətin» meydana gəldiyini cürətlə və əminliklə bildirir (3).

V.V.Bartoldun mülahizələrinə qarşı XIII əsrin sinxron müəllifləri – İbn əl-Əsir və ən-Nəsəvi opponentlik edə bilər. Bu müəlliflər monqol yürüşlərinin və onların törətdiyi dağıntıların canlı şahidləri olmuşlar. Hər hansı bir tərəqqinin monqollarla assosiasiya olunması orta əsr müəlliflərində dəhşət doğurardı!

Belə çıxır ki, beynəlxalq ticarət əlaqələrini iki təzadlı tarixi gerçəkliyin ayrıcında izləməliyik: bir tərəfdən, böyük talanlarla və dağıntılarla müşayiət olunmuş yürüşlər, digər tərəfdən, bu yürüşlərin aparıldığı bir vaxtda ticarət yollarına, şəhərlərin abadlığına, beynəlxalq mübadiləyə, tacir fəaliyyətinə ayrılan böyük diqqət, görünməmiş qayğı.

Biz kompromiss yolla getməyə üstünlük veririk. Məqalənin mövzu çərçivəsinə müvafiq olaraq, həm də monqolların coğrafi və siyasi baxımdan ən böyük nəzarət arealına – İpək yoluna diqqət yetirək. Dediymiz kimi, Qaraxanilərin hakimiyyəti dövründə (992-1211-ci illər) Qərbi Türkünstanın ələ keçirilməsi və Qaşqarın iqamətgah seçilməsi ilə İpək yolunun Fərqanə – Pamir – Tarim istiqaməti yenidən aktuallaşmışdı. Sonra monqol yürüşləri başladı və düşünmək olardı ki, İpək yolu yenidən tənəzzül edəcək (axı ağılında yalnız hər b olan monqol sərkərdəsi üçün tacir və ticarət anlayışları mövcud deyil?!). Amma tarix bunun tam əksini göstərdi: Çingiz xandan başlayaraq, monqol hakimləri taciri (həm də çox zaman müsəlman tacirini) özlərinə müttəfiq seçirdilər. Məsələn, elə İpək yolunun keçdiyi Orta Asiyaya yürüşün strateji hazırlığını Çingiz xan Mahmud Yalavaç adlı uyğur tacirinə tapşırırmışdı; Çin kampaniyasının birinci mərhələsində Cəfər Xoca adlı müsəlman tacir isə məsləhətçi qismində böyük rol oynamışdı [bax: 11, s.259].

Bu tək-tük faktlar sistemli siyasətlə təsdiqlənir: uyğur, daha sonra Orta Asiyanın müsəlman tacirləri monqol imperiyasının casuslarına və səfirlərinə çevrilirlər. Məktubdaşına, əhali arasında müxtəlif şaiyələr yaymaq, təxribat törətmək kimi «əməlləri» onlar birbaşa vəzifələrindən – alverdən daha yaxşı görürdülər. Çinin və Türkünstanın onlarca şəhəri silah gücünə deyil, tacirlərin bu fəaliyyətləri hesabına monqollara təslim olmuşdu.

Tacirlərin köməyindən istifadə edənlər içərisində Xarəzmşah Məhəmməd də var idi; o, uyğur tacirlərinin ipək ticarətində əsas rəqibi olan müsəlman tacirlərinə arxalanırdı. Nayman tayfa başçısı Kuçluk öz istilaları ilə Çindən Şərqi Türkünstana gələn ticarət yollarını bağlayan sonra Məhəmmədin bu tacirlərin dəstəyinə ehtiyacı xüsusilə artdı. Çingiz xanın artıq genişlənmiş və Pekinədək gedib çıxan ərazilərindən yeni yol tapmaq olardı [2, s.140; 11, s.294]. Amma Xarəzm sultanının «həm ziyarət, həm ticarət» taktikası Çingiz xanın çox möhkəm əsaslı strategiyasına tab gətirə bilməzdi. Xarəzmşah Məhəmməd 1218-ci ildə monqol xanı tərəfindən Otrara göndərilən 500 dəvəlik (hamısı da müsəlman tacirlərinə məxsus) ticarət karvanını qılıncdan keçirməklə tacirləri özündən daha artıq ürkütdü: İpək yoluna nəzarəti ələ keçirmək nəinki mümkün olmadı, üstəlik, müsəlman ticarəti büsbütün Çingiz xanın tərəfinə keçdi.

Əsas rəqiblərini bir-bir sıradan çıxaran Çingiz xan 1215-ci ildə Pekini tutdu və Şimali Çinə sahibləndi, 1207-1211-ci illər ərzində Sibir və Şərqi Türkünstan, 1221-ci ildə Xarəzm monqollara tabe oldu. Hələ Çingiz xan sağ ikən İpək yolunun təxminən 3/4-ü monqol hakimiyyətində idi. XIII əsrin 20-30-cu illərində Cənubi Qafqazın və Fars vilayətinin istilasını ilə bu ticarət yolu tamamilə monqol imperiyasının əlinə keçdi. Beləliklə, tarixdə ilk dəfə Böyük İpək yolu vahid hakimiyyət altına düşdü. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, V.V.Bartold Qərbi Avropanın Uzaq Şərqlə ticarətinin başlanğıcını monqollarla bağlayır.

Amma V.V.Bartoldun mülahizəsinin təhlükəli tərəfi var: onunla həmfikir olan tarixçilər monqol istilalarını az qala ideallaşdırır, üstəlik, o vaxta qədər müsəlmanların xristian dünyası ilə ünsiyyətdən (oxu: ticarətdən) qaçdığını, hətta Avropanın Şərqlə əlaqələrinə mane (!?) olduğunu düşünürlər [bax: 21, II, s.17, 99; həmçinin bax: 6, s.4]. «Monqol yürüşləri olmasaydı, Avropa Şərqi Asiya və Çin mədəniyyəti haqqında bir neçə əsr ərzində heç nə bilməyəcəkdi» düşüncəsi [21, III, s. 18] tarixşünaslıqda monqol istilalarının bəşər tarixində görünməmiş dəhşət olması fikri qədər ağırçəkildir.

Əslində bu tip fikirlərin yaranması səlib yürüşləri dövründən qalma sayılmalıdır, çünki müsəlman Şərqiində bir-birinin ardınca müllklərini itirən səlibçilər «saman çöpündən yapışmağ»a hazır idilər və Şərqiədə müsəlmanlara qarşı çıxma biləcək yeni qüvvənin – monqolların peyda olması yeni ümid demək idi. Bu ruh tarixşünaslığa da sirayət etmiş, Avropa – Asiya əlaqələrinin bərpası monqollarla bağlanmışdır.

Biz xüsusi vurğulamalıyıq ki, xarici amil tez nəzərə çarpır və çox vaxt daxili amilləri gizlədir. XIII-XIV əsrlər də bu baxımdan istisna deyildir. Monqol yürüşləri irimiqyaslı, infrastrukturda və mədəniyyətdə böyük iz qoymuş hadisə idi. Ona görə də Avrasiyanın XIII əsrdə yaşadıqı siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin monqol istilalarının kölgəsində qalması təəccüblü deyildir. Hadisələrə qərəzli yanaşan avropasentrist, təbii ki, Avropa – Uzaq Şərqi ticarətini Avropanın iqtisadiyyatında baş qaldıran müstəmləkəçi enerji ilə deyil, monqol yürüşlərinin açdığı imkanlarla bağlayacaq. Halbuki, həmin Avropadan olan Plano Karpinini, Marko Polonu, Gilyom Rubruku, Andre Lönjümonu təhlükəli yollarla keçib monqol xanlarının iqamətgahına çəkib aparən – monqollara olan «xristian sevgisi» deyildi, onların timsalında əksər müasirlərinin baş qaldıran sahibkarlıq ruhu idi!

Elə bu tacirlərin və missionerlərin gündəlikləri əsasında İpək yolunun XIII-XIV əsrlərdəki istiqamətlərini canlandırma bilərik:

Akka – Ayas – Qayseri – Sivas – Ərzincan – Ərzurum – Təbriz – Kaşan – Yəzd – Kərman – Hörmüz – Herat – Bəlx – Qaşqar – Yarkənd – Xotan – Kaypin (bax: 21, III, s.104).

Bu marşrutda diqqəti dərhal çəkən bir məqam var, o da İpək yolunun qərb cinahındakı dəyişiklikdir: XIII-XIV əsrlərdə Avropaya (Akkadan) ipək artıq Anadolu şəhərlərinin vasitəsilə aparılır. Sonrakı yüzilliklərdə avropalıların Şərqlə ticarətini xeyli əngəlləyəcək amillərdən birinin – Osmanlı dövlətinin artıq özülü qoyulmuşdu, ticarət yolları tədricən bu bölgədə dövrələnməyə başlamışdı.

Beləliklə, zamanın bütün tələtlərinə baxmayaraq, Böyük İpək yolu nəinki marşrut baxımından, həm də strateji əhəmiyyətinə görə bir minillik ərzində, əsasən, dəyişməz qalmışdı.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild. III-XIII əsrin birinci rübü. – Bakı, 1998.
2. Бартольд В.В. История Туркестана // Сочинения: в 9 т. Т.2 (1). - Москва, 1963.
3. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Сочинения: в 9 т. Т.2 (1). - Москва, 1963.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1-3. – Москва-Ленинград, 1950-1953.
5. Большаков О.Г. История Халифата: в 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). – Москва, 1989.
6. Верлинден Ш. Торговля на Черном море с начала Византийской эпохи до завоевания Египта турками в 1517 г. – Доклады на XIII Международном конгрессе исторических наук. – Москва, 1970.
7. Византийские историки. – Санкт-Петербург, 1860.
8. Вторая записка Абу Дулафа. Изд. текста, перевод, введение и коммент. П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. – Москва, 1960.
9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1967.
10. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. – Санкт-Петербург, 1908.
11. Доманин А.А. Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. – Москва, 2007.
12. История Византии. Т.1-3. – Москва, 1967.
13. История стран зарубежной Азии в средние века. – Москва, 1970.
14. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения: в 4 т. – Москва-Ленинград, 1957, т.4.
15. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. Т.1. – Москва, 1949.
16. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. – Москва, 1987.
17. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – Москва, 1973.
18. Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком // ВВ, 1947, т.1(26).
19. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в 16-19 вв. – Москва, 1982.
20. Указ Диоклетиана о таксах. – Нижний Новгород, 1928.
21. Хенниг Р. Неизвестные земли: в 4 т. т.1-3. – Москва, 1961-1962.
22. Al-Tabassur bil Tijarah de Al-Jahiz. Ed. M.H.Husni Abd el-Wahhab //RAAD, 1932, XII.
23. Atlas of the Arab World and the Middle East. – Amsterdam, 1960.
24. Atlas of Islamic History. – Princeton, 1954.
25. Chan Jua-kua: His work on the Chinese and Arab Trade in the twelfth and thirteenth centuries. – Sankt-Petersburg, 1911.
26. Compendium Libri Kitab al-Boldan, auctore Ibn al-Fakih al-Hamadani //BGA, Leiden, 1967, p.V.
27. Descriptio imperii moslemici, auctore al-Mokaddasi // BGA, Leiden, 1967, p.III.
28. Excerpta e Kitab al-Kharadj, auctore Kodama ibn Djafar // BGA, Leiden, 1967, p.VI.
29. Kitab al-Alak an-Nafisa, auctore Abu Ali Ahmed Ibn Omar Ibn Rosteh //BGA, Leiden, 1967, p.VII.
30. Kitab al-masalik wa'l-mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kasem Obaidellah Ibn Abdallah Ibn Khordadbeh //BGA, Leiden, 1967, p.VII.
31. The Travels of Ibn Jubair // GMS, V, Leiden-London, 1907
32. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae, auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri //BGA, Leiden, 1967, p. I.
33. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. Yılmaz Öztuna. Cilt 1. – Ankara, 1989.
34. المسعودي. مروج الذهب و معادن الجواهر. بولاق، ١٢٧٠

## **ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ В III-XIII ВВ.**

### **РЕЗЮМЕ**

Начало истории Великого Шелкового пути относится ко второй половине II века до н.э., когда дипломат и разведчик Чжан Цзян впервые открыл для китайцев Западный край - страны Средней Азии. Тем самым были соединены в одно целое две великие дороги. Одна, шедшая с Запада из стран Средиземноморья в Среднюю Азию, другая, с Востока, из Ханьской империи в Среднюю Азию.

Название «Великий Шелковый путь» связано с дорогим и редким в те времена для стран Запада товаром - шелком. В конце II века до н. э. шелк связал два мира - Запад и Восток по первой в истории человечества трансконтинентальной дороге. В III-XIII вв. нашей эры Великий Шелковый путь продолжал оставаться самым стратегически важным путем мировой торговли. В течение тысячелетия Сасаниды и Византия, Китай и тюркские империи, Халифат и Танская империя, а также Чингизиды боролись за захват основных центров Шелкового пути.

Но было бы несправедливо сводить значение Великого шелкового пути в истории мировой цивилизации исключительно к торговле шелком. Его роль была значительно шире и разнообразнее, ибо по нему проходили караваны не только с различными восточными и западными товарами, но проникали и духовные ценности, религиозные идеи.

**Y.H.Gezalova**

## **A GREAT SILK WAY IN III-XIII CENTURIES**

### **SUMMARY**

The beginning of history of the Great Silk way concerns to second half II century B.C., when the diplomat and scout Chzhan Tszjan for the first time has opened for Chinesees the Western territory - the countries of Central Asia. That had been connected in a single whole two great roads. One, gone from the West from the countries of the Mediterranean to Central Asia, another, leading from the East, from empire Chann's to Central Asia.

The name the Great Silk way is connected with precious in those days for the countries of the West the goods - silk. In the end of II century B.C. Silk has acquainted two worlds - the West and the East on the first in history of mankind to transcontinental road. In III-XIII centuries of our era the Great Silk way continued to remain most strategically important by world trade. Within this millenium Sasanidians and Byzantium, China and Turkic empire, Caliphath and empire Tan's, and also Chingizid's struggled for capture of the basic centers of the Silk way.

But it would be unfair to reduce value of the Great silk way to histories of a world civilization exclusively to trade in silk. Its role was much more widely and more variously for on it passed caravans not only with various east and western goods, but cultural wealth, religious ideas got also.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın qədim tarixi» şöbəsinin 2009-ci il 8 aprel tarixli iclasının 5 sayılı qərarı və t.e.d., K.H.Əliyevin və t.e.n.S.M.Qaşqayın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## I ŞAH TƏHMASİB DÖVRÜNDƏ TƏBABƏT

Turac Qədimi

XVI əsrin başlanğıcında mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandı. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin Səfəvilər dövlətinin vahid, nisbətən mərkəzləşdirilmiş hüduqları daxilində birləşdirilməsi bu vilayətin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha sıx siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik inteqrasiyasına zəmin yaratmışdı. Onilliklər boyu davam etmiş feodal pərakəndəliyindən sonra Azərbaycan XVI əsrdə yenidən özünün dövlət bütövlüyünü əldə etmiş, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində müəyyən tərəqqiyə nail olmuşdur.

Şəhər həyatının janlanması Səfəvilər dövlətini səjiyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri hesab edilir. Böyük şəhərlərdə səhiyyə məsələlərinə də diqqət yetirilirdi.

1555-ci ildə I Şah Təhmasib tərəfindən paytaxt Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürüldü. Yeni paytaxt tədricən saray əyanlarını və şahın qohumlarının nəzər diqqətini özünə cəlb etdi və onlar paytaxt şəhərdə məskunlaşmağa başladılar. Onların və burada yaşayan digər əhalinin müalicə məsələlərinin qaydaya salınmasına ehtiyac yaranırdı.

Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü ölkənin həyatına bir sıra ümdə dəyişikliklər gətirdi. Ticarət, sənətkarlıq, inkişaf etmiş incəsənət və memarlıq özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı.

Amma təcrübi elmlər sahəsində, xüsusilə də tibb elmində vəziyyət fərqli idi. Səfəvilər dövründə təbabət elmi müəyyən tərəqqiyə nail olsa da, bu, yetərli deyildi. Əlbəttə bu, o demək deyil ki, Səfəvilər dövründə tibb elmi və müalicə sahəsində heç bir mütərəqqi addımlar atılmadı, bəlkə də, sonrakı dövrlərlə müqayisədə tibb elmi daha çox canlanmışdı. Tanınmış təbib alimlər meydana çıxmışdı. Məsələn, Bəhaüddövlə tibb elmini Heratda hindistanlı alimlərdən öyrənmiş [1,s.266], Rey şəhərinə qayıdandan sonra təcrübəli həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, tibb sahəsində əldə etdiyi təcrübəsini gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi ilə «Xülasə ət-Təcarüb» adlı kitabını yazdı.

Kiril Olqudun «İranda tibb elminin tarixi» adlı əsərində, Bəhaüddövlənin sözü gedən kitabı barədə deyilir: «...mənim fikrimcə, bu əsər monqolların hücumundan sonra tibb elmi sahəsində fars dilində yazılmış ən mükəmməl dərslik hesab edilə bilər. Bu, yalnız mənim fikrim deyil, çünki Səfəvilər dövründə yaşamış təbib, alim Əli Əfzəl Qate Qəzvin

tibb elmini təzəyə öyrənmiş qardaşına tibb elminə aid fars dilində yazılmış yalnız iki kitabı tövsiyə etmişdir ki, onlardan biri «Zəxire-yi Corcani», digəri isə Bəhaüddövlənin yazdığı «Xülasə ət-Təcarüb» kitabı olmuşdur. Əlbəttə ki, adı çəkilən ilk kitab monqolların hücumundan qabaqkı dövrlərdə yazılmış kitablar sırasına daxildir» [2,s.390].

## **I Şah Təhmasib dövründə təbabət**

Osmanlıların hücumları zamanı Təbriz şəhərinin ələ keçirilərək dağıntılara məruz qaldığını nəzərə alan I Şah Təhmasib 1555-ci ildə paytaxtı Qəzvin şəhərinə köçürdü.

«Xülasə ət-Təvarix» əsərində bu barədə deyir: «...Şah belə bir qərara gəldi ki, Qəzvin şəhəri məmləkətin tam ortasında yerləşdiyindən, qışlaq və digər ölkələrə yaxın olması baxımından ən münasib mahal olduğuna görə, həmin şəhəri paytaxt elan etsin» [3, s.378].

Həmin dövrdə sarayda fəaliyyət göstərən tibbi heyət bir baş həkim və bir neçə digər həkimlərdən ibarət idi. Şahın ailə üzvlərinə xidmət göstərən baş həkim «Həkimbaşı» adlanırdı. Həkimbaşı şahın əyanları ilə yaxın əlaqədə olduğundan, habelə xüsusi toplantılarda iştirak etdiyinə görə böyük imtiyazlara malik idi. Şahın nəbzini tutmaq həkimbaşının xüsusi imtiyazlarından hesab edilirdi. Bundan əlavə, o, bütün ölkədə həkimlərin işə götürülməsi, onların məvaciblərinə nəzarət etmək məsuliyyətini daşıyırdı.

Vilayət hakimlərinə xidmət edən həkimlərin işə təyin edilməsi üçün qərarları da həkimbaşı verirdi. Rəis ül-Vüzəra (baş vəzir) səhiyyə ilə bağlı görüləcək bütün işlərdə onun göstərişlərinə tabe idi.

Həkimbaşı vəzifəsindən bir pillə aşağıda, dərmanların satışı üzrə sədr və ya «Əttarbaşı» vəzifəsi gəlirdi [5,s.296].

Səfəvilər dövründə istehsal emalatxanaları birbaşa hökumət tərəfindən yaradılır və idarə edilirdi. Baxmayaraq ki, bu sahədə ən yüksək inkişaf Şah Abbasın dövrünə təsadif edir, amma onun bünövrəsi I Təhmasibin vaxtında qoyulmuşdu. Həmin karxanalarda çalışan işçilərə güzəştli müalicə xidmətləri də göstərilirdi. Başqa sözlə desək, müasir dövrümüzdə «işçilərə tibbi xidmət» adlandırdığımız bu iş, orta əsrlərdə özünün ilkin ibtidai formasında Azərbaycanda, Qəzvin şəhərində həyata keçirilirdi.

Şaha məxsus karxanalarda çalışan işçilərə gəldikdə isə, onlar saray həkimləri tərəfindən pulsuz müalicə edilmə imtiyazlarına malik idilər və müalicə üçün lazım olan dərmanları pulsuz ala bilirdilər. Bununla yanaşı, imkansız işçilərin ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə «şərbətxane-ye xeyriyyə-ye padşahi» adlı xeyriyyə əczaxanası təsis edilmişdi. Bu əczaxana Şah Təhmasibin şəxsi həkimi olan və sonralar «Həkim Xeyri» ləqəbi ilə məşhurlaşan Yar Əli Tehrani tərəfindən idarə olunurdu. O, tanınmış həkim idi və əjzaçılığa dair bir kitab da yazmışdı. «Aləmərə-yi Abbasi» əsərində həmin şəxs barədə yazılır:

«...o, fəzilət və kamal sahibi, xoş müsahibət, xoş təb və gülürüz bir insan idi. O, Padşahın diqqətini özünə cəlb etmiş və onun lütfkarlığından bəhrələnirdi...» [6,s.266].

Həmin əczaxana uğur qazandı və bir müddət keçdikdən sonra işlərin yaxşı getdiyini görə Yar Əli Tehrani iki oğlunu özünə köməkçi götürdü. Onun Nurəddin Əli və Həkim Şərif adlı oğlanlarının hər ikisi həkim oldu. Həkim Xeyri ömrünün sonunda dərvişliyə üz tutdu və dünyəvi işlərdən əl çəkdi. Bundan sonra əczaxananı onun oğlanları idarə etdi [7,s.458].

### **Dövrün tanınmış həkimləri**

Səfəvilər sarayında bir neçə digər məşhur həkimlər də fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə yaşamış tarixçilər, o cümlədən İskəndər bəy Münşi və Məhəmməd Yusif Valeh İsfahani onlar haqqında bəzi məlumatlar vermişdilər. Beləliklə, I Şah Təhmasibin sarayında fəaliyyət göstərən bir neçə məşhur həkimlərin həyat və fəaliyyəti ilə tanış olaq.

#### **Rüknəddin Məsud Karzuni**

I Şah Təhmasib çalışırdı ki, cəmiyyətdə islam əxlaq normalarını və şəriət qanunlarını zorla da olsa tətbiq etsin. Təbiidir ki, belə vəziyyətdə şəriət qanunlarına zidd olan hər hansı bir rəftar və ya əməllərə qadağa qoyulmalı idi. Bu işlərdə şahı dəstəkləyən və onu təhrik edən vəziri Əmir Müizəddin Məhəmməd İsfahani idi. Lakin bir müddət sonra saray təbiblərindən olan Rüknəddin Məsud Karzuni tərəfindən hiylə quruldu və şah onun təsiri altına düşərək, vəzirini saraydan qovdu. Şahın qəzəbinə düşərək olduğunu görən Müizəddin Məşhəd şəhərinə qaçmalı oldu və orada zahidlik həyatı sürərək dünyasın dəyişdi. Şah tezliklə öz əməlindən peşman oldu və tapşırıq verdi ki, Həkimbaşını oda atsınlar.

Həmin həkimin fəaliyyətinin bir sıra xüsusiyyətlərini K. Olqud belə şərh edir:

«Rüknəddinin müasirləri onu tibb sahəsində istifadə etdiyi üsullara görə təbabət qaydalarına əməl etməyən bir şəxs hesab edirdilər, amma buna baxmayaraq, onun bu sahədə apardığı dəyişikliklər ümumi xalq tərəfindən qəbul edildi» [8,s.403].

#### **Mövlana Nurəddin**

Şah Rüknəddinə qarşı etdiyi ağır rəftara baxmayaraq, onun oğlu Mövlana Nurəddinə ehtiram göstərdi.

Bu şəxs əməli irfanı təbabətlə sintez etmiş və öz müasirlərinin diqqətini cəlb etmişdi. Odur ki, onu həmişə yaxşı bir həkim kimi yad edirlər. Maraqlı burasıdır ki, həmin təbib böyük şöhrətə malik olduğuna və I Şah Təhmasibin dövrünə baxmayaraq, ömrünün axırınadək siyasi çəkişmələrdən uzaqda, bir yaxşı saray təbibi olaraq yaşamışdır [9,s.458].

#### **Mirzə Əbülfəth Təbrizi**

I Şah Təhmasibin saray həkimlərindən biri də Mirzə Əbülfəth Təbrizi olmuşdur. Boyu çox balaja olduğuna görə, onu «Kiçik həkim» adlandırırmışlar. İskəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, o, çox mahir bir həkim idi, xalq arasında böyük şöhrəti vardı. «Xoldi Bərin» əsərində onun ömrünün son anları barədə belə məlumat verilir: «Kiçik Həkim Padşahın inayəti və ehtiramı nəticəsində yüksək məqama yetişdi, amma sonda öz hövsələsizliyinə görə onun qəzəbinə tuş gəldi və həyat piyaləsi dolub daşdı» [10,s.458].

#### **Mirzə Əbu Nəsr Gilani**

Nisbətən tanınmış həkimlərdən biri də Mirza Əbu Nəsr Gilanidir. O, həkimlik fəaliyyətinə orduda başlamışdı. Bir gün onu şahı müalicə etmək üçün çağırıdılar və

həmin müalicə uğurla nəticələndi. Padşah buna görə onu özünün ailə həkimi vəzifəsinə təyin etdi. O, bu vəzifədə olduğu dövrdə şahın varisi Heydər Mirzə ilə tanış oldu. Amma çox keçmədən bu tərəqqi onun qürurunu artırdı və saraydakılarla kobud rəftar etməyə başladı. Həmin təkəbbürlülük onu dəhşətli bir sonluğa sürüklədi. I Şah Təhmasib dünyasını dəyişən zaman, bir qrup şəxs Şahın onun sui-qəsdə nətişəsində zəhərlənərək öldüyünü iddia etdi. Heydər Mirzənin fitnəsi İsmayıl Mirzə vasitəsilə yatırıldıqdan və Qəzvinə kütləvi qırğın törədildikdən sonra, bəxti dönmüş həmin həkimi gizləndiyi yerdən tapıb çıxararaq parça-parça etdilər və bədənin hissələrini gizləndiyi yerin yaxınlığındakı hovuzda atdılar [11,s.163].

### **Kəmaləddin Hüseyn Şirazi**

Məzhəb təəssübkeşliyinin zirvə nöqtəsinə çatdığı bir dövrdə başı bələlər çəkmiş şəxslərdən biri də Kamaləddin ləqəbi ilə tanınmış saray təbibi Hüseyn Şirazi olmuşdur. O, şərab düşkünü olduğuna görə saraydan qovulmuşdur. Onun içki düşkünlüyü barədə İskəndər bəy Münşi yazır: «...içkiyə qurşandığından zühd və təqvadən uzaqlaşdı...» [12,s.264]. Sonra bunun üstə saraydan qovuldu. O, bundan sonra nəzəri və praktik təbabətdən xəbərdar olan Əhməd Xan Gilani adlı bir yerli hakimin yanına getdi və onun yanında xidmət edərək dünyasını dəyişdi. Şiraz şəhərindən və Kəmaləddinin nəslindən olan digər bir həkim də var idi ki, onun da I Şah Təhmasibin tanınmış saray həkimlərindən olmağına baxmayaraq, şərab içdiyinə görə tez-tez Yəzd şəhərinə sürgün edilirdi.

### **İmadəddin Mahmud**

Dövrün məşhur saray həkimlərindən biri də təbabət və hikmət alimi kimi tanınmış İmadəddin Mahmud olmuşdur. O, öz fəaliyyətinə Şiraz şəhər hakiminin yanında başlamış, sonralar bir müddət I Şah Təhmasibin sarayında xidmət etmişdir. Amma görünür, o, saray əyanlarından uzaq olmağı daha uyğun bilib, oradan Məşhədə getmişdi. Həmin həkimdən bir neçə xəstəliklər barədə kitabçalar qalmışdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, I Şah Təhmasib dövründə Azərbaycanda təbabətdə müəyyən nizam yaranmış və tanınmış təbiblər insanların müalicəsi ilə məşğul olmağa başlamışdılar. Onlar öz elmi biliklərini təsrübədə tətbiq edirdilər.

### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. ركن الحكما فيلسوف الدوله عبدالحسين بن محمد طبيب تبريزي ، مطرح الانظار في تراجم اطباء العصار و فلاسفه المصار ، تهران ، انتشارات موسسه مطالعات تاريخ پزشکی ، 1383هجری شمسی .
2. الگود ، سيريل ، تاريخ پزشکی ايران و سرزمين های خلافت شرقی ، ترجمه دکتر باهر فرقانی ، تهران ، امیر کبیر ، 1371 . هجری شمسی .
3. قاضی احمد بن شرف الدين الحسين الحسيني القمي ، خلاصة التواريخ ، به تصحيح احسان اشراقی ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، 1359هجری شمسی .
4. سیوری ، راجر ، ايران عصر صفوی ، ترجمه کامبیز عزیزى ، تهران ، انتشارات سحر ، 1366 . هجری شمسی
5. الگود ، 1371 . هجری شمسی .
6. اسکندر بیگ منشی ، تاريخ عالم آرای عباسی ، به تصحيح اسماعیل رضوانی ، تهران ، دنیای کتاب ، 1377 . هجری شمسی .

7. محمد يوسف واله اصفهانی ، خلد برین ، به كوشش مير هاشم محدث ، تهران ، انتشارات ادبی و تاریخی ، 1372 . هجری شمسی .
8. الگود ، 1371 . هجری شمسی .
9. اسکندر بیگ منشی ، 1377 . هجری شمسی .
10. واله اصفهانی ، 1372 . هجری شمسی .
11. فیلسوف الدوله ، 1383 . هجری شمسی .
12. اسکندر بیگ منشی ، 1377 . هجری شمسی .
13. واله اصفهانی ، 1372 . هجری شمسی .

**T.N.Gadimi**

## **МЕДИЦИНА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ШАХА ТАХМАСИБА I**

### **РЕЗЮМЕ**

В статье автор касается вопроса образования Азербайджанского Сефевидского государства к описывает период правления Сефевидского шаха Тахмасиба I после перенесения столицы в 1555 году из Тебриза в Казвин. Особое внимание уделяется уровню развития медицины в этот период, в Азербайджанских городах приводятся сведения об известных врачах, которые жили и работали в шахском дворце.

**T.N.Gadimi**

## **MEDICINE IN BOARD OF SHAH TAHMASIB I**

### **THE RESUME**

In article the author concerns a question of formation of the Azerbaijan Sefevids state to describe the period of board of Sefevids shah Tahmasib I after capital transferring in 1555 from Tabriz to Kazvin. The special attention is given to a medicine level of development during this period, in the Azerbaijan cities data on known doctors which lived are resulted and worked in shahs (king) a palace.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın orta əsrlər tarixi» şöbəsinin 2009-cü il 11 noyabr tarixli iclasının 6 sayılı qərarı və t.e.n., T.H.Nəcəflinin və t.e.n.X.S.Qasımovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## **QƏDİM ŞƏRQ TƏBABƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN TİBB ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU (ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN XV ƏSRƏ QƏDƏR)**

**Fərid Ələkbərli  
Esmira Hacıyeva**

Son illər ərzində tibb sahəsində əldə edilmiş elmi nailiyyətlər nəticəsində yüzlərlə yeni effektiv dərman, tibbi avadanlıq, müalicə üsulları kəşf edilmişdir. Lakin, təəssüf ki, elmin bütün sahələrində möhtəşəm inkişaf olduğuna baxmayaraq, son illər qədim ənənəvi və xalq biliklərinə maraq çox artmışdır. Qədim əlyazmalarda olan çox zəngin və qiymətli məlumatlar müasir tibbi nöqtəyi – nəzərdən qəbul və tədqiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərq təbabəti öz kökləri ilə qədim Misir və Şumer təbabəti kimi, minilliklərə gedən zəngin qədim tarixə malikdir. Qədim Misir və Yunanistanın, Roma və İranın, Hindistan və Tibetin, Mərkəzi Asiya və qədim Azərbaycanın ərazilərində tapılan çoxsaylı arxeoloji tapıntılar buna sübutdur [5].

Məsələn, qədim Şumer ərazisində şumer dilində yazılmış, tərkibində 15 dərman maddəsinin adı olan mixi yazıları (e.ə. 3000-ci il.) tapılmışdır. Bu yazılardan, o zaman mövcud olan dərmanlar haqqında məlumat almaq olar. Onların arasında xardal, kəklikotu, gavalı, armud, əncir və s. meyvələr, eləcə də neft, xörək duzu və s. mineral maddələr, heyvan mənşəli maddələr var idi [1]. Eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə qədim Azərbaycanın sakinləri qədim Şumer ilə sıx əlaqələr yaratmışlar. Qədim Azərbaycan sülalələri ilə Mesopotamiya sakinləri arasında fəal mədəni münasibətlər mövcud idi. Qədim azərbaycanlılar iki kateqoriyalı dərman maddələrini tətbiq edirdilər: Mesopotamiyadan gətirilən və yerli əhali tərəfindən qədimdən istifadə edilən. Birinci kateqoriyaya müalicəvi otlar, küncüt yağı, xurma, sarımsaq və soğan növləri, minerallar və heyvan mənşəli maddələr və s., ikinci kateqoriyaya isə - narın müxtəlif hissələri, zəfəran, keşniş, razyana, şüyüd (çətirlilər fəsiləsi), kələm, xardal, turp (xaççiçəklilər fəsiləsi), noxud və mərci (paxlaçiçəklilər), yulaf və buğda (taxıllar) və s. aid etmək olar [4].

Qədim azərbaycanlıların təbabəti və tətbiq etdikləri dərman maddələri haqqında məlumat Azərbaycan və Ön Asiya xalqlarının qədim ədəbi abidəsi, atəşpərəstlərin müqəddəs kitabı olan “Avesta”da mövcuddur. “Avesta”da tibb elmi bədəni sağlam vəziyyətdə saxlamağın şərti kimi təyin edilir. Tarixçi Arda Viraf-Naməkin məlumatlarına əsasən, hələ Əhəmənilər dövründə 12000 maral dərisinin üzərində yazılmış “Avesta”da sağlamlığın qorunması, bəzi xəstəliklərin müalicəsi və insanın anatomiyası haqqında məlumat var idi. “Avesta”ya əsasən, geniş yayılmış müalicə üsullarından ən vacibləri psixoterapiya, cərrahiyyə və dərman kimi işlədilən bitkiləri idi [4].

Qədim tibb və əczaçılığa aid digər mənbələrdən, Misir ərazisində tapılan “Bədənin bütün hissələri üçün dərmanların hazırlanması haqqında kitab” adlanan Ebers

---

Fərid Urxan oğlu Ələkbərli – tarix elmləri doktoru, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şöbə müdiri  
Esmira Mirbaba qızı Hacıyeva – Azərbaycan Tibb Universiteti, latın dili kafedrasının müəllimi

Papirusunun (e.ə.1550-ci il) qeyd etmək lazımdır. Burada dərmanşünaslıq haqqında geniş məlumat verilmiş, 900-ə yaxın dəmləmələr, bişirmələr, duru məlhəmlər, şərablər və digər dərman formalarına aid reseptlər öz əksini tapmışdır. Papiruslarda bitki mənşəli – soğan, tiryək, nar, əzvay, üzüm və s., heyvan mənşəli – ana südü, müşk, ənbər, ilan zəhəri, camış ödü, qan və s., eləcə də minerallar – sürmə, kükürd, qurğuşun, gil və s. maddələr şərh edilib. Bəzi dərmanlar 37 maddədən ibarətdirlər [11].

Qədim tibbə aid yazılı mənbələr, həmçinin, Çin ərazisində tapılmışdılar. E.ə. XV-X əsrlərdə Çində 365 ədəd bitki, heyvan və mineral mənşəli dərmanı şərh edən, qədim “Şen-Nunun otlar və köklər haqqında traktat yaranmışdır. Sonralar, 502-ci ildə, çinlilər 7 kitabdan ibarət əsər yazmış və orada 70-ə qədər dərman bitkiləri (jənşen, biyan, limon, rəvənd və s.), heyvan hissələri (maral buynuzu, qaraciyər, jelatin və s.) və minerallar (dəmir, civə, qurğuşun, qalay, sink, kükürd və s.) şərh etmişlər. Qədim Hindistanda, Çində, Tibetdə də dəmləmələr, həblər, bişirmələr və s. hazırlaya bilirdilər. Bəzi mürəkkəb reseptlərin tərkibində 40-dan çox maddə vardır [11].

Qədim dünyanın yazılı tibb abidələrindən danışarkən, qədim Yunanıstan və Romanın zəngin təbabətini qeyd etməmək mümkün deyil. Hippokrat, Dioskorid, Erazistrat, Rūf və s. kimi dahi alimlərin əsərləri tibbin və əczaçılığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Hippokratın 70 əsərdən ibarət olan (e.ə.IV əsr) toplusunda 250 bitki və 50 heyvan mənşəli dərman maddəsi şərh edilmişdir. Maraqlıdır ki, qədim Yunanıstanda tibb elminin inkişafına qədim Azərbaycan təbabətinin təsiri çox idi. Hippokratın 4 element (od, hava, torpaq və su) haqqında nəzəriyyəsi qədim Şərqdən götürülmüşdür. Eləcə də qədim yunanlar insan bədəninin 4 elementdən (selik, qan, öd və qara öd) ibarət olduğu haqda ideyanı qədim Şərq xalqlarından götürmüşlər. Sonradan bu nəzəriyyə “Halenin humoral nəzəriyyəsi” kimi məşhur olmuşdur [4].

Tibbin və əczaçılığın inkişafında qədim Roma alimlərinin rolu çox böyük olmuşdur. E.ə. I əsrdə Dioskorid Pedaniy “Dərman maddələri haqqında” əsərində o zaman məlum olan 900-dən çox bitki, heyvan və mineral mənşəli dərmanları şərh etmiş, 500-dən çox bitkini qruplaşdırmışdır. Digər Roma alimi, Korneliy Selsin, 1478-ci ildə Avropada yenidən işıq üzü görmüş və 70 dəfədən çox çap edilmiş “İncəsənət” ensiklopediyasının 2 cildi tibbə həsr olunmuşdur. Selsin davamçısı - Klavdiy Qalen (130-201illər), farmakoqnoziya haqqında mühüm əsərin müəllifi idi. Halenin dərman yaymaları (dərman bitkilərinin, ədviyyatlarının, şərablərin və - formokologiya balın qarışığı) çox maraqlıdır. Onların ilkin formaları – qədim Azərbaycanda, Ön Asiyada, Hindistanda geniş yayılmış, daha sonra yunan həkimlərinə məlum olan cüvərişlər idilər [11].

Qədim yunanlar azərbaycanlılardan bir çox dərman maddələrini götürmüşlər. Böyük və kiçik Midiyada (Atropotena) bir çox yunan həkimləri fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, Misirin İskəndəriyyə şəhərindən olan yunan həkim Erazistrat (e.ə. IV əsr) tez-tez Ekbatan şəhərinə (qədim Midiya paytaxtı) gəlib, qədim Azərbaycan təbabəti ilə tanış olmuşdur. Məhz İskəndəriyyə Akademiyasında qədim yunan təbabətinin Şərq xalqları təbabətinin elementləri ilə zənginləşməsi baş vermişdi [2]. Tarixi mənbələrin təhlili sübut edir ki, qədim Azərbaycanın tibbi və əczaçılığı nəinki Şərq, eləcə də qədim Yunanıstan təbabətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan tibb elminin o həqiqətən çiçəklənməsi dövrünə, yəni VII əsrdən sonraya düşür. Tibbin və əczaçılığın inkişafı,

dərmanların çoxalması, dərman maddələrinin hazırlanma texnologiyasının genişlənməsi əczaçılığın təbabətdən ayrılmasına və müstəqil elm kimi mövcudluğuna səbəb oldu. Əczaçılığın Şərqlə ölkələrində sürətli inkişafına qədim yunan, Roma, hind alimlərinin əsərlərinin ərəb dilinə tərcüməsi də təkan verdi. Əsərlər öyrənilir, inkişaf etdirilir və yeni kəşflər ilə zənginləşdirilirdi. Ərəb dilində yazılan ilk möhtəşəm tədqiqat işə Əli ibn Rəbbani Təbarinin “Firdovsi Hikmət” (“Müdrükliyin cənnət bağı”) (850-ci il) əsəri idi. Əsər Hippokratın və Galenin əsərlərinə əsaslanmışdır. 36 hissədən ibarət olan bu əsər tibbin müxtəlif sahələrinə toxunur, müxtəlif xəstəliklərdən, dərmanşünaslıqdan və pəhrizdən bəhs edir, son hissəsi hind təbabətinə həsr edilmişdir [8].

Mövcud mənbələr əsasında təsdiq etmək olar ki, bir çox dərman adlarını ilk dəfə Xilafət dövrünə təsadüf edilir. Məsələn, al-kaxol (etil spirti), yulep (ətirli şirin su), nefta (təmizlənmiş mineral yağı), padzəhr (bəzi heyvanların mədə-bağırsağından alınan bezoar daşının preparatları), lauqlar (qatı şəkər və ya bal qarışıqları), roblar (bəzi meyvələrin qatılmış bişirmələri) [5]. Orta əsr Şərqlə həkimləri və dərmanşünasları o dövrün dərman xəzinəsini incə və zərif təsirli dərmanlar ilə də zənginləşdirmişlər. Məsələn, distillyasiya üsulu ilə alınan müalicəvi ətirli sular (gülab, boymadərən, nanə, reyhan, şüyüd cövhəri, gavalı, nar, heyva, alma, çiyələk, moruq şərbətləri və s.). Şərqlə xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların sayəsində mürəkkəb dərman formaları (مركبات) əmələ gəlmişdir: məsələn, cüvarişlər (جوارش), məcunlar (معجون), tiryəklər (ترياق), həblər (حب), iyarəclar (ايارج), qatı bişirmələr (مأالاصول) və s. Mürəkkəb dərman maddələrinə, həmçinin bəzi faydalı xörəklər də aid edilir: məsələn sikancubinlər (سكنجيين), şərbətlər (شربت), şərəblər (شراب), mürəbbələr (مرببات), halva (حلوا). XIII əsrdə etil spirtinin alınma üsullarının aşkar edilməsi cövhərlərin hazırlanmasına təkan verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk Farmakopeyanı (“Qərabəddin”) şərqlə xalqları yazmışdır. “Qərabədin” sözü yunan “γραφιδιον” sözündən əmələ gəlmiş və “traktat” deməkdir. Misir tərcüməçilərinin yunan və arami (qədim Suriya) dillərindən tərcümə etdikləri ilk mürəkkəb dərman formalarının topluları belə adlanırdı [3].

Azərbaycan əczaçılığının inkişafında böyük rolu olan orta əsr tibb elminin alimlərinin, əsərlərinin Azərbaycan tibb terminologiyasının formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Buraya Orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin, eləcə də Azərbaycanda geniş yayılmış müsəlman Şərqlənin digər alimlərinin əsərləri də daxildir.

Görkəmli orta əsr (vəf. 924-cü ildə) İran alimi Əbu Bəkr Məhəmməd Ben Zəkəriyyə ər-Razi zəngin elmi irs qoymuşdur. Tibb tarixçisi İbn Əbu Usaynın məlumatlarına görə onun - 236 əsəri, digər tarixçi İbn ən-Nadim hesab edir ki, ər-Razinin 113 böyük və 23 kiçik əsəri var idi. Ər-Razinin həyatı və elmi əsərləri haqqında daha dəqiq məlumatları böyük alim, həkim, tarixçi Əbu Reyhan Biruni verir. Onun məlumatlarına görə, ər-Razinin 184 əsəri vardır. Mühüm yeri çoxcildli “Kitab əl-Havi fit-tib” (“Tibb haqqında hərtərəfli kitab”) əsəri tutur. Bu tədqiqat üzərində ər-Razi 15 il işləmiş, lakin tamamlaya bilməmiş və bu araşdırmanı onun tələbələri işi sona çatdırmışlar. Kitab 25 cildə ibarətdir və tibb elminin bütün sahələrinə, həmçinin dərmanşünaslığa toxunur. Bu əsərin latın dilində tərcüməsi müasir dövrə kimi qorunub saxlanmışdır. Ər-Razinin dərmanşünaslıq sahəsində dərin bilikləri var idi. Dərman maddələrinin tədqiqatlarının nəticələrini o, “Dərmanlar haqqında”, “Dərmanların

öyrənilməsi haqqında”, “Süni dərmanlar haqqında”, “Müalicəvi palçıqlar haqqında” və s. əsərlərində ümumiləşdirmişdir. Ər-Razinin hər bir araşdırması dünya təbabətinə və əczaçılığına böyük töhfədir [7].

X əsrin dərmanşünaslıq sahələrinin tədqiqatçılarından biri məşhur şərqli həkim, dərmanşünas və əczaçı Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Həravi olub. O, farmakoqnoziya və farmakologiya haqqında “Əl-əbniya ən həkaik əl-ədviyə” (“Dərman maddələrinin həqiqi xassələri əsasları”) kitabında 446 bitki və 44 heyvan mənşəli dərman maddələrini şərh edir. Kitab XI əsrdə Əli Əsədi tərəfindən sistemləşdirilib, ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. 1892-cı ildə Almaniyanın Hall şəhərində kitabı Azərbaycan həkimi Mirzə Əbdülxalıq Axundov alman dilində nəşr və onun əsasında Derpt (indiki Tartu) şəhərində namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Fars tərcüməsinin ixtisarı Vyanna kitabxanasında saxlanılır [9].

X əsrin görkəmli alimi Əli ibn Abbas Məcusi Ərcani (vəf. 994-cü ildə) Əzudullah şahının sarayında həkim idi (942-982 illər). Onun “Kamil as-sinaat at təbiyyət” əsəri orta əsrlər Azərbaycanda geniş yayılmış tibb sahəsində ilk fundamental tədqiqatlardan. Ərcaninin əsəri o dövrün tibb elminin bütün aspektlərinə toxunan geniş tibbi ensiklopediyadır. Ər-Razinin “Kitab əl-Havi fit-tib” əsərlərindən fərqli olaraq, Əli ibn Abbasın əsəri daha yığcam və daha sistemdir. O, Orta əsrlərdə həkimlərin praktik stol-üstü ədəbiyyatı hesab edilirdi, Avropada çox məşhurlaşmışdır. Əsər latın dilinə tərcümə edilib, “Çar kitabı” adı ilə Avropa universitetlərində tədris edilirdi. Kitabda sadə formada o dövrün tibbi bilikləri haqqında məlumat toplanmışdır.

X-XI əsrlərdə yaşayan böyük alimlərdən biri, Əbu Reyhan Biruni kimi tanınan, Məhəmməd ibn Əhməd əl-Xarəzmi (vəf.1048-ci ildə) idi. Elmin müxtəlif sahələrində bu alimin 400-dən çox əsərləri vardır. Böyük traktatda “Kitab as-Saydana fi-t-tib” (“Farmakoqnoziya və tibb haqqında kitab”) o dövrdə məlum olan dərman maddələri tam şərh edilib. Əsər ərəb dilində yazılmışdır və daha çox əczaçılıq terminləri lüğətinə bənzəyir. Burada dərman maddələrinin müxtəlif dillərdə sinonimlərindən əlavə, tam şərh də vardır. Fəsilələrin adlarında ərəb tibb ədəbiyyatında daha çox isifadə edilən terminlər verilib. Buna görə adların çoxuna İbn Sina, İbn əl-Baytar və digər alimlərin əsərlərində rast gəlmək olar. Lakin, kitabdakı digər dillərdən alınmış sinonimləri nəzərə alsaq, Saydananın rolu, şübhəsiz ki, mühümdür. Əsərdə 4500 bitki, heyvan, mineral və onlardan alınan məhsulların adları verilir. Biruninin digər əsəri olan “Mineralogiya” kitabını da qeyd etmək lazımdır. Burada müxtəlif minerallar və metalların şərh, onların tibbi tətbiqi haqqında maraqlı məlumatlar vardır [2].

Orta əsr alimləri sırasında əhəmiyyətli yer filosof alim, həkim, təbiətşünas Əbu Əli ibn Sina ya (Avisenna) məxsusdur. Bütün ömrünü elmə həsr etmiş, İbn Sina 450-dən çox əsər yazmış, onların 20-dən çoxu fars, qalanları isə ərəb dilindədir. İbn Sinanın tibbi elmi əsərlərindən ən zəngini “Əl-kanun fi-t-tibb” (“Tibb elminin qanunu”) əsəridir. 5 cildli əsərində alim qədim zamanlardan tibb elminin nailiyyətlərini ümumiləşdirmiş, şəxsi təcrübə və nəzəriyyələrini əlavə etmişdir [1]. 1030-cu ildə yazılan “Qanun” tibbi biliklərin ensiklopediyası və tibb tarixinin möhtəşəm əsəri hesab edilir. Kitabda şərh edilən 396 bitkidən müasir təbabətdə 165 növü tətbiq edilir, 110 növü isə farmakopeyaya daxildir. İbn Sina dəfələrlə Azərbaycanda olmuş, əsərin böyük qismini Həmədan şəhərində

yazmışdır. İbn Sina öz tədqiqatlarını Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində aparırdı. “Qanun”da alim qeyd edir ki, Həmədan hökmdarının göndərişi ilə yerli suyun xassələrini yoxlamaq üçün Cənubi Azərbaycanın Səburxəst şəhərinə getmişdir. “Qanun” yalnız Şərq təbabətinin inkişafına deyil, həmçinin, o zaman tənəzzülə uğramış, orta əsr Avropa təbabətinə də təsir etmişdir. Artıq XII əsrdə kitab latın dilinə tərcümə edilmiş, demək olar ki, bütün Avropa universitetlərində yayılmışdır. “Qanun”un AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazması kitabın yazılmasından təxminən 100 ildən sonra, 1143-cü ildə köçürülmüşdür. Bu əlyazma İbn Sinanın müasir dövrdə məlum olan ən qədim əlyazmalarından biri kimi, daha dəqiq və etibarlı hesab edilir [4].

XI-XII əsrlərdə tibb elminin inkişafında Əbu İbrahim ibn İsmail ibn Həsən əl-Hüseyni əl-Curcaninin (1045-1137 illər) rolu böyük olmuşdur. Onun “Zəxireyi-Xorezmşahi” (“Xarəzmşah xəzinəsi”) əsəri, tibbə aid möhtəşəm ensiklopedik mənbə idi. Fars dilində yazıldığına görə, nəinki alim və həkimlərə, eləcə də əhalinin ziyalı təbəqəsi üçün yararlı idi [6]. Həmin dövrün görkəmli alimlərindən biri Fəxrəddin Razini və onun məşhur “Cəmi əl-ülum” əsəri, İsa ər-Raqi Tiflisi və onun “Tibb” və “Qanuna şərhlər”, Kafiyəddin Ömər ibn Osman, Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Nəmvar Təbrizi və onun “Ədvar əl-Hamiyyət” (“İsitmələrə qarşı dərmanlar”), Əbdul Məcid Təbib və onun “Kitab əl-Müdavat” (“Dərman maddələri haqqında kitab”), Nəcməddin Əhməd Naxçıvani və onun “İbn Sinanın əsərlərinə şərhlər” kitabı və s. qeyd etmək lazımdır .

XIII əsrin görkəmli alimi, Marağa rəsədxanasının təsisçisi, astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat, tibb və digər elmlərdə 100-dən çox əsərin müəllifi Nəsrəddin Tusi idi (1201-1274 illər). Onun tibbə aid “Risaleyi-tibb” (“Tibbi risalə”) və “Cəvahirnamə” (“Müalicəvi minerallar haqqında kitab”) əsərləri çox məşhur idi. “Cəvahirnamə”də mineral mənşəli dərman maddələrinin tibbi terminologiyası haqqında maraqlı məlumatlar vardır. “Əx-laqi-Nasiri” əsərində Tusi zoologiya və botanikanı müstəqil elmlər kimi şərh edir, baxmayaraq ki, o dövrdə “biologiya” adlı müstəqil elm mövcud deyildi [5].

XIII əsrdə yaşayan Əndəlüs təbibi, müsəlman Şərqiində farmakologiya haqqında ilk mükəmməl “Muqni” kitabının müəllifi İbn əl-Baytar idi. Burada 1000-dən çox təbii mənşəli dərmanlar şərh edilmişdir. Kitabı yazmaq məqsədi ilə müəllif Şimali Afrika, Misir və Yaxın Şərqə səyahətə çıxmışdır [10]. XIV əsrdə Azərbaycan təbibi İbn Kəbir Xoyi bu kitabın əsasında, onu xeyli genişləndirərək əlavə məlumatlar ilə zənginləşdirərək “Cəmey-i-Bağdadi” (“Bağdad toplusu”) kimi məşhur olan, “Mala-yasa əl-təbib əl-cəhalət” (“Qeyri – peşəkar həkimlər üçün lazımsız”) kitabını yazmışdır. Azərbaycanın cənubundakı Xoy şəhərində yaşayan İbn Kəbir kimi tanınan, Yusif ibn İsmayıl Xoyi, əlifba sırası ilə bir neçə min bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman maddələrinin adlarını və xassələrini göstərmişdir. Kitab Mərakeşdən Hindistana qədər bütün müsəlman Şərqiində yayılmış, və orta əsr farmakoqnoziyası üzrə tam bilik külliyyatı, ensiklopediya hesab edilirdi [3].

XIV əsrin islam aləminin görkəmli alimi, həkimi və tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin (1247-1317-cü illər) həmədan şəhərində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. 30 yaşında İslamı qəbul edərək Təbrizə köçmüş və orada Elxanilər sülaləsi xanlarının sarayında həkim və vəzir olmuşdur. Məlumdur ki, Elxanilər təhsil və səhiyyə məsələlərinə böyük diqqət yetirirdilər. Rəşidəddin Təbrizdə “Rəbi-Rəşidi” (“Rəşid məhəlləsi”) və möhtəşəm

elmi-tibbi kompleks “Daruş-Şəfa” (“Şəfa evi”) yaratmışdır. Onun sərəncamı ilə çoxcildli “Dünya tarixi” və tibbə aid bir neçə əsər yazılmış, sonradan çin dilinə tərcümə olunmuşdur. Həmin dövrdə yaşayan cənubi Azərbaycanın məşhur alimi Mahmud ibn İlyasın “Qiyasiya fi-t-tibb” (“Tibdə müqayisə”) əsərində tibb elminin nəzəriyyəsi, insan bədəninin müxtəlif üzvlərinin xəstəlikləri üçün dərmanlar, dənli bitkilər və meyvələr, mürəkkəb dərman formaları şərh edilir. Alimin, həmçinin, “Elm ət-tibb” (“Tibb elmi”), “Müxtəsər ət-tibb” (“Qısa tibb kursu”) və ən əsası “Kitab əl-havi fi elm əl-mədavi” (“Tibb haqqında hərtərəfli”) əsərləri məlumdur.

Ümumiyyətlə, orta əsrlər Şərqi dərmanşünaslığının parlaq dövrü hesab edilir. O dövrün məşhur alimlərindən, Hacı Zeynalabdin Əttar kimi tanınan, Əli ibn Hüseyn Ənsarini (1329-1404-cü illər), (“İxtiyarati-Bədi”nin müəllifi), Məhəmməd ibn Mahmud Şirvanini (XV əsr) – “Mürşid” və “Töhfe-yi-Muradi”, (“Murada töhfə”) müəllifi, Məhəmməd Hüseyn Şəfai (bir sıra “Qərabadinlər”in) və başqalarını da göstərmək olar.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda tibbin və əczaçılığın inkişafına təsir etmiş tibbi kitabların arasında müxtəlif əsərlər var. Onların arasında tibbin müxtəlif sahələrinə aid qısa risalələr, əczaçılıq və farmakoqnoziya üzrə məlumat kitabları, tibb və əczaçılıq sahələrinə dair terminoloji lüğətlər, geniş ensiklopediyalar, nəzəri və təcrübi təbabətə aid əsərlər mövcuddur. Onların daha da dərinlən araşdırılması Azərbaycanda tibb və əczaçılıq elmlərinin tarixini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки, II, перевод с арабского Ю.Н. Завадского и С. Мирзаева.- Ташкент, ФАН, 1981, 832 с.
2. Абу Райхон Беруни. Книга по фармакогнозии в медицине. Исследование, перевод, примечания и указатели У.И.Каримова. – Ташкент, ФАН, 1974, 705с.
3. Алекперли Ф. У. Докторская диссертация на тему: «Письменные источники X-XVII вв. об охране здоровья в средневековом Азербайджане». Баку-1997
4. Алекперли Ф. У. Медицина в древнем и средневековом Азербайджане. – I Respublika elmi konfransinin materialları «Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri». – Bakı, 2005, s.16-36.
5. Алекперли Ф.У. Тысяча и один секрет Востока, II. Баку, Нурлан, 2008, 464 с.
6. Зейнадин Абу Ибрахим Джурджани. Захарийа-и Хорезмшахи (избранные главы). Перевод с перс. В.Капранова и Р.Хашима. В книге: «Мудрость веков». – Баку, Язычы, 1992, с.49-56.
7. Кадыров А.А., Саипов У.Т. Великие учёные – медики средневековья. – Ташкент, «Медицина», 1988, 44с
8. Капранов В., Хашим Р. «Мудрость веков». Баку. Язычы. 1992, 213с
9. Rüstəmov A.I., Mehdiyeva S.A. Orta əsr şərq təbabətinin inkişafı tarixindən.- Təbib nəşriyyatı, Bakı, 1994, 54 s.
10. Средневековые азербайджанские трактаты по медицине. «Мухаммед Юсиф Ширвани. «Тиббнаме». Мухаммед Мумин «Тухфат аль-Муминин». Предисловие, перевод и комментарии Акиф Фарзалиева и Фарида Алекперова – Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002, 210с.
11. Фармацевтическая технология. Технология лекарственных форм под ред. Краснюка И.И. и Михайлова Г.В. – Издательский центр Академия, 2004, с.12-18.

**Ф.У.Алекперли  
Э.М.Гаджиева**

**ДРЕВНЯЯ ВОСТОЧНАЯ МЕДИЦИНА И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНСКОЙ  
НАУКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XV В).**

В статье представлены сведения об истории развития восточной медицины и фармации с древнейших времен до XV века. Упомянуты имена выдающихся ученых-медиков Востока и проанализированы их труды, сыгравшие большую роль в развитии как восточной, так и мировой средневековой медицины и фармации.

**F.U. Alakbarli  
E.M.Hajiyeva**

**ANCIENT EASTERN MEDICINE AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF MEDICAL  
SCIENCE IN AZERBAIJAN (SINCE ANCIENT TIMES TILL XVI C.)**

The paper deals with information on the history of the development of the eastern medicine and pharmacy since ancient times till XVI c. Famous scientists-doctors of the East and their manuscripts, which played a great role in the development of the eastern and the world medieval medicine and pharmacy and their works, are studied.

**Məqalə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 2009-cu il 3 aprel tarixli iclasının 3 sayılı qərarı və t.e.d., M.Nağısoylunun və t.e.n. T.Həsənzadənin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## HƏKİM SEYİD İSMAYIL CÜRCANININ “ZƏXİREYİ-XARƏZMŞAHI” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MƏNBƏLƏR

Məcid Xəlili

Hər bir elmin varlığının onun keçmişi ilə birbaşa əlaqəli olduğu üçün tibb elminin də tarixini dəqiq öyrənməkdən ötrü tarixi mənbələri araşdırıb onun dərinliklərini öyrənmək lazımdır. Şübhəsiz ki, hərtərəfli inkişaf etmiş müasir tibb elminin mənşəyi, keçmişdə yaşayan təbirlərin elm və təcrübələrindən qaynaqlanır. Tibb elmində müsəlman alimləri çoxlu kitablar yazmışlar. O kitabların müəlliflərinin hər biri çalışdıqları sahəni dərinləndirən bilmiş və yazmış olduqları əsərlərlə tibb elminə yeni-yeni töhfələr vermişlər. Onlar həqiqətən, təqdir olunmağa layiqdirlər. Belə məşhur alimlərdən biri Həkim Seyid İsmayıl Cürçani (1042-1137) olmuşdur. O, XI-XII əsrlərdə yaşamış və özündən sonra tibbə aid bir çox olduqca qiymətli əsərlər qoyub getmişdir [8, səh 107; 5, səh 3]. Cürçaninin müəllifi olduğu 16 adda əsərin hamısı tibbə aid olmamış və elmin müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Bunlar "Kitabül-mənbə" ("Mənbəşünaslıq barədə" - کتاب منبع), "Rəd bər Fəlasifə" ("Filosofların nəzəriyələrinin rədd edilməsi" - دي بر فلاسفه), "Kitabe-fil-Qiyas" (Qiyas Kitabı – کتابي در قياس), "Kitabe-fit-Təhlil" ("Təhlil və analiz kitabı" – کتابي در تحليل), "Vəsiyyətnamə" (صيت نامه) və sair kitablardır [7, səh 727].

Lakin Cürçaninin aşağıda adları qeyd olunan 8 əsəri birbaşa tibblə bağlıdır: "ət-Təzkirətül-əsrəfiyyə" ("Böyük ürək təmizlənməsi" – پاک گرداندن بزرگ دل), "Tədbire-yövmül-leylə" (gecə və gündüz fikirləri – تدبير و اندیشه روز و شب), "Zübdətüt-Tibb" ("Tibbin peşəkarları"), "ət-Tibbül-Müluki" (Müluki tibb kitabı – کتاب طب الملوكي), [1, səh 243] "Yadigar" ("Yadigar kitabı" – کتاب يادگار), "əl-İğrazüt-Təbiyyə vəl-Məbahisül-Əlayi" ("Təbiətin məqsədləri və ali söhbətlər" – کتاب اغراض الطبيعه و مباحث عليا), "Xəfi Əlayi" ("Gizli ali mətnlər" – کتاب خفي عليا), "Zəxireyi-Xarəzmşahi" ("Xarəzmşahlar xəzinəsi") [6, səh 36].

Cürçani özünə qədər və dövrünün bütün tibb elminə aid biliklərini bir yerə toplayaraq tədqiq etmiş, "Zəxireyi-Xarəzmşahi" adı ilə ensiklopediya şəklində olan bir əzəmətli əsər yaratmışdır. Cürçaninin yazdığına görə " ... daha tibb sahəsində heç bir başqa kitaba ehtiyac duyulmayacaqdır" [3, səh 4].

Cürçani "Zəxireyi-Xarəzmşahi"də tibbi mövzuları bir yerə cəm edərək əvvəlcə 9 cildə, sonra isə bir kitab da ədviyələr haqqında yazmaqla, bütövlükdə 10 cildlik kitab tərtib etmişdir. Hər kitab 10 mövzudan və hər mövzu da ayrı-ayrı fəsillərdən ibarətdir. Beləliklə, bu cür tərtibatla lazım olan mövzunu mütaliə etmək üçün işi asanlaşdırmışdır.

İbn Sinanın "Qanun" əsərindən sonra "Zəxireyi-Xarəzmşahi"ni İslam tibb tarixində ikinci mühüm kitab hesab etmək olar. Cürçaninin kitabları tibb elmini dərinləndirən öyrənmək istəyənlərin oxuması üçün tövsiyə olunmuşdur [4, səh 273]. Həmçinin sonrakı dövrlərdə də Cürçaninin əsərlərinə həkimlərin və tibb sahəsində təhsil alan tələbələrin müraciəti barədə mənbələrdə geniş məlumat verilmişdir. Məsələn, Səfəvilər dövründə tibb elmini öyrənmək üçün əsasən 3 kitab, yəni "Tibbe-Yusif", "Kifaye-Mənsuri" və Cürçaninin

müəllifi olduğu “Zəxireyi-Xarəzmşahi” əsərindən istifadə olunmuşdur [4, səh 506].

“Zəxireyi-Xarəzmşahi” kitabının əhəmiyyəti o dərəcədədir ki, bəziləri onu İbn Sinanın “Qanun” kitabından daha üstün bilirlər. Siril Elqud deyir: "Yazı metodu baxımından “Zəxireyi-Xarəzmşahi” İbn Sinanın “Qanun” və Z. Razinin “Havi” kitabı arasında olan bir kitabdır" [4, səh 506].

Cürcaninin vəfatından 30 il sonra Əruzi Səmərqəndi "Dörd məqalə" adlı əsərində onun dörd əsərinin - “Zəxireyi-Xarəzmşahi”, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”, “Yadigar” və “Xəfi Əlai”, adını çəkmişdir. Bu o deməkdir ki, Cürcaninin əsərləri o dövrün elm adamları tərəfindən qəbul olunmuşdur [10, səh 112].

Tibb sahəsində Cürcani əsərlərindən, xüsusən “Zəxireyi-Xarəzmşahi” kitabına bir tibb ensiklopediyası kimi diqqət yetirdikdə, demək olar ki, bu kitabın tədqiqi bir elmi mənbə kimi maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Mövzu ilə bağlı tədqiqat işi ilkin mənbələr, o cümlədən “Zəxireyi-Xarəzmşahi”nin qədim əlyazması üzərində aparılmışdır. Bu əlyazma 750000 sözdən ibarət (745 böyük səhifə, hər səhifə 31 sətir, hər səhifə 1000 söz hədudundadır) olmaqla araşdırılmışdır. Qeyd olunan əlyazma 1210-cu miladi ilində köçürülmüş və katibi məlum deyil. Bu dəyərli kitab 1977-ci ildə Səidi Sircaninin köməyi ilə İran Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən 249 nömrəli qriflə, ofset şəkildə çap edilmişdir. Bu əlyazma demək olar ki, mükəmməl, ən qədim və dəyərli bir mənbədir. Əlyazmanı köçürən də görünür savadlı bir həkim və yaxud tibb elmindən agah bir şəxs imiş. Buna görə də “Zəxireyi-Xarəzmşahi” kitabı əsrlər boyu təhsil müəssisələrində bir tədris vəsaiti olmuşdur. Elə bu səbəbdən də onun çoxsaylı nüsxələri əlyazma şəkildə İran, Avropa, və yaxud Asiya ölkələrinin kitabxanalarında mövcuddur [3, s.33].

Cürcani “Zəxireyi-Xarəzmşahi” [3, səh 35], həmçinin “Əl-İğrazüt-təbiyyə” [2, s. 5], kitabında dəfələrlə Yunan, Roma, İran və İslamın müxtəlif tibb müəlliflərinə istinad etmişdir. Cürcaninin kitabları, məhz bu cəhətinə görə tibb aləmində ən etibarlı, mötəbər əsərlərdən sayılır.

“Zəxireyi-Xarəzmşahi” və “Əl-İğrazüt-təbiyyə” kitablarında qeyd olunan alimlərin adları aşağıdakılardan ibarətdir:

Hippokrat- Dəfələrlə ona istinad etmiş və hətta bəzən ərəbcə onun fikirlərindən nümunə gətirmişdir. Buradan belə anlaşılır ki, Cürcani Əbülhəsən Təbərinin (Türənci) "Əl-Müalicatül-Boqratiyyə" kitabından istifadə etmişdir. “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 23, 103, 114, 120, 160, 253, 262, 399-cu səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə: 115, 118, 176, 195, 196, 197-ci səhifələr.

Aristotel- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 45, 60, 709-cu səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”: 63-cü səhifə.

Calinus- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 27, 35, 36, 37, 99, 153, 192, 263-cü səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”: 120, 376, 377, 384, 498, 561, 603, 690, 784-cü səhifələr.

Əhrən- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 462, 471, 491-ci səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”: 345-ci səhifə.

İskəndər – “Zəxireyi-Xarəzmşahi”:203, 526-cı səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”: 603-cü səhifə.

Fules (Pules)-“Zəxireyi-Xarəzmşahi”:180, 526-ci səhifələr, “Əl-İğrazüt-təbiyyə”:

603-cü səhifə.

Ərkağanis- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 138-ci səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 196, 376-cı səhifələr.

Əndurmaxs- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 690-cı səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 295-ci səhifə.

Siyadritus- “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 376, 377-ci səhifələr.

Mesroditus- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 692-ci səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 433-cü səhifə.

Disqoridus- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 138, 147, 180-cı səhifələr.

Tius- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 496-cı səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 690-cı səhifə.

Rufes- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 138, 146, 525, 627-ci səhifələr.

Manus- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 496-cı səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 690-cı səhifə.

Hermes- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 695-ci səhifə.

Corcis Boxtişu- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 470, 722-ci səhifələr.

Masercuyə- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 177, 181, 184-cü səhifələr.

Yuhəna ibn Masuyə- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 145, 178, 329, 404, 477, 653, 668-ci səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 257-ci səhifə.

İsa ibn Səharixt- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 405, 449, 462, 474, 668-ci səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 376-cı səhifə.

Hənin ibn İshaq- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 691, 655, 696-cı səhifələr.

İshaq ibn Hənin- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 431, 513-cü səhifələr.

Cəbiş ibn Həsən- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 187-ci səhifə.

Sabit ibn Qorrə- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 329, 449, 470, 491, 551, 477, 653, 668-ci səhifələr.

Şapur ibn Səhl- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 306, 370, 698-ci səhifələr.

Yuhəna Sorafiyun (İbn Sorabiyun)- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 307, 458, 474, 698-ci səhifələr.

Sahir- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 469-cü səhifə, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 690-cı səhifə.

Əli ibn Zeyd Təbəri (Əli ibn Rəbn Təbəri)- “Zəxireyi-Xarəzmşah”: 467, 523-cü səhifələr.

Əbuzeyd- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 456, 486-cı səhifələr.

Məhəmməd ibn Zəkəriyaye Razi- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 93, 94, 96, 99, 184, 199, 268, 302, 317, 389, 470, 528, 668-cı səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 498, 714-cü səhifələr.

Əli ibn Abbas Məcusi – “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 471-ci səhifə.

Əbülxeyr Xəmmar- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 297, 298, 302-ci səhifələr.

Əbülhəsən Türenci- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 58, 194, 195, 399, 521, 672-ci səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 745-ci səhifə.

Əli ibn İsa Kəhhal- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 342, 655-ci səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 521-ci səhifə.

Əbülqasım ibn Əbi Sadiq- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 34, 35, 36, 38, 40-cı səhifələr.

Ustad Əhməd Fərrux- “Zəxireyi-Xarəzmşahi”: 409, 416, 698, 701-ci səhifələr, “əl-İğrazüt-təbiyyə”: 376-cı səhifə.

Hindistan həkimlərinin təcrübələri- "Zəxireyi-Xarəzmşahi": 317, 383, 682, 695-ci səhifələr.

"Zəxireyi-Xarəzmşahi" kitabında Süryani əlyazmasından söz getmişdir: "Süryani əlyazmasında Hübül-belisan əvəzinə Hübülban yazılmışdır" [3, s.449]. "Zəxireyi-Xarəzmşahi" kitabında Süleyman peyğəmbərə aid dərman da yad edilmişdir: "Bəyan bir bəladır: ... Alimlər deyirlər ki, bu Bəyanın qarşısını almağı Süleyman peyğəmbər buyurmuşdur" [3, səh701].

Tibb mövzuları haqda Süleyman peyğəmbərə aid əlyazmalar mövcud olmuşdur. Əqili Xorasani "Qorabadin" əsərində gözün yaxşı görməsi üçün sürmədən istifadə etmək fikrinin Davud oğlu Süleymana aid olduğunu yazmışdır. Ümumiyyətlə, mənbələrdə belə qeyd edilir ki, hicri tarixin ilk yüzilliyində tibb və baytarlıqla bağlı meydana çıxan yazılı, və yaxud şifahi şəkildə olan fikirlərin çoxu Süleyman peyğəmbərlə əlaqədardır. Şifahi şəkildə olan bu bilgilər sonralar şəhr edilərək, genişlənmiş və bir sıra mövzular da onlara əlavə olmaqla əlyazma şəklinə salınmışdır [10-11].

Beləliklə, deyə bilərik ki, Cürcani bütün elmi mübahisələrini yeni tədqiqat və müşahidələri əsasında araşdırmışdır. O, tibb sahəsində ümumi baxışa – "Wholistic"ə yiyələnmiş, əski və müasir tibb metodlarınınin tərkibindən istifadə etmişdir. Alim "Zəxireyi-Xarəzmşahi" və "əl-İğrazüt-təbiyyə" kitablarında dəfələrlə Yunan, Roma, İran və İslam ölkələrinin müxtəlif tibb müəlliflərindən misal gətirmişdir. Deməli, Cürcani kitablarında dünyanın müxtəlif alimlərinin adlarının qeyd olunması və onların fikirlərinə tez-tez istinad olunması tibb aləmində bu kitabların ən etibarlı, mötəbər mənbələr olmasından xəbər verir. Bu gün əsas kitablardan biri hesab olunan "A Comprehensive textbook of medicine" kimi Cürcanidən əvvəl və sonra, hətta yaxın iki əsrə qədər heç bir ölkədə tibbə aid belə bir sanballı kitab yazılmamışdır. Hal-hazırda, xüsusi ilə avropalı alimlər bütün tibb mütəxəssislərinə və tibb tələbələrinə daha çox bu əsərin oxuyumasını tövsiyə edirlər. Elə bu səbəbə görə də "Comprehensive..." kitabının çoxsaylı nəşrləri meydana çıxmışdır.

Bu məsələ özü-özlüyündə XI-XII əsrin tanınmış aliminin adına böyük şöhrət gətirmişdir. Cürcani öz kitabında bir referent kimi o alimlərdən söz açmışdır ki, onlar haqqında bu məqalədə izahat verilmişdir. Deməli, birinci növbədə sual olunur, Cürcani bu alimlərin hansı əsərlərindən istifadə etmişdir? İkinci məsələ isə bundan ibarətdir ki, müəllif "Zəxireyi-Xarəzmşahi" kitabında Süryani əlyazmasından bəhs etmişdir. Mübahisə olunması məsələ odur ki, Cürcani görəsən Süryani dilini bilirmiş, ya yox? Bu məsələ araşdırılmalıdır. Ümidvarıq ki, gələcək araşdırmalarımızda yuxarıda qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətiriləcəkdir.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Braun E. "Tarixə-ədəbiyyatə-İran əz Firdosi ta Sədi". Tərcümə: Sədri Əfşar. Q. Tehran: Mürvarid, çap 3 cildə, 1-ci c., 2000, 243 s.
2. Cürcani S.İ. "əl-İğrazüt-təbiyyə və əl-Məbahisül-Əlayi". Redaktə edən və şərhçi: Tacbəxş H. Tehran: Danişqahe-Tehran və həmkariyə-Fərhəngistane-Ülum. 2005. s.35
3. Cürcani S. İ. "Zəxireyi-Xarəzmşahi", ofset (çap, əksi əz ruyə nosxeye-xətti), vasitə Səidi Sircani. Tehran: Bonyade-Fərhəngə-İran, 1976,
4. Elgood S. "Tarixə-Pezeşke-İran və Sərzəminhayə-Xelafəte-Şərqi". Tərcümə: Forqani B. Tehran: Əmir Kəbir, 2007

5. Mortəza Amili S.C. "Adabe Tibb və Pezeşki dər İslam və müxtəsəri əz tarixə-tibb". Tərcümə: Raşidi L.qom: Hoze, 2002, 176 s.
6. Nəcmabadi M. "Mahnəmə-Cəhənə-Pezeşki". Tehran: Cəhən, 1948, s.36-37.
7. Nəfisi S. "Tarixə-Nəzm və Nəsrə-İran". Tehran: Furuği, 3 cilddə, 2-ci cild 1654, 727 s.
8. Nəyyir Nuri. Ə.H. "Səhmə-Ərəzmənde-İran dər Fərhəngə-Cəhən", 2 cilddə, 2-ci cild. Tehran: Əncümənə-Asar və Məfəxərə-Fərhəngi, 1998, 107 s.
9. Nizami Əruzi Ə.Ü.S. "Çahar məqalə". Redaktə edən və şərhçi: Qəzvini M., Tehran: Əmirkəbir, 1985, 112 s.
10. Табəхş Н. "Tarixə bimərestanhəyē İran əz ağəz ta əsr". Tehran: Pəjuhəşgəhə-Ülum İnsani və Mütaliatə-Fərhəngi, 2000, 576 s.
11. Табəхş Н. "Tarixə-Dam Pezeşki və Pezeşkiyə-İran". 2 cilddə, 1 və 2-ci cild. Tehran: Pəjuhəşgəhə-Ülumə-İnsani və Mütaliatə-Fərhəngi, 1986, 493 s.

**M.A. Халили**

### **ИСТОЧНИКИ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ПРИ НАПИСАНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДЖУРДЖАНИ «ЗАХИРЕИ-ХОРЕЗМШАХИ»**

#### **РЕЗЮМЕ**

Известный ученый-медик, Сейид Исмаил Джурджани, живший в XI-XII веках, провел часть своей жизни в Хорасане, а другую работал заведующим больницей в Хорезме в годы правления Гутбаддина Мухаммеда ибн Ануштаки и его сына. Он преподнес свое самое значимое произведение – «Захирей-Хорезмшахи», написанное в 1110 году Гутбаддину Мухаммеду.

При написании произведений по медицине «Захирей-Хорезмшахи» и «Аль-игразут-табийя» Джурджани неоднократно ссылался на разных греческих, римских, иранских и ближневосточных ученых-медиков. Он упоминал о Гиппократе, Аристотеле, Джалинусе, Фулесе, Исхаке ибн Ханине, Сабите ибн Горра, Шапуре ибн Сахле и других и, по мере надобности, приводил цитаты из их произведений. Джурджани также использовал Сирьянские рукописи. Таким образом, Джурджани ссылался в своих книгах на произведения разных ученых, что говорит о том, что эти книги являются самым достоверным источником в сфере медицины.

**M.A.Khalili**

### **THE SOURCES USED IN THE "ZAKHIREYI-KHOREZM SHAHI" BY JURJANI**

#### **SUMMARY**

The famous medical man Seyid Ismail Jurjani who lived in XI-XII centuries spent one part of his life in Khorasan, and the other part was working the chief of hospital in Khorezm in the reign of Gutbaddin Muhammad ibn Anushtaki and his son. He presented his most important work "Zakhireyi-Khorezmshahi" written in 1110 to Gutbaddin Muhammad.

While writing "Zakhireyi-Khorezmshahi" and "Al-igrazut-tabiya" on medicine Jurjani repeatedly based on different Greek, Rome, Persian and Middle Eastern medical scientists. He mentioned Hippokrat, Aristotel, Jalinus, Fules, Ishag ibn Khanin, Sabit ibn Gorra, Shapur ibn Sahl and others and as required quoted from their works. Jurjani also used Siryani manuscripts. Thus, base on the works by different authors proves that his books are the most reliable source in medical sphere.

**Məqalə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 2009-cu il 02 dekabr tarixli iclasının 11 sayılı qərarı və t.e.d., F.U.Ələkbərli və t.e.n. T.Nəcəflinin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## АВАРСКИЕ ТЮРКИ КАВКАЗА

Севиндж Алиева

Обращение к историческому прошлому тюркских народов – это не просто процесс изучения родственных тюрков (по языку, а может и по происхождению, культуре, и прочим параметрам), но главным образом справедливое акцентирование внимания на проблемы исторического развития тюрков и оценки их роли в регионе.

Сегодня, благодаря изменениям и плюрализму в обществе, стало возможным говорить о многих проблемах исторической науки. Изучение аварских тюрков Кавказа приобрело новое направление по инициативе члена-корреспондента НАНА, профессора Я.М.Махмудова, уделяющего пристальное внимание истории тюркских народов, особенно малоизученным страницам их прошлого. Были определены самые актуальные вопросы изучения тюркских народов, связанные с их этногенезом и языком.

Одним из наиболее актуальных вопросов остается проблема этнической и языковой идентификации авар на Кавказе.

Этноним авар/овар/увар упоминается в арабских источниках VI-X веков, в русских с конца XVI века. В начале XIX века Ю.Клапрот положил начало дискуссии о возможном родстве современных аварцев и авар V века, отметив, что аварцы получили свое название от средневековых авар, которые после того как Аварское царство было разрушено прибыли на Кавказ и основали новое государство, включив в его состав местное население, и сохранили лишь некоторые слова и имена. Эту теорию в дальнейшем поддержали П.Услар, Й.Маркварт, К.Менгес, О.Прицак, В.Ф.Минорский, М.Г.Магомедов, Т.М.Айтбе-ров, М.Гаджиев и др. По их мнению, этнический термин «*awar-auhar*» исторически закрепился за современными аварцами, при наличии инфильтрации части аваров в горскую кавказоязычную среду.

По мнению В.Ф.Минорского, аварские правители получили свои титулы от Сасанидов [41, стр.133]. По оценке Е.Козубского, название Аварского ханства было политическим, а не этническим [34, стр.42]. Надо отметить, что в начале XX века появляются работы российских авторов, основанные на армянской историографии. Долгое время происходила компиляция армянских источников, место хранения оригиналов которых известны только самим их создателям, на протяжении многих веков усердно и широко пропагандировавших работы своих авторов. Армянское видение исторических процессов легло в основу работ, сообщающих о пришествии тюрков на Кавказ с Юго-Восточной Азии в связи с историей сельджуков [9, стр.20-27, 42-45, 56-57].

---

Sevinc İsrafil qızı Əliyeva – tarix elmləri namizədi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunda aparıcı elmi işçi

В работах некоторых дагестанских авторов, тюрки также рассматриваются в качестве пришлого элемента, насаждаемого в частности тюрками-сельджуками, которые, по этой концепции, расселяли на территории Южного Кавказа огузские группы [21, стр.11].

Изучение тюрков, тюркской истории имеет много неопределенностей, не подтвержденных гипотез, существующих еще с давних времен и не потерявших свою актуальность и в наши дни. Помимо вышеуказанных в этой работе версий о тюркском происхождении древних племен, некоторые ученые склонны считать тюркскими по происхождению и ряд современных народностей. Средоточием изучения тюркских народов еще во второй половине XX века стали венгерские ученые.

Одной из наиболее интересных теорий является гипотеза о тюркском происхождении современных аварцев. Этноним аварцы производится от имени царя Серира – Авара (Auhar) (V в.)- правителя тюркоязычных авар. Это сообщение появляется у арабского географа и историка X века ибн Руста и закрепляется в науке до сегодняшнего дня: «малик (Сарира) называется Авар». Гардизи сообщал об имени Аваз. Некоторые исследователи (В.Ф.Минорский, и др.) в дальнейшем пришли к выводу, что одно из владений (Сарир) могло управляться династией авар.

Специальные археологические исследования, ставившие перед собой целью поиски аварского наследия в современном Дагестане, пока никем проведены не были. Но археологи обнаружили богатые воинские захоронения представителей кочевого мира в высокогорном аварском с.Бежта, датированные VIII-X вв. и условно отнесенные к сарматам. Причем все артефакты раскопок могильников, оставленных кочевниками на территории Аварии получают лишь расплывчатое определение скифо-сарматские. По археологическим данным, в прошлом авары знали руническое письмо, которым пользовались только тюркские племена от Монголии до Балкан [5; 6; 24; 42].

Источники свидетельствуют об особых взаимоотношениях между монголами и аварцами.

Кавказская Авария усилилась в эпоху царства Сарир и в период владычества монголов на Северном Кавказе, что может иметь отношение к евразийским аварам. В источнике VI века сирийского автора Захария Ритора авары упоминаются наравне с булгарами, савирами, хазарами, и другими тюркскими племенами, живущими «за Каспийскими воротами». Так, отмечается о «булгарах» (бургар), авар/авгар/авангур («народ, живущий в палатках»), сабир, хазар. Причем, по данным исследования К.Гюнера и П.К.Коковцева, хазары считали себя в родстве с аварами, булгарами, савирами и барсилами, т.е. с тюркскими племенами [35, стр. 74]. Еще М.Артамонов в своей «Истории хазар» отмечал, что Семендер первоначально являлся стоянкой уар-хуннского племени зебендер, которое было зафиксировано также среди авар в Придунавье. Американский тюрколог П.Голжен также утверждал, что авары Волжско-Северокавказских степей приняли в свою союз отдельные бугларские (огурские) племена [13, стр.140-141].

В VII веке авары упоминаются в «Армянской географии» Анания Ширакаци под именем савиров. В VI–IX веках тюркоязычные авары и савиры (сабиры, савары) играли огромную роль на этнополитической арене Кавказа. Кроме того, с аварцами связаны известные со второй половины I тыс. до н.э. племена легов, гелов, каспиев, утиев, и др., и близки упоминаемые Птоломеем во II веке савиры. С V века территория, заселенная аварцами, известна как царство Серир.

Существуют различные точки зрения. По одной из них – аварский язык относится к нахско-дагестанской группе северкавказской семьи. По другой, возможно древнее родство современных аварцев со средневековыми тюркоязычными аварами [11; 14; 29]. По устоявшейся концепции, речь идет о сходстве этнонимов. Однако этот вопрос до сих пор остается открытым. Его актуальность заключается в том, что ни одна из версий не имеет четкой и строго аргументации.

Конъюнктура долгое время оттесняла тюркский компонент на Кавказе, это было связано с извечной борьбой России с тюрками: кыпчаками, татаро-монголами, 300-летним владычеством Золотой Орды надолго породили комплекс униженного тюрками русича, а на самом деле, вовсе и не простого русича, а российского царизма, фальсифицировавшего историю. Гегемония Османской империи в Африке, Европе, Малой Азии и на Кавказе стало объектом многовековой борьбы России, пожертвовавшей ради этого огромными людскими и материальными средствами. Противостояние российских властей с османами происходило не только на Кавказе, но и в Европе – за Балканы, что надолго стало камнем преткновения. Изучение тюркоязычных народов, стран и вообще тюркского компонента, особенно учитывая одиозные оценки российской историографии, нельзя назвать лишенными предвзятости. Именно поэтому требуется объективное исследование многих вопросов, и вовсе не с целью развенчивания мифов и провозглашения еще более феноменальных теорий. Вот если остается хоть одно сомнение, оно должно учитываться в пользу нерешенности проблемы.

Тюрки сыграли огромную роль в истории всей Евразии. Они приняли участие в этногенезе многих народов, не только говорящих ныне на тюркском языке.

Аваров идентифицируют с жуань-жуанями (жоу-жанями) – (кит Ruanquan или Rougan) из китайских летописей, предполагают, что жуань-жуани входили в племенной союз авар, или даже возглавляли его. В жуань-жуаньский союз входили некоторые тюркские племена. К сторонникам протомонгольской (или же протомонголо-восточно-иранской) версии происхождения аваров принадлежат Омелян Прицак, Карл Менгес, Николай Кёррер, и др. [24; 33; 54]. Этой же точки зрения традиционно придерживается монгольская историография. Китайские летописи упоминают о племени Вар, которое перекочевало из Таримского бассейна в Афганистан. Это племя представляло собой ветвь юэчжи. После поражения войскам Северной Вэй в 463 году они появились в окрестности Черного моря, называли себя «Вары и Гунны» и причислялись ко всадникам (гуннам). Авары появились в Европе в результате распада гуннской империи. В 867 году авары, двинувшиеся в Европу, потерпев поражение от болгар, и др. ассимилировались в основном в Венгрии и Болгарии. Как видим, европейцы не ограждают свою

историю и происхождение некоторых европейских народов от авар. Так, по мнению венгерского ученого Тьюри, венгероязычное население Трансильвании, секелей (секеи), пользовавшиеся в XV – XVII вв. руническим письмом, были аварами, и в доказательство приводил аварские названия из населенных пунктов Zala/Sala (ср. с сала-оьзденлер у кумыков и Саласув, Салатав), Varamia, Vaz, Vespren.

Напротив, на Кавказе эта тема долгое время была закрыта. В советское время, когда весь упор делался на иранское происхождение древних и средневековых племен на Кавказе, иранист В.И.Абаев первым объявил этноним авар иранским по происхождению, объяснив, что на современном иранском *awardan* (родственно мунджанскому *awяг*) означает приносить, приводить, привозить, проходить через что-либо (*awage* – бродяга, скиталец, беженец), что в свою очередь проливает, якобы, свет на этимологию кавказско-аварского термина *awarag* – пророк, посланник, мессия (См. В.Абаев. Скифо-европейские изголы на стыке Востока и Запада. М., 1965, с. 143; Он же. Историко-этимологический словарь. Т. 1. М.-Л., 1958, с.143-408).

Кроме того, по оценке М.И.Артамонова, этноним Аваз/абаз, являющийся названием хазарского рода, фонетически представляет собой поздний вариант названия Авар (как аналогия огур-огуз). По еще одной версии, Авар (авыр/ абар/ аугар/ хавур/ авийор/ аваз/абаз) считается названием хазарского и болгарского родов по сирийским и иным источникам, изученным Артамоновым и Цегледи. Но, по мнению К.Гюнера, наиболее вероятными являются древнетюркские этимологии этнонима Авар.

К.Гюнер представляет три варианта тюркской этимологии названия Авар: 1) *awa* – «противиться, споротивляться, вставать» + *-ar/-r* – аффикс имени действующего лица -> *awar* «сопротивляющийся, мятежник» - название рода по аналогии *bulgar* с тем же значением: *bulga* – «смешивать, возмущать»> *bulga-r* «мятежник» (Ю.Немет, Мункачи) [5; 6; 42].

2) *av* – «разрушать, опустошать» + *ar/-r* – аффикс имени Действующего лица -> *av-ar* «опустошитель, разрушитель» (Пельо);

3) *qabar* (*qavar, habar, hawar, awar*) – *qar* – «нападать, хватать» + *ar-* аффикс имени действующего лица -> *qabar-havar-awar* «нападающий» - название племени (О.Прицак).

По мнению К.Гюнера, не исключено, что название авар (авыр, хабыр) представляет собой фонетический вариант названия огур (*ogur*). Аварами могли называть огуров кыпчакские и огузские племена. Возможно, что варианты названий этого рода –а вийор, агйор, аугар – являются промежуточными формами адаптации: огур-агийор-овур-авйар (А.Н.Баскаков) [24]. К.Гюнер в своем исследовании отмечает, что этнические имена часто сменялись, что не означало вытеснение одного народа другим. Таким образом, происходило распространение «имени народа, стоявшего во главе того или иного союза тюркских племен, на народы, вошедшие в этот союз». Так, по утверждению К.Гюнера, «под именем

хазар, власть которых утвердилась на Северном Кавказе с конца VII в. могли скрываться не только хазары, но и остатки гуннов, авары, савиры, некоторая часть болгар и пр. То же, очевидно, было и с половцами (кыпчаки русских летописей), которые утвердились здесь в XI – XII вв. В их составе могли находиться не только гунны, но и хазары, и авары. Несколько позже они же, видимо, вошли в состав кумыков, балкарцев и карачаевцев, приняв участие в их этногенезе. Более того, очевидно, что они же играли своеобразную роль «варягов» в исторических судьбах некоторых народов Кавказа, например, аварцев, кабардинцев и др. [24].

Другие теории не озвучивались, но вопросов не убавилось.

Известный венгерский ученый, археолог И.Эрдейи установил, что византийский летописец VII века Феофилакт Симокатта писал, что авары – это псевдоним племен уар и хунни, которые приняли имя могущественного азиатского народа для большего устрашения покоренного населения Восточной Европы. Однако в дальнейшем было установлено, что народ, называвший себя аварами, действительно был таковым – аварами [54]. Интересно то, что у современных аварцев одним из самоназваний является *хунз*. Все это подчеркивает преемственность с гуннами как современных авар, так и современных аварцев. Ученые отмечают наличие этнических терминов авар и хунз у современных аварцев, причем территория последних так и называлась – Авария.

И.Эрдейи, рассматривая возможность родства современных аварцев и средневековых авар, видит неправомерность сравнения, указывая, что авары были тюркоязычными, а современные аварцы говорят на своеобразном кавказском языке. И.Эрдейи подчеркивает также, что древнее название дагестанских аварцев – маарулал – также опровергает родство этих двух народов. Однако он сам признает, что, по сведениям древних авторов, среди правителей аварцев Серира (древнее название Аварии) «был один по имени Авар. Быть может, кочевники авары, продвигаясь на запад, временно останавливались в степях Северного Дагестана и политически подчинили или сделали своим союзником Серир, столица которого до IX века находилась в с.Тануси (недалеко от современного с.Хунзах)». И.Эрдейи отмечает, что некоторые современные ученые предполагают, что часть авар в свое время застряла в Хазарском каганате, куда входил современный Дагестан; что может свидетельствовать, по их мнению, о непосредственной связи двух народов. В средние века термином *авар* обозначают территорию Аварского царства и народа, подчинявшегося этому царю.

По мнению И.Эрдейи, авары являлись смесью тюрков и монголов, Пельо считал аваров монголами, М.Агаларов, М.Г. Магомедова и др. – кавказоязычным племенем. Раннесредневековые арабские источники сообщают о стране Сарир в горном Дагестане с центром в Хунзахе. Правителя этого царства источники называют сахиб-ас-Сарир («обладатель царства трона», «владелец трона») или «малик Авар». Имеется в виду не название народа, самоназвание которого маарулал, хунз, а название правящей династии, постепенно перешедшее в название всего народа. Практически все современные историки полагают, что предками аварцев являлись хунзахцы, жившие в Хунзахе – горном плато в Центральном Дагестане,

расположенном между реками Аварское и Андийское Койсу. Их историческая родина в прошлом называлась Аваристан или Авария [41, стр.133]. В V–VI веках авары создали на плато Хунзах царство Сарир со столицей Хунзах. Царство Сарир в IX–XI века было сильным, находилось в союзе с царством Алан и воевало с Хазарией. Нет особых сомнений в том, что именно жители царства Сарир были предками современных аварцев. В XI веке царство Сарир стало именоваться Аварским ханством, что связано с социально-экономическими процессами в регионе [8, стр.20-29].

По версии А.П.Новосельцева, этноним авар, встречающийся в древнеармянских источниках как авар-һазк и в византийских источниках как аварины (Стефан Византийский упоминал оваринов), был этническим названием современных аварцев. Баладзори в конце IX в. называл хакана гор авар, Фома Артсруни в X в. называл малика Серира аваром. В «Дербент-наме» встречается страна Ахран, историки Тимура, повествуя о походе на территорию современного Дагестана в 1396 году, упоминают об Аухар, имея в виду Аварию [2, стр.150-151; 25, стр.261; 37, стр.270-271; 41, стр.133-136; 43, стр.40; 50, стр.144].

Мухаммед Рафии, описавший историю Дагестана X–XIV веков, сообщал об области Авар – «сильнейшего из городов Дагестана». Ибн Руст упоминал о титуле правителя у аварцев Дагестана – авар. Резиденцией аварских ханов, по ибн Русту, был Хунзах [17, стр.410]. В XI–XII века авары приняли арабо-мусульманскую культуру, о чем свидетельствуют эпиграфические надписи, относящиеся к этому периоду.

О существовании в предгорьях «области Авир» до татаро-моногольского появления в Приморском Дагестане имеется сообщение у Рашид-ад-Дина. Историки Тимура, повествующие о его походе на территорию Дагестана в 1396 году, упоминают об области Аухар.

По Иде Голонифонтибусу (1404 год), «...леки, ... аварцы, казикумыки почти все они говорят на татарском языке» [27, стр. 26]. Таким образом, по сообщению современников, аварцы говорили на тюркском языке.

В конце XVIII века И.Гильденшедт отмечал, что татары и иранцы называют Хунзахское владение Ауаром, а его владельца - муцал или нуцал Аур-ханом, русские – ауарским ханом. Академик П.К.Услар считал, что это название относилось «исключительно к Хунзаху» [52, стр.7].

По материалам исследования К.Гюнера, «Возможно косвенное отношение к аварам в Прикаспии (Кумыкия) имеет отношение и информация, содержащаяся в этногенетических преданиях кумыкских гуэнов, населявших в период тимуровских походов земли между Чирюртом и Гамри с центром в Ихране/Чирюрте. Так, «по преданию, одновременно с хазарами на Кумыкской плоскости появляются гуэны, а потом тумены. Гуэны считали себя потомками хазар». П.Головинский считал, что гуэны – потомки аур-хуннов. Хунны, осевшие на понизовье Кумыкской плоскости, по его мнению, есть гуэны (Из рукописи П. Головинского. Терские ведомости, 1873, № 75). Добавим, что по мнению венгерского ученого К.Цегледи, Ovar и Хопуві являлись двумя родовыми группировками: var и хуні, которая образовала

государство Авар (Аварское государство). В период нашествия татаро-монголов и Тимура эти гуэны были оттеснены в предгорья. Тогда гуэны занимали территорию предгорной полосы и составляли многочисленное племя, имели своих князей» (Вейденбаум). В конце XVI в. (1574-1586 гг.) в турецких источниках впервые упоминаются: «Avar Harimi Nusal» (правитель Авара Нусал) и «Avar Harimi Tucalav Burhanettin» (правитель Авара Туджалав Бурханеттин). Последний был братом Чопан-шуахала (Уллу Шаухала) Тарковского. В «Нусрет-наме» он был представлен как «Avar Zabiti Tucalav Bek» («покоритель Авара Туджалав Бек»). В еще более позднее время (конец XVI- начало XVII вв.) в документах русско-кумыкских отношений хорошо известны «аварские/уварские владельцы», «уварское большое» и «уварское меньшее» владения. Носителя тюркского (аварского этнонима и тюркского языка в XVI-XVII являлась правящая верхушка гумбетовцев (аргуанийцев) и чеченцев – князя Турловы» [24].

В завещании нуцалхана – аварского правителя Андуника, датированном 1485 годом он именуется «эмиром вилайата Авар». В последующий период предки современных аварцев зафиксированы в составе Аварского и Мехтулинского ханств, а также некоторых объединенных сельских общин (вольные общества), например, Андалал (Wandalal) и Гидатль (Hid).

В «Слове о полку Игореве» (XII в.) содержится упоминание об *обрах* в Дагестане – авар русских летописей. В русских источниках Хунзахское ханство XVIII –XIX веков называется «Аварским», а его жители – «аварами».

Никто не оспаривает тот факт, что в этногенезе аварцев огромную роль наряду с другими племенами сыграли тюркоязычные *Огузы, роды кайы и баят*. Род кайы долгое время возглавлял Османскую империю. Представители рода кайы до сих пор живут в Турции и говорят по-турецки, однако у них много монгольских обычаев. О роде кайы сообщал и турецкий историк и географ Эвлия Челеби (XVII в.) [53]. Угузилал Хунзаха имел договор о взаимопомощи с Андалалом (крупнейшим аварским вольным обществом), потому что среди последних было не мало Огузов. Кстати, тамга андалальских «огузилал» идентична тамге рода кайы (Туркменистан, Турция). Аварские «огузилал» или «угузилал» воспеваются в аварской народной песне о разгроме Надир-шаха (XVIII в.).

По данным академика В.В.Бартольда, слово авары встречается в византийских, западноевропейских и русских источниках. Бартольд опровергает версию византийцев, по которой настоящие авары погибли якобы на востоке от рук народов, принявших их имя, и под этим именем появившихся в Европе. Он считал, что это был один и тот же народ, либо они были близкородственными и пришел к выводу, что слово авары не встречалось в китайских источниках [18, стр.34].

Надо еще раз отметить, что аварцы до начала XX века называли себя *магарулал, хунз*. В источниках и научной литературе постепенно термин хунз исчезает. Но именно он и указывает на родственность с тюркскими племенами гуннов. Четкого объяснения термина магарулал нет. Одни переводят его как «горцы, другие один из аварских этнонимов - *галби* – связывают с *албанами*» [3, стр.286-296; 20, стр. 166]. Как известно, в IX–X века земли аварцев входили в

состав Албанского княжества. По арабским источникам, цари Сарира были очень сильны. Но в начале XII века с экспансией Давида Строителя началась, по В.А.Кузнецову, «грузинизация» аварского населения: «Осуществлялась она как при помощи миграции грузинских крестьян на аварские земли, так и путем введения грузинского языка главным языком церковных служб» [36].

Современные аварцы под своим нынешним этнонимом упоминаются в литературе после IX в. Почему-то некоторые ученые, признавая, что имя царя Авара было перенесено на сам народ, отказываются признавать логическую связь между тюркскими аварами и современными аварцами.

Есть версия, что этноним магарулар образован от тюркского – махал (квартал), живущие в махале. Аварцы ныне пользуются обоими самоназваниями: магарулал и аварлар как синонимами. Соседние даргинцы называли их карахан, лакцы – яруса, кумыки – тавлулар, ногайцы – тавлылар, русские – тавлу, грузины – леки, чеченцы – джай, а лезгины – специально никак, а общим названием яхул, как и других горцев [28, стр.24]. В сборнике «Кавказские горцы» за 1869 год отмечалось, что кумыки дали название аварцам, и от них название это перешло к русским. Тюркские слова «аувар», «авар», «аварала» означают «беспокойный, «тревожный», «бродяга сварливый» и т.п.

Аварцы сыграли особую роль в формировании лакцев. По А.А.Бакиханову, в XIX в. население Казикумыка подразделялись на качи, медче и кумык. Качи, по его мнению, были потомками славян, гуннов, аваров и хазар. Кумыки являлись остатками камаков. А.М.Алиханов-Аварский в свое время указывал на то, что лакцы произошли от гуннов [12, стр. 30; 16, стр. 32]. Савиры, пришедшие еще до гуннов из Азии в Восточную Европу, пережили гуннское нашествие. В IV в. они воевали с гуннскими племенами сарагурами, урогарами и оногурами, а в V в. – с аварами.

Считается, что термин аварал или аварцы распространился после всеобщей переписи населения и выдачи паспортов. Есть ли аналог того, чтобы за нетюркским народом закреплялся бы тюркский этноним?

По мнению, принятому в советской историографии, нынешние аварцы не связаны со средневековыми аварами. Хотя, по мнению многих историков, в том числе и дагестанского А.Исламмагомедова, «отрицать возможность влияния их на историю коренного населения не следует» [28, стр.22-23].

Подавляющее большинство исследователей, какие как Й.Маркварт, О.Прицак, В.Ф.Минорский, В.М.Бейлис, М.Г.Магомедов, Т.М.Айтберов причисляют к наследию авар и этнический термин «awar-auhar», исторически закрепившийся за дагестанскими аварцами, признавая при этом вполне допустимым наличие инфильтрации части тюркоязычных аваров в горскую кавказоязычную среду [38, стр.124].

Так, Т.М.Айтберов дает следующее объяснение распространению этнонима «авар» в кавказоязычной среде: «Этноним аварцы происходит от термина авары, употреблявшегося в средневековье для обозначения одной из центральноазиатских этнополитических общностей, которая известна была тем, что творчески усвоила

достижения китайской цивилизации в сфере военного и государственного строительства. Авары применили названное здесь на практике и передали свои познания в VI в. древним тюркам. В ходе продвижения на западные земли авары... оставили часть своих воинов на Восточном Кавказе, в стратегически важных местах, расположенных в горной местности. Одним из таких мест, где расселились тогда аварские воины, было Хунзахское плато, в пределах которого проживало население, говорившее на наречиях, входивших в дагестанскую группу. Пришельцы полностью ассимилировались в языковом аспекте с древним местным населением и составили органическую часть дагестаноязычного населения Страны Гор». Влияние тюркского языка исследователи проследили также в аварском языке, в частности, в одном из его диалектов – салатавском. Как известно, еще Г.Я.Марр считал аварцев потомками албан – предков азербайджанцев [39, стр.7-14; 40, стр. 307-338]. По мнению Н.С.Трубецкого, аваро-андо-самурские народы являются потомками албанцев [25, стр.223-224].

С.Л.Николаев и С.А.Старостин реконструировали современное аварское обозначение понятие народ (вооруженный народ), войско, ополчение как *war* [7].

Лингвист Харальд Хаарманн связывает дагестанский этноним авар с наследием евразийских аваров-вархонитов. Венгерский археолог и историк Иштван Эрдейи также не отрицает возможность наличия связи между евразийскими аварами и кавказскими аварцами. Схожую позицию занимает дагестанский историк Мамайхан Агларов. Т.е. наличие тюркского компонента в этногенезе современных аварцев не исключалось. Видимо, ученые не могли остаться безучастными к фактам и вынуждены были признавать преемственность между аварами и аварцами.

Как отмечается в исследовании К.Гюнера, «В 1799 году в селе Надь-Сент-Миклош на реке Ароника (район Торонтал на севере Румынии), на территории, заселенной смешанным венгерско-румынско-болгарским населением, в ходе археологических раскопок было обнаружено сокровище – железный сундук с 23 золотыми сосудами общим весом 9 кг. 945г., на части из которых были рунические и греческие надписи. Великолепная находка вначале была датирована концом IV-V в. и объявлена гуннским или гуннско-булгарским достоянием, а еще конкретнее – сервизом легендарного гуннского вождя Аттилы (Й.Хампель, 1885; Младенов, 1934). Другие, приурочив клад к эпохе протобулгар, выдвинули мнение, что эти золотые сосуды булгарские и похищены из гробницы булгарского царя Аспаруха (Димитров, 1929; Младенов, 1934). Третьи отнесли ее к VIII-IX или более поздним векам и признали собственностью аваров (Цалани, 1956), печенегов (Томсен, 1917) или прежде печенегов, а затем куманов (Немеет, 1932). Точку над «i» по вопросу об этнической принадлежности надписи на чаше из клада «Атилле» поставил уже в наше время в своей недавней статье «Аварская надпись на сосуде из клада Надь-Сен-Милош» (2007) московский ученый О.Мудрак. Он установил, что она написана на аварском диалекте булгарского (тюркского языка). Однако, первым к выводу о тюркоязычии авар еще в 1916 году пришел венгерский ученый З.Гомбоц, подвергший критическому рассмотрению аварскую проблему. Данный вывод

впоследствии был документально обоснован венгерским тюркологом Ю.Неметом, составившим список слов, сохранившихся от языка европейских аваров и имеющих надежное научное истолкование. Таким образом, мы можем утверждать, что «авары были тюркского происхождения и говорили приблизительно на том же тюркском диалекте, что и племя Аттилы, весьма близком к языку орхонских надписей» (Ю.Немет). Кроме того, ученые (О.Мудрак, и др.) пришли еще и к другому не менее значительному выводу в рамках рассматриваемой нами проблемы: огромное количество булгаризмов в венгерском языке (около 300 слов) не является плодом мимолетного контакта во время переселения венгров на новую родину, а представляет собой отражение аварского субстрата в Трансильвании и Паннонии. Ведь с VI по начало IX века на этих территориях находился основной домен Аварского каганата. Исчезнувшие «аки обры» кочевое население основного этноса просто влилось в новую общность переселенцев венгров и оставило более сотни слов на протяжении постепенной ассимиляции» [5; 6; 24; 42].

Учеными установлены потомки евразийских аваров. Так, по результатам генно-молекулярных исследований, ими являются жители Хорватии, прежде всего острова Хвар. Почему же невозможны исследования на Кавказе, где авары появились еще раньше, чем в Европе?

По результатам исследования К.Гюнера, авары в Европе контактировали с германскими племенами, и этноним баварцы (*bajuwaren*) некоторыми учеными переводится как «белые авары» или «благородные авары». Но многие ставят под сомнение связь между современными баварцами и аварами. Кроме того, название греческого города Пилос «Наварино» производят от «*eis ton Avarion*» («туда, где авары», «к аварам»). Современный албанский город Антивари ранее был известен как «*Civitas Avarogum*» (лат. «община аваров», «государство аваров»). Австрийские ученые считают княжество Аварэнмар, возникшее после распада Аварского каганата, фундаментом австрийской государственности.

Венгерские ученые неизменно подчеркивают значительную роль авар, также как и гуннов, болгар и куман в этногенезе венгров. Так, венгерский исследователь Тьюри утверждает, что венгероязычное население Трансильвании – секелей (секеи) были аварами. Они пользовались в XV-XVII руническим письмом и оставили аварские топонимы: *Zala| SalaBaramia, Vas, Vespem, Gilyagi, Arat*. По мнению другого венгерского ученого Н.Балинта, они были как и куны тюрками из гуннского массива [24]. По данным венгерских ученых, венгры (мадьяры) до переселения в VIII за Дунай в Мещере контактировали с маджарами. Их потомки в дальнейшем отатарились или обрусели.

В литературе встречаются термины Авария, Аваристан, под которыми понимались в виду горы, где жили аварцы. По оценке А.Исламмагомедова, «общего названия народ не имел и вся территория, на которой жили аварцы, единого названия не имела» [28].

Однако, у современных аварцев много тюркских имен и фамилий. К.Гюнер в своем исследовании приводит их в пример: Карагиши, Айтбер, Темир, Арслан, Алклыч, и др. Кроме того, он отмечает тюркские роды у аварцев: Огузилал,

Шамхаловы, Гунаевы, Маджаровы, Атаевы, Алихановы, Алдамовы. Не мало важное значение имела вера аварцев в древнетюркское божество Тенгри (Дингир-Дангарчу). К.Гюннер указывает также на тюркские титулы беков, чанков и ханов у аварцев, подчеркивая, что тюркский этноним авар в XVI-XIX вв. был распространен у этого народа. По мнению некоторых ученых, аварские ханы происходили от Сасанидских шахов. По еще одной версии, аварские ханы являлись потомками хазар. Ряд авторов склоняются к гипотезе, что аварские ханы были потомками гуннов и мадьяров (Клапрот, Услар, Моор). М.Рафии и Н.Яковлев полагают, что султаны Аварии были из рода султана Оруса. М. Тынышпаев считает их наследниками потомка внука рус-хана Джанибека [51]. Турецкие источники возводят родословную аварских ханов к роду шамхалов Тарковских.

Более того, К.Гюннер отмечает названия владений на Северо-Восточном Кавказе: Большой уварьский (Хунзах и Гумбет) и Меньший уварьский (Чечня) [24]. Как сказал академик Б.А.Рыбаков, «Название народности чаще всего восходит к названию первенствующего союза племен, а тем самым может восходить и к имени отдельного племени, если оно было ядром и гегемоном всего союза».

По сведениям генетиков по поводу Y хромосомы, наиболее как гомогенной (возможно из-за генного дрейфа), так и редкой для южноевропейских популяций мужской линией происхождения в Дагестане обладают даргинцы. Один из генотипов, свойственный хорватам и, возможно, имеющий отношение к аварам, - гаплогруппа I-M170 (Y-DNA) с подгруппами Ib\* (P37), I1b2\* (M26) - совпадает с тем маркером, что зафиксирован в высокой степени у даргинцев - I\* (0.58). Следом идут абхазы (0.33), осетины-ардонцы (0.32), осетины-дигорцы (0.13) и кабардинцы (0.10). 16.7 % из числа обследованных в 2004 году русских Адыгейи имели подгруппу Ib\* (P37). Если у русских казаков эта же подгруппа представлена в немного сниженной пропорции – 15.5%, еще более понижаясь у белгородцев – 12.5%, зато у русских, например, Костромы, Смоленска и Пинего показатели совсем иные: 9.4%, 9.1%, 3.9%. Далее, по направлению в сторону территории бывшего Аварского каганата, картина опять начинает меняться: украинцы (16.1%), белорусы (15%), венгры (11.1%), боснийские хорваты (71.1%). Однако угорские родственники венгров – мордва и коми в этом отношении существенно отличаются: 2.4%, 0.9%. Незначительны показатели у русских Башкортостана, чувашей и татар: 2.0 %, 1.3 %, 2.4% I, I1, I1a, I1b маркеры обычно характерны для нордидных популяций (направление миграции: Северо-Западная Азия>Европа), в том числе потомков викингов. Поэтому гаплогруппу I нередко называют «геном северных варваров». Что же касается обнаруженных у хорватов весьма редких для европейской популяции, предположительно, также – аварских гаплогрупп P\* (P\*xM173 cluster) и F\*(mtDNA haplogroup), то P1\* (Y-DNA) прослеживается у чеченцев (0.16), а F\*(Y-DNA) у сванов (0.92), рутульцев, лезгин (0.58), чеченцев (0.32), даргинцев (0.27) [1; 30, стр.75-80].

Результаты анализов mtDNA аварцев подтверждают, что лезгины не являются родственными и близкими аварцам по происхождению [4]. При этом относительно

близкое родство к аварцам демонстрируют показатели осетин, чеченцев, курдов, даргинцев, испанцев, абазин.

Своеобразным языком межнационального общения в тот период истории на Северном Кавказе являлся тюркский язык. Ученые-алимы говорили между собой или на арабском или на фарсидском языках. После окончания Кавказской войны их место занял русский язык. Что касается Дагестана, то именно из-за того, что в Дагестане большинство составляли тюрки, то этот язык получил широкое распространение. Если аварцы в самом деле были близки грузинам как иберо-кавказской группе, то почему аварцы всегда воевали против грузин (до середины XIX века) и пострадали в Восточной Грузии в период Звиада Гамсахурдиа?

В истории не мало примеров, когда один этнос со временем подчинялся влиянию другой культуры. Так, по данным В.В.Бартольда, тюркские племена, обосновавшиеся в Передней Азии, «всецело подчинились влиянию иранской культуры и почти совершенно забыли свое собственное культурное достояние...» [19, стр. 691].

У аварцев, как и у азербайджанцев, было развито местничество, поэтому аварцы, отмечая свое происхождение, указывали на общество или селение, выходцами которого они являлись. Салатавец называет себя накбакал, гумбетовец – бакхулау, житель бывшего Аварского ханства – хунзакеу, гегатлинец – гегатлеу и так далее. Словом, каждое племя, говорящее на аварском языке, называет себя по имени того общества, к которому принадлежит или того селения, в котором живет. Интересно, что крупные селения у аварцев делились на тухумы. К XIX веку потухумное расселение нарушается, и кварталы становятся территориальными единицами. Тухумы были распространены у тюрков, например, соседей аварцев – азербайджанцев, кумыков и ногайцев.

Аварцы издавна поддерживали тесные связи с Азербайджаном. На территории Северо-Западного Азербайджана аварцы появились в основном в XVIII веке вследствие малоземелья в Хунзахе, да и во всем горном Дагестане. Автор XVIII века Б.Вахушти отмечал, что некоторые аварцы жили в этом регионе еще в XVI веке. Нет никаких сомнений, что азербайджанский язык являлся главным средством межэтнического и международного общения на Кавказе [31, стр.301-309, 372].

Влияние тюркского языка исследователи проследили также в аварском языке, в частности, в одном из его диалектов – салатавском. Надо отметить, что аварский язык подразделяется на 2 группы диалекта: 1) северное наречие (салатавский и хунзахские диалекты); 2) южные наречия (андалакский, анцухский, гидатлинский, карахский, батлухский и джаро-закатальский). В состав андо-цезской группы помимо аварского языка входят также андийские и цезские языки. В советское время андийцы и цезские народы причислялись к аварцам. Самоназвание *авар* использовалось у жителей хундерильского общества, а других называли *бо*. В основу литературного аварского языка был положен т.н. войсковой язык болмацы или язык гостя гьболмаць.

Надо отметить, что диалект азербайджанских аварцев Балакенского и Закатальского районов сильно отличается от языка аварцев современного Дагестана [10, стр.21].

Народы Азербайджана и Северного Кавказа имели много общих культурных традиций и праздников, например, Новруз-байрам. Этот праздник с давних времен распространен у всех тюркских народов, а также у современных гунзибцев (аварская группа) [47, стр.126].

Лишь в советском Дагестане аварцы стали именоваться не аварами, а аварцами и называться титульной нацией. Именно в тот период практиковалось укрупнение народов. В партийных кабинетах было решено увеличить численность аварцев за счет малочисленных андийцев и цезов. Предполагалось, что в недалекой исторической перспективе они ассимилируются. Искусственные объединения, созданные в советское время противоречат морали и логике. Так, напомним, что тюркоязычные карачаевцы были объединены с черкесами в Карачаево-Черкесию, тюркоязычные ногайцы вообще оказались разделены на три части, будучи причислены к трем субъектам: Карачаево-Черкесии, Чечне и Дагестану; тюркоязычные балкарцы объединены с кабардинцами. А тюркоязычные кумыки, вообще не получив национального статуса, вошла наряду со многими народами в состав Дагестана. Смешение народов было направлено на то, чтобы заставить их раствориться в многоэтничной среде, забыть свой язык, утратить свою самобытную культуру.

В Азербайджане, напротив, помня историческую связь с народами современного Дагестана, особенно с тюркской ее частью, созданы все условия для благополучного проживания аварцев в нашей стране. Кроме того, азербайджанские власти поддерживают добрососедские отношения с народами современного Дагестана. Так, еще в январе 1992 года между Баку и Махачкалой был подписан план мероприятий в рамках сотрудничества между Баку и Махачкалой по удовлетворению запросов и потребностей лезгинского и аварского населения в Азербайджане и азербайджанцев в Дагестане. А в сентябре 1997 года обе стороны заключили межправительственное соглашение «О сотрудничестве приграничных районов Российской Федерации и Азербайджанской Республики». В апреле 1998 года правительство РФ приняло «План мероприятий по этнокультурной поддержке диаспоры народов Дагестана в Азербайджанской Республике и азербайджанской диаспоры в Республике Дагестан».

Именно устойчивая самоидентификация с тем или иным этносом является основополагающим критерием для определения национальной принадлежности, а вовсе не форма черепа, язык, религия или культура. Не может весь народ просто так называть себя аварцами.

Таким образом, о тюркском происхождении аварцев свидетельствуют:

1. Тюркское самоназвание магарулар – махал – еl, оба, живущие в махале; хунз - гунны.

2. Тюркские этнонимы авар, магарулар, хунз, кайы, баят, и др.

3. Наличие тухумов, тюркской топонимики современного Дагестана и Чечни (*аух, Акташ-Аух, Кишень-Аух, Юрт-Авух, Яман-сув-Аух* - аугар-авгар (Г.Р.Гусейнов) [23, стр. 88-89]; *Гуэнь-кала, Гюнтиймес, Гюеннер бою* (земля геунов) *гюн тиймес* (теневая сторона) – Аур-гуэн (Н.Дубровин, Н.Семенов, С.А.Белокуров, П.А.Головинский); Баян (по имени хана средневековых авар, А.А.Бакиханов) *Вараджан, Бурджан, Борган* – «город гуннов Вараджан» («Армянская география», аль Фаргани, ибн Хордадбех, Т.Калинина, В.В.Полосин, Г.М.-Р.Оразаев, и др.) [32, стр.92; 46, стр. 26-29; 44, стр. 124-125; 45, стр. стр. 93-95]; *Гумбет* – крепость гуннов (И.А.Гильденштедт, В.Томсен, В.Ильинский; *уздень* – Огуз, уллу-уздень; Сала, саллар – гуннский этноним сал, зал (Э.Р.Тенишев, Г.А.Гейбеллаев, С.Б.Ашурбейли, В.Бушаев [15, стр. 49; 22, стр.352; 49, стр. 291-292] и др., древняя племенная общность авар (М.Б.Лобанов-Ростовский, Д.М.Шихалиев, Т.Г. Таймасханова [48, стр.108], и многие другие.

4. Тамги, флаг, символика [26, стр.57-63].

5. Вера в Генгри – древнетюркское божество.

6. Военно-политический союз с Азербайджаном против внешних врагов.

7. Тяготение к Азербайджану – к центру тюрко-мусульманской культуры на Кавказе.

8. Использование в общении с соседними народами азербайджанского (тюркского) языка.

Итак, имеется необходимая основа для того, чтобы утверждать тюркское происхождение современных аварцев. Но для установления потомков средневековых авар и родственных аварам этнических групп, необходим серьезный комплексный анализ всех имеющихся материалов, невозможный сам по себе, без привлечения в этой теме должного внимания со стороны археологов, лингвистов и генетиков.

#### ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. [http:// mishare.narod.ru](http://mishare.narod.ru)
2. Аэгаров М.А. Les Avars du Jaujase, quelques de leur historie etnique//Les Question fondamentales du peuplements du bassiu des sarpates du VIII au X siejle jonferenje interuxional 1971 a' Среэед. Будапест, 1972.
3. Qəmərşax Javadov. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (Tarix və müasirlik). B., 2000.
4. Nasidze I., Linq E.Y.S. Mithojhondrial DNA And Y-jhqomose Variation in the Jaujasus. 2004.
5. Nemet G. Hunların dili// Attila ve Hunları. Ankara, 1982.
6. Nemet G. Hunlar ve Majarlar// Attila ve Hunları. Ankara, 1982.
7. Nikolayev S.L., Starostin S.A. A.North Jaujasian Ethymologijal Dijtionary. Moscow, 1994.
8. Айтберов Т. Древний Хунзах и хунзахцы. Махачкала, 1990.
9. Акимов Е.К. Пособие по курсу «История Тюркских народов в связи с общей историей Востока». Б., 1919.
10. Алексеев М., Казенин М., Сулейманов М. Дагестанские народы Азербайджана: политика, история, культура. М.: Европа, 2006, с. 120.
11. Алексеев М.Е., Атаев Б.М. Аварский язык. М., 1997.
12. Алиханов-Аварский А.М. В горах Дагестана (Путевые впечатления и рассказы горцев)// «Кавказ», №60. Тифлис, 1890.
13. Аргамонов М.И. История хазар. Л.: изд-во Государственного Эрмитажа, 1962, с. 523.
14. Атаев Б.М. Аварцы: история, язык, письменность. Махачкала, 1996.
15. Ашурбейли С.Б. О топониме «Аран»// История топонимических исследований. Б., 1992.

16. Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам. Б., 1991, с. 304.
17. Бартольд В.В. Дагестан// Работы по истории географии. Т.3. М.: Наука, 1965.
18. Бартольд В.В. Т.5. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии// Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М.: Наука, 1968.
19. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира//Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Т.2. М.: изд-во Восточной литературы, 1963.
20. Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. М.: Наука, 1986, с.826.
21. Гаджиева С.Ш. Дагестанские терекеменцы XIX-начало XX в. Историко-этнографическое исследование. М.: Наука, 1990, с. 212.
22. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Б.: Элм, 1981. С. 552.
23. Гусейнов Г.Р. Тюркизмы в топонимическом ландшафте Ауха// Тезисы докладов конференции географических исследований в Дагестане. Вып. XXII. Махачкала, 1994.
24. Гюнер К. Авары были тюрки. К истории Аварского народа и каганата// Елдаш/ Времена, 16 ноября 2007-14 декабря 2007// [http:// www.centrasia.ru/ newsA](http://www.centrasia.ru/newsA)
25. Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э.- IV вв. н.э.). Махачкала: ДНЦ РАН, 1996, с. 428.
26. Иванов В.В. Сходные черты в культе волка на Кавказе, в Древней Малой Азии и на Балканах// Кавказ и Средиземноморье. Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1980, с. 277.
27. Иоанн де Галофонтibus. Сведения о народах Кавказа. 1404 г. (из сочинения «Книга познания мира») Б., 1980.
28. Исламгагомедов А. Аварцы. Историко-этнографическое исследование XVIII-нач. XX в. Махачкала: ДНЦ РАН, 2002, с. 432.
29. Исламгагомедов А.И., Сергеева Г.А. Аварцы// сайт «Народы России» ([www.narod.ru](http://www.narod.ru)). Гл.ред. – А.Щипков. Вып.ред. – Л.Балакирева.
30. История Венгрии в трех томах. Т.1/ Отв. Ред. В.П.Шушарин. М.: Наука, 1971, с. 650.
31. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1988, с.365.
32. Калинина Т. Сведения ранних ученых Арабского халифата: тексты, перевод, комментарии М.: Наука, 1988, с. 180.
33. Керрер Н. «Погибоша аки обре...»// «История», № 19, 2001.
34. Козубский Е. Дагестанский сборник. Вып. 1.Темир-Хан-Шура, 1902.
35. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932.
36. Кузнецов В.А. Введение в кавказоведение. Владикавказ, 2004.
37. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т.1. СПб., 1893, с. 552.
38. Магомедов М. Походы монголо-татар в горный Дагестан// История аварцев. Махачкала, 2005.
39. Марр Н.Я. Албанская надпись// КСИИМК. Вып.15. 1947.
40. Марр Н.Я. Непечатый источник истории Кавказского края// Известия АН. СПб., 1917.
41. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. М.: Изд-во восточной литературы, 1963, с. 265.
42. Немеет Ю. К вопросу об аварцах// Turkologica. М., 1976.
43. Новосильцев А.П., Пашуто В.Г., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма: (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). М., 1972.
44. Оразаев Г.М.-Р. Булгарский этнический элемент в исторической топонимике Северного Кавказа// Тезисы докладов конференции по итогам географических исследований в Дагестане. Вып. XX. Махачкала, 1992.
45. Оразаев Г.М.-Р. К интерпретации северо-кавказского топонима Бораган// Тезисы докладов по итогам географических исследований в Дагестане. Вып. XXI. Махачкала, 1993.
46. Полосин В.В. Этноним «булгары» в арабских источниках// Краткие сообщения VII научной сессии ЛО ИВ АН СССР. Л., 1970.
47. Ризаханова М.Ш. Гунзибцы. XIX-начало XX века. Историко-этнографическое исследование. Махачкала: ДНЦ РАН, 2001, с. 190.
48. Таймасханова Т.Г. Тюркский элемент в аварской топонимии// Тюркско-дагестанские языковые взаимоотношения. Махачкала, 1985.
49. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: Наука, 1976, с. 575.

50. Товма Артсруни. История дома Артсруни. Тифлис, 1917.
51. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925.
52. Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание. Тифлис, 1889.
53. Челеби Э. Книга путешествия. М.: Наука, 1979, с. 286.
54. Эрдейи И. Исчезнувшие народы. Авары// «Природа», 1980, № 11.

S.İ. Əliyeva

## TÜRK AVARLARI QAFQAZDA

### XÜLASƏ

“Avar-auhar” etnik termini tarixən Dağıstan avarları ilə bağlıdır. Orta əsrlərin avarları həmçinin Hunzax yaylasında məskunlaşmışdılar. İndiki avarların adı türkdilli avarların çarı – Avarın adından (Auhar, V əsr) götürülmüşdür. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri rus-kumik münasibətlərini əks etdirən sənədlərdə “avar/ucar sahibkarları”, “Böyük uvar” (Hunzax və Hübət) və “Kiçik uvar” (Çeçenistan) malikələri adlarına rast gəlinir. XVI- XVII əsrlərdə türk (avar) etnoniminin və türk dilinin daşıyıcıları hümbətlilərin (arquniyələr) hakim təbəqəsi və çeçenlər – Turlovlar knyazları idi. İndiki avarlarda çox sayda türk adları və soyadları var: Qarakişi, Aytber, Temir, Arslan, Alkılıç və s. Onlarda türk nəsilərinə rast gəlmək olar: Oğuzilal, Şamxalovlar, Hunayevlər, Macarovlar, Atayevlər, Əlixanovlar, Aldamovlar və s. Avarların qədim türk tanrısı Tenqriya (Dinqir-Danqarçu) inamı az əhəmiyyət kəsb etmir. Avarlarda həmçinin türk titulları: bəy, çanki və xan, həm də türk adları: maharular, hunz-hun, avar, türk etnonimləri: avar, maharular, hunz, kayı, bayat və s. olmuşdur. İndiki Dağıstanın və Çeçenistanın türk toponimiyası (aux, Aktaş-Aux, Yurd-Avux, yaman-su-Aux – auqar-avqar; Quen-kala, Qündəyməz, Queyenlər boyu (quyenlər torpağı), gün dəyməz- Aur-quen; Bayan (avar xanın adı); Varacan, Burcan, Borqan – “hun şəhəri Varacan; Hübət – hun qalası; uzden – oğuz, ulla – uzden; Sala, salalar – hun etnonimi sal, zal və s. qədim izlərini sübut edir.

S.I. Aliyeva

## TURKISH AVARS IN THE CAUCASUS

### SUMMARY

The Avars in the Caucasus. The ethnic term of Avar-auhar is connected with Dagestan avars. The avars of the middle centuries also settled in Hunzakh valley. The name of Present's avars was brought from Avar tsar's name. The names of “avar/ucar owners”, “Great Avar” (Hunzakh-Humbat) and “Little Uvar” (Chechenistan) are met in the documents of Russian-kumik relations at the end XVI century. In the XVI-XVII centuries the ruling level of turkish ethnonim and carrying turkish language of Humbats was chechens and Turlovs rulers. Presents avars have member of turkish names and surnames: Yarakishi, Ayiber, Temir, Arslan, Alkich and so on. Turkish generations are met in theris: Oguzilar, Shamhalars, Humayers, Majarovs, Atayevs, Alikhanovs, Aldamovs and soon. Avars belief to the ancient Turkish God Tengri is very important. There had also been ancient turkish titles: bay, chanki, khan and turkish names: maharus, hunz-hun, avar, turkish ethnonims: avar, maharus, hunz, khayi, bayat and soon in avars. Present's turkish toponimic of Dagestan and Chechenistan proves ancient turkish parts such as: aukh, aktash-aukh, Yurd-Avukh, yaman-su-aukh-auqar-avqar, Yuen-kala, Yundaymaz, along Yuyenlar, (guyens'land), gundaymaz-aur-guen; Bayan (avar khan's name); Varajan, Burgan, Borganhun city varajan, Humbat-huncastle, uzden – oguz, ulla-uzden; Yala, salalar-hun ethnonim zal, sal and soon.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qafqaz tarixi» şöbəsinin 2008-ci il 7 mart tarixli iclasının 7 sayılı qərarı və t.e.d., İ.S.Bağirovanın və t.e.n. E.M.Lətifovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## AZƏRBAYCANIN ŞİMAL – QƏRBİNDƏ QƏDİM ETNOQENETİK ƏLAQƏLƏRİN İZLƏRİ

Məhəbbət Paşayeva

Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb əraziləri Zaqatala, Balakən, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonlarını əhatə edir. Mövcud mənbələr, yəni həm arxeoloji, tarixi-etnoqrafik materiallar və antik qaynaqlar, həm də bu bölgəyə dair apardığımız etnoqrafik və toponimik tədqiqatlar Azərbaycanın nadir və zəngin tarix xəzinəsi sayılan bu ərazidə çox qədim dövrlərdən bəri türk tayfalarının məskun olduğunu söyləməyə əsas verir.

Hələ XIX əsrdə Rəşid bəy Əfəndiyev Qəbələ ərazisinin qədim yaşayış məntəqəsi olduğunu qeyd edərək burada köhnə qəbiristanlığın xarabalıqları barədə məlumat verirdi. Bu qəbiristanlıqdan axan Qaraçay qəbirləri yuyaraq, iri insan sümüklərini üzə çıxarmışdı. Yerli əhali bu sümüklərin onların əcdadları olan nəhəng oğuzlara aid olduğunu söyləyirdi [17 s.140]. XX əsrin əvvəllərində Qəbələ ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Bozdərə və Qarabulaq qəbir abidələrindən də uzun qəbirlərin aşkar edilməsi [8 s.235-251], Şəki ərazisindəki Kiş məbədidəki alban qəbirlərindən də uzunluğu 2m-2m.20sm olan skeletlərin tapılması bölgədə oğuz tayfalarına xas olan hündürboy,cüssəli insanların yaşadığını təsdiq edir. Bölgədə yayılmış bir mifoloji rəvayətdə də söylənildiyinə görə, “Qavaxlar insanların boyu 10 metrə imiş...”[1 s.181]. Göründüyü kimi, yerli əhalinin qədim əcdadları ilə bağlı təsəvvürlərində də onların uluları hündür və cüssəli idilər. Bu təsvirlər qədim şumer dastanı “Gilqamış” və ortaq türk eposu olan “Manas” dastanlarının qəhrəmanlarını xatırladır. Məlumdur ki, “Manasın boyu 5 metr, Gilqamışın boyu 10 metrəyə yaxın, kürəyinin eni 9 qarış idi [12 s.39]. Maraqlıdır ki, Qafqaz Albaniyasının mərkəzi sayılan Qəbələ vilayətinin arxiyepiskoplarından birinin adı da məhz Manas olmuşdur [3 s.54].

Göründüyü kimi, Şəki-Zaqatala bölgəsinin əhalisi arasında yayılan qədim mifik rəvayətlər, inanclar və bölgənin toponimikası bu torpaqların çox qədim dövrlərdən bəri oğuzların məskəni olduğunu söyləməyə əsas verir. İlkin əcdadla bağlı mifoloji rəvayətlərdə də yerli əhali öz mənşəyini oğuzlarla bağlayır. Burada yayılmış “Oğuzlar haqda” mifik əfsanə bu qəbildəndir[2 s. 5].

Arxeoloji tədqiqatlar təsdiq edir ki, Şəki-Zaqatala bölgəsi Azərbaycanın eneolit dövrü tayfalarının məskunlaşdığı qədim ərazilərdən biridir. Şəki ərazisindəki Daşüz, Küdurlu kurqanlarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qədim qəbilələrin genetik köklərinin Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Kurqanların birindən aşkar edilmiş diametri 30 metrə catan dairəvi formalı qəbir örtüyü onlarla eyni

---

Məhəbbət Tofiq qızı Paşayeva – tarix elmləri namizədi, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun böyük elmi işçisi

kökdən olan Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarına xas olan yaşayış tikililərini eynilə təkrar edir [13 s.87]. Arxeoloji tədqiqatlar bu ərazilərdə məskun olan Azərbaycan tayfalarının hələ eneolit və tunc dövrlərində şumer-türk mənşəli tayfalarla etno-mədəni əlaqələrinin olduğunu, bölgədə e.ə. IV-III minilliklərdə özünəməxsus bir sivilizasiyanın olduğunu söyləməyə əsas verir.

Daşüz, Kudurlu, Qəbələ\*(Qədim Qəbələ şəhərinin xarabalıqları yaxınlığında Daşlıtəpə adlanan ərazidə yerləşirdi), Cümakənd və s. kimi arxeoloji abidələrdən aşkar edilmiş materiallar eneolit və tunc dövrlərində Azərbaycanın şimal-qərbində yaşamış əhəlinin mənşəyini, qədim inanclarını və etno-mədəni əlaqələrini və digər tarixi prosesləri müəyyən etməyə imkan verir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Daşüz kurqanlarından diametri 30 metrə catan, açıq-sarı rəngli gil təbəqəli, çay daşı və çınqıldan dairəvi formalı bir neçə halqadan ibarət qəbir örtüyü aşkar edilmişdir [13 s.89-99]. Məlumdur ki, dairəvi halqalar qədim inanclar sistemində Günəşin simvolik işarəsidir. Kudurlu kurqanlarından isə çay daşlarından ortasında günəş şüaları formasında daşlar düzülmüş dairəvi qəbir örtüyü aşkar edilmişdir [13 s.87]. Maraqlıdır ki, Kudurlu kurqanlarında aşkar edilmiş şüa formalı fiqurlara Qafqazın heç bir yerində rast gəlinməsə də, çox-çox uzaqlarda olsa da, türk coğrafiyasına aid olan Tuvada e.ə.V-III əsr abidəsi Uluq-Xorum kurqanında 32 şüalı nəhəng Günəş təsviri aşkar edilmişdir. Bu, bölgədə məskunlaşan qədim tayfaların türk coğrafiyası qəbilələri ilə etnogenetik əlaqələrindən xəbər verir.

Kudurlu kurqanlarından, həmçinin aypara formalı örtük də aşkar edilmişdir[13 s.94]. Mərkəzi hissədə yerləşmiş kiçik bir kurqanın altında isə qürub edən Günəşi xatırladan, üzərində daş və çınqıldan şüa formasında 4 kəsiyin olduğu dairəvi örtük də aşkar edilmişdir [Yenə orada]. Məlumdur ki, günəşin qürub çağı xalq arasında şər vaxtı adlanır və şər vaxtı inancı bütün türk xalqları üçün xarakterikdir. Xalq arasında mövcud olan qədim ənənələrə görə, bu zaman qəbiristanına gedilməz, dəfn mərasimi icra edilməz, bu saatlarda yatmaq da olmaz. Bir çox türk xalqlarında Günəşin qürub çağı üçün “Gün yavrusuna qovuşur” və ya “Yer bağlanır”, “dar vaxt” kimi ifadələr işlənir[25 s.226]. Görünür, qədim inanclar sistemində Günəşin qürub çağı ölümlə eyniləşdirilirdi və xalq arasında bu vaxtın şər vaxtı adlanması da bununla bağlıdır.

Daşüz kurqanındakı qəbir çalalarının içərisindən bir böyük aypara fiquru və iri bir aypanın içərisində 3 kiçik aypara fiquru da aşkar edilmişdir. Məlum olduğu kimi, 3 rəqəmi də qədim inanclar sistemində xüsusi yer tuturdu və ayın ilk 3 gününün Yerə təsir qüvvəsinə inamla əlaqədar idi. Bu tapıntılar Şəki-Zaqatala bölgəsində məskunlaşmış qədim Azərbaycan sakinlərinin zəngin astral dünyagörüşlərinin olduğunu göstərir. Şəki kurqanlarından aşkar edilmiş aypara fiquruna Şimali Qafqazın Kabardina-Balkar bölgəsində də rast gəlinmişdir.

Kudurlu və Daşüz kurqanlarından aşkar edilmiş arxeoloji materialların türk coğrafiyasına məxsus Kabardina-Balkar, Tuva kimi bölgələrdə də tapılması və bunların Maykop mədəniyyəti ilə oxşarlığı Şəki-Zaqatala bölgəsində məskunlaşan qədim Azərbaycan tayfalarının Mesopotamiya-şumer mədəniyyəti daşıyıcıları ilə, şumer-türk mənşəli qəbilələrlə etnogenetik bağlarının olduğunu göstərir. Bu mədəniyyət türk-şumer ideologiyasının dərin qatlarından xəbər verməklə yanaşı, Yaxın Şərq və Şərqi Avropa etno-mədəni münasibətlərinin qaynayıb-qarıxdığı özünəməxsus bir mədəniyyətin izlərindən xəbər verir. Göründüyü kimi, Şərq və Qərb dünyasının qovşağında yerləşən Azərbaycan və xüsusilə də onun şimal – qərb bölgəsi müxtəlif etno-mədəni proseslərdən təsirləndiyi üçün bu ərazidə zəngin mədəniyyət formalaşmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsi ümumtürk tarixinin, Azərbaycan-şumer-türk köklərinin daha dərin qatlarını öyrənmək üçün misilsiz xəzinədir.

Antik mənbələr və toponimik məlumatlar da Şəki Zaqatala bölgəsində türk mənşəli tayfaların çox qədim dövrlərdən yurd saldığını söyləməyə əsas verir. Sak etnonimi ilə bağlı Şəki, Səkindərə, Zaqatala, Saqa-tör kimi toponimlər bu bölgədə sak tayfalarının geniş yayıldığını göstərir. Antik mənbələr də bunu təsdiq edir. 293-cü ilə aid Paykuli yazılarında İberiya çarlığının yanında yerləşən Səkan çarlığının adı çəkilir[18 s.127]. Antik müəlliflərdən Ptolomey isə Albaniyanın şimal-qərbində, Gürcüstandan şərqdə səkan tayfalarının yaşadığını yazırdı [Ptolomey V.8,16]. XIX əsrin sonlarına qədər müasir Qax rayonu ərazisində qeydə alınmış Səkan adlı yaşayış məntəqəsinin də mənbələrdə adı çəkilən qədim Səkan çarlığının izlərini daşdığı ehtimal edilir[19 s.XII]. Hazırda da bu bölgədə Səkindərə və Sakantala toponimləri mövcuddur.

Sakların mənşəyinə gəldikdə isə, bir çox müəlliflər sak tayfalarının qədim türk tayfaları olduğu qənaətinə gəlmişlər [14; 9; 3 s.28; 11]. Zaqatala (Saqa-tala; sak talası) Saqa-tör kimi (tör qədim türk dillərində yaylaq anlamına gəlir, yəni Sak yaylağı) toponimlərdə sak etnonimi tala, tör kimi qədim türk mənşəli kəlmələrlə söz birləşməsi yaratması da sakların qədim türk tayfaları olduğunu göstərir.

Hunlar skif – sak tayfalarından sonra Azərbaycanda məskunlaşan türk mənşəli tayfaların ikinci böyük dalğası idi. Dionisi, Periqet, Ptolomey kimi antik müəlliflər hunların artıq eramızın əvvəllərində şimal-qərbi Albaniya ərazisində yaşadığını və onların da skif və kaspı xalqı olduğunu qeyd edirdilər [20 s.240]. Antik mənbələrdə eramızın ilk əsrlərindən hunların və onların tərkibində avar, bulqar, xəzər, suvar, katak kimi bir çox türk mənşəli tayfaların da Qafqaz Albaniyası ərazisində yerləşməsi barədə məlumatlar var [20 s.240; 9]. Qədim hun tayfaları da Şəki-Zaqatala bölgəsinin toponomiyasında öz izlərini qoymuşlar. Böyük Qafqaz dağlarının şimal-qərbi Azərbaycana doğru uzanan dağ aşırımlarından biri yerli əhali arasında Hun

beli adlanır. Hunların məhz bu keçid vasitəsilə Şəki-Zaqatala bölgəsinə gəlməsi ehtimal edilir.

Bölgə əhalisi arasında yayılmış qədim bir əfsanə də Qax ərazisinin türk mənşəli tayfaların çox qədim məskəni olduğunu təsdiq edir. XIX əsr rus müəlliflərindən Lineviçin qeydə aldığı bu əfsanəyə görə, Qax ərazisi vaxtilə (XVII əsrə qədər) Torağay adlanırmış [21 s.15]. Toruğ kəlməsi isə qədim türk dillərində dağlar arasındakı yüksəklikdə daldalanmaq üçün yer kimi izah edilir [26 s.373]. Qax ərazisinin coğrafi yerləşməsi də bu təsvirə uyğun gəlir. Görünür, qədim türk tayfaları Böyük Qafqaz aşırımlarının ağzında və dağların arasında yerləşən Qax ərazisinə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, saysız-hesabsız dağ aşırımlarından biri ilə, bəlkə də elə “Hun beli” aşırımı ilə keçərək məskən salmışlar və bu yeri dağlar arasında daldalanacaq anlamına gələn “Torağay” adlandırmışlar.

Bundan başqa, Şəki rayonu ərazisində Xonaşen adlı dağın olduğu məlumdur. Keçmişdə bu ərazidə Xonaşen adlı kənd də olmuşdur [14 s.26]. Buradakı şen komponenti də türk mənşəli olub bu günədək Azərbaycan dilində rast gəlinməkdədir. Daha çox Azərbaycanın dağ rayonları üçün xarakterik şen kəlməsi xalq arasında “şennik”, “Evin şen olsun” kimi ifadələrdə işlənərək abadlıq, yaşayış olan yer mənasındadır. Hazırda Türkiyədə də “şen” kəlməsi eyni mənani ifadə etməkdədir.

Hun tayfalarından olan bulqarlar, xəzərlər, savirlərlə bərabər kaytaqlar da eranın ilk əsrlərində şimal-qərbi Azərbaycan ərazisində məskun idilər. Hun tayfaları ilə birlikdə Azərbaycana gələn katak tayfası da Şəki-Zaqatala bölgəsində məskunlaşmışdı. Qax rayonunun ərazisindəki Kötüklü toponimi məhz bu qədim türk mənşəli tayfalardan biri olan katak tayfasının adını əks etdirir [6 s.289].

Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinin toponimikasında VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş qüdrətli Türk Xaqanlığına daxil olan tele, dulu, turkeş kimi qədim türk tayfalarının izlərinə rast gəlinir. Balakən rayonu ərazisindəki Tulu, Oğuz rayonu ərazisindəki Tekeş belə etnotoponimlərdəndir.

Bölgənin toponimikasında oğuz etnoniminə də rast gəlinir. Qədim oğuz tayfalarının tarixini yaşadan “Dədə Qorqud” boylarında adı çəkilən Dış oğuzlar Şəki rayonu ərazisindəki Daşüz toponimində öz izlərini qoymuşlar. Ümumiyyətlə, bölgə əhalisi bu gün də “Dədə Qorqud” boylarından bizə tanış olan “güyəgü”\*(kürəkən) (bölgədə “güyə” şəklində ifadə edilir), “şülən”, “yəxni”\*(şülənplov-şiləxup – ət suyunda bişirilən düyü, yəxni – soyutma ət – bölgədə mərasim yeməkləridir), “adaqlu”(adaxlı) kimi bir çox qədim türk məişətində istifadə olunan sözlər özünəməxsus şivə ilə işlətməkdədir. Ölkəmizin şimal-qərb bölgəsinə xas olan bu gözəl Azərbaycan şivəsinə hətta XIX əsr rus müəllifləri də biganə qala bilməmişdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsinə səyahət edən bir rus müəllifi yazırdı ki, bu ərazidə muğol adlandırılan tatarlar (Azərbaycan türkləri – M.P) gözəl Azərbaycan şivəsilə danışırlar [15 s.55]. Bu gün də Şəki,

Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının dağ kəndlərində şirin Dədə Qorqud ləhcəsi qorunub saxlanmaqdadır [10 19].

Şəki-Zaqatala bölgəsində qədim oğuz tayfalarının izlərinə bu tayfanın ən mühüm və qədim qollarından olan qınıq tayfasının adını daşıyan Baş Göynük, Aşağı Göynük (Şəki rayonu) kəndlərinin, Qanıx çayı\*(bölgədə yaşayan Azərbaycan türkləri Alazan çayını Qanıx adlandırırlar). Ptolomeyin xəritəsində Xanes kimi qeydə alınmışdır. Görünür, Xanes, bəlkə də Hunus kimi səslənən bu hidronim də bölgədəki bir çox yer adları kimi hunların adı ilə bağlıdır. Keçmişdə saxurlar bu çayı Dur adlandırırdılar[5 s.196]. Və Qanux dağı kimi etnotoponimlərdə, eyni zamanda, Qax rayonunun İlisu kəndində bu gün də mövcud olan Qanuqlar nəslinin adında da rast gəlinir.

Məlumdur ki, oğuzların bir hissəsi islam qaynaqlarında “türkmən” adı ilə də xatırlanmışdır [7 s.3]. XIX əsrə aid rus mənbələrində də bölgənin türk əhalisinin bir hissəsinin türkmən adlandığı qeyd olunur. “Tatar” \*(Azərbaycan türkcəsi-M.P) dilində bütün köçəri türk tayfaları “tərəkəmə” və ya “türkmən” adlanırdı [16 s.60]. Maraqlıdır ki, bu gün türkmənlər arasında mövcud olan qırqıl etnonimi\*(bu, türk etnonimi “kırk”-qırx və “il”-tayfa söz birləşməsindən yaranmışdır) bölgədəki Qırqılıoba kəndinin adında öz əksini tapmışdır.

Bölgədəki Danaçı kəndi də oğuz tayfaları ilə bağlı toponimdir. Oğuz tayfaları arasında Dana tayfasının da olduğu məlumdur [14 s.322]. IV-V əsrlərdən etibarən Azərbaycan ərazisində yayılan qıpçaq tayfalarının adı isə bölgənin Qıpçaq, Oncallı, Bucaq (onca, bucaq qıpçaq tayfasının qollarından sayılırlar) kimi kənd adlarında qorunub saxlanmışdır.

Şəki-Zaqatala bölgəsindəki Göyqoşun dağı, Dardoqqaz kimi yer adları da qədim türk boylarının izlərini daşıyır. Məlumdur ki, Göytürk xaqanlığında birləşmiş türk qəbilələrinin bir qismi ayrılaraq “Doqquz Oğuz “ xaqanlığını yaratmışdılar [7 s.2]. Göyqoşun söz birləşməsindəki qoşun komponenti də qədim türk dillərində “köç” anlamına gəlirdi. Bu ad, görünür, dağ kultu ilə bağlı olub “Göy köçü”, yəni göydən gəlmiş mənasındadır.

Bölgədə yaşayan Azərbaycan türklərini (Qax-Muğal, Qaxbaş, Gülüzənbinə və s. kəndlərdə) burada məskun olan avarlar, saxurlar çox vaxt muğal adlandırırlar. XIX əsrin Qan, Paserbeki, Fon-Plotto, Bakradze kimi bir çox imperiya tarixçiləri bölgədə Azərbaycan türklərinin muğal adlandırılmasını onların türk tayfaları olan monqolların varisləri olması və Teymurləngin işğallarından sonra moğolların bu torpaqda məskunlaşması ilə izah etməyə çalışırdılar. Çünki bu müəlliflər Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının vaxtilə Gürcüstana aid olduğunu və türk tayfalarının bu bölgədə yalnız XIII-XIV əsrlərdən etibarən məskunlaşmağa başladığını iddia edərək, Rusiyanın bu bölgədəki işğalçı yürüşlərinə haqq qazandırmaya səy göstərir və türk tayfalarının Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarına yaxın zamanlarda gəlməsi konsepsiyasını hər vasitə ilə sübut etməyə çalışırdılar.

Məlumdur ki, XIII əsrdə monqol axını bütün türk torpaqlarında yayılmışdı. Uzun illər hökmran olan monqol tayfaları getdikcə daha çox şaxələnərək, say etibarilə digər türk mənşəli xalqları üstələdikləri üçün, onların qüdrətinin təsiri altında digər türk tayfaları da monqol adı altında tanınmağa başlamışdı. Bununla bağlı mənbələrdə də yazılırdı ki, türklərin böyük hissəsi bu dövrdə monqol adlandırılır [23 s.77]. Görünür, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan türkdilli azərbaycanlıların da bölgənin digər azsaylı xalqları və etnik qrupları tərəfindən muğal adlandırılması bununla bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Orta Asiyanın türk xalqları da monqol sözünü «muğol» kimi tələffüz etmişlər[24 s.79]. XIX əsrə aid rus mənbələrində də Şəki-Zaqatala bölgəsindəki moğol adlandırılan əhalinin tam olaraq monqol olmadığı, görünüşcə də monqollara bənzəmədiyi bildirilir, hətta “muğolların “muğanlı” adlı türk tayfalarının varisləri olduğu da ehtimal edilir [16 s.60]. Görünür, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan türkdilli azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin “muğal” adlandırılması monqol tayfalarının XIII əsrdən etibarən aparıcı türk etnosuna çevrilməsi nəticəsində bölgənin bütün türk etnoslarının bu ad altında ümumiləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Monqol tayfalarının tərkibində gələn cəlair, qurkan, tanqıt, tamğalıq, əlcikin kimi türk tayfalarının da adları Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin toponimikasında öz əksini tapmışdır. Şəki-Zaqatala bölgəsində məskunlaşan kinqut, elcikin, tanqut, cəlair, qurqan, onqut, tamğalıq kimi türk-monqol tayfalarının izləri bölgənin Şəki rayonu ərazisindəki Küngütlü, Qax rayonu ərazisindəki Əlcikincay, Tanqıt, Cəlair, Damğalı kimi toponimlərdə qorunub saxlanmışdır. Hazırda Damğalı kəndi mövcud deyil. Vaxtilə Cəlair kəndinin qonşuluğunda yerləşən Damğalı kəndi tədricən onun ərazisinə qarışaraq sıradan çıxmışdır [19 s.33].

Xatırladaq ki, bölgədəki azsaylı xalqlar yaxın keçmişə qədər Azərbaycan türklərinin bir qismini də «padar» adlandırırdılar. Padarlar da köçəri maldarlıqla məşğul olan oğuz tayfaları olmuşlar. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi hakimiyyəti dövründə padar maldar türk tayfaları Azərbaycanın şimal və şimal-qərb bölgəsinə köçürülmüşlər [4 s.426].

Çox qədim dövrlərdən türk mənşəli tayfaların məskun olduğu bu ərazidə türk etnotoponimlərindən başqa təbii-coğrafi ərazi ilə də bağlı saysız-hesabsız türk toponimləri mövcuddur. Məsələn, bu ərazidəki Balakən toponimi türk mənşəli olub “meşə ilə örtülmüş dağlar silsiləsi” anlamındadır və bu toponim həqiqətən də ərazinin təbii-coğrafi vəziyyətinə uyğundur [22 s.29]. Bundan başqa, bölgədə qədim türk dili ilə izah edilən İlisu – “ulu su”, Ulubaş – “ulu zirvə”, Sarıbaş – “sarı zirvə”, Keşqutan–“köç yeri”, (Qax rayonu), Qudula – “əkilməmiş ərazi” və ya “tərk edilmiş yer” (Şəki rayonu), Qudurdağ “eniş-yoxuşlu dağ silsiləsi”, (Zaqatala rayonu) Sırtyurtdağ (Şəki r-nu), Qaşqaçay (Qax rayonu) “saf, təmiz çay”[14 s.441-479], Örgürgəc (Qax rayonu) kimi saysız-hesabsız toponimlər bu günədək qorunub saxlanmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində türk qatı çox qədim, zəngin və çoxtəbəqəlidir. Qədim yazılı mənbələr, tarixin və xalqın silinməz yaddaşı olan toponimik məlumatlar, tarixi tədqiqatlar Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan Azərbaycan türklərinin etnik kökünün çox qədimlərə gedib çıxdığını, bu ərazinin ən qədim etnoslarının türk mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir. Bölgədəki türk etnoslarının kökü minilliklərin dərinliklərinə doğru uzanaraq zaman-zaman müxtəlif türk mənşəli tayfaların gəlişi ilə – skit – sak dövründən başlayaraq, daha sonra, hun, savir, katak, qırçaq, oğuz kimi bir çox türk tayfaları, nəhayət o, monqol axınları ilə daha da zənginləşmişdir. Yekunda vurğulamaq lazımdır ki, Şəki-Zaqatala bölgəsi ümumtürk xarakterli zəngin bir mədəniyyətin yarandığı ilk ərazilərdən biridir.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI c. Bakı 1981.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı. 1988.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı. 1989.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c. Bakı. 1983.
5. Aslanov Ə.M. “Ur” formatlı Qafqaz hidronomiyası. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı. 1990.
6. Budaqov B.Ə. Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı. 1998.
7. Kafesoğlu. Oğuzlar. Folklor və etnoqrafiya. N1, Bakı 2005.
8. Qaziyev S. Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların ilk yekunları. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. I c. Bakı. 1965.
9. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü. Bakı. 1994.
10. Mahmudlu Y. “Kitabi-Dədə Qorqud” tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı. “Altay dünyası” N1-2. Bakı. 1997.
11. Paşayeva M. Qədim türkmənşəli tayfaların izləri Azərbaycan toponimlərində. YOM dərgisi. N1, 2007.
12. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı. 1987.
13. Axundov T. Северо – западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку 2001.
14. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку. 1994.
15. Ган Е.Ф. путешествие в Кахетию и Дагестан. СМОМПК. вип. 31. II отдел. Тбилиси. 1902.
16. Гагамейстр Н.А. хозяйственный очерк Закавказская Народонаселения. Обзорения Российских владение за Кавказом. СПб, 1836.
17. Эфендиев Р. Несколько сведений о селении Куткашин, Нухинского уезде Елизаветполской губернии. СМОМПК. вип. 31. IX Тбилиси. 1890
18. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Москва 1987.
19. Э.Летифова. Северо – Западный Азербайджан. Баку 1999.
20. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латынских, о скифи и Кавказе Т. I. вип. 1. СПб., 1893
21. Линевич. Бывшее Илусуйское султанство. ССКГ. вип. 7. Тбилиси. 1873.
22. Мурад Аджи, Турки, Великая степ. Москва. 1998.
23. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. кн. I. Москва-Ленинград. 1952.
24. Писарьев Г.И. Объяснительная записка к “ Картарасселения узбеков на территории Харезимской низменности. Хозяйственно – культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана ”. Москва. 1973.
25. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türküstana Türk Xalq İnancları. VII. Ankara. 2007.
26. Kaşqari M. Divani lüğət-it türk. I c. Ankara. 1980.

**М.Т.Пашаева**

**СЛЕДЫ ДРЕВНИХ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ  
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

**РЕЗЮМЕ**

В статье исследованы вопросы этногенетических, этно-культурных связей северо-западного Азербайджана. На основе первоисточников, а также археологических, историко-этнографических и топонимических материалов установлено, что северо-западный Азербайджан является родиной древнейших тюркских племен скифов-саков, гуннов, огузов, кыпчаков и т.д. В статье также освещаются древние мировоззрения, мифы, легенды, народные верования населения региона. Анализируя образцы материальной и духовной культуры, делается вывод, что данный регион является одним из древних поселений тюркских этносов.

**M.T.Pashaeva**

**THE TRACES OF ANCIENT ETHO-GENETIC RELATIONS IN THE NORTH-  
WEST OF AZERBAIJAN**

**SUMMARY**

This article investigates ancient etho-genetic relations in Shaki-Zagatala region which is situated in the north-west of Azerbaijani Republic, all the materials are investigated by the author on etho-graphic and toponymic base. The real sources of stated region both antic and historic archeological etho-graphic materials give us base to state that Turkish tribes began to live in the centre of Azerbaijani culture – Shaki-Zagatala since early periods.

**Məqalə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Eneolit və ilk Tunc dövrü arxeologiyası şöbəsinin 2008-ci il 14 noyabr tarixli iclasının 8 sayılı qərarı və t.e.d. T.İ.Axundovun, t.e.n. S.H.Aşurovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN QADINLARININ İCTİMAİ – SİYASİ, ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİ

**Gülzar İbrahimova**

Orta əsr Azərbaycan tarixinin araşdırılması zamanı həm sosial – iqtisadi məsələlərin, həm də bütünlükdə qadınların həyatını, yaşayış tərzini xüsusi əks etdirən məlumatlara az rast gəlinir. Bu iki səbəblə izah edilə bilər:

-birincisi, hakim dairələrə xidmət edən orta əsr salnaməçiləri mənsub olduğu təbəqənin maraqlarına xidmət etdiyindən təsvirlər əksər hallarda hakim sülalənin üzvlərinə aid edilir, zəhmətkeş əhalinin vəziyyətini əks etdirən məlumatlara az yer verilir;

-ikincisi, isə qadınların həyatını, yaşayış tərzini xüsusi əks etdirən məlumatların azlığı o dövr tarixi dəyərlərin kişi mövqeyindən araşdırılması ilə bağlıdır. Təbii ki, bu prosesdə kişilər öz cinslərini daha öndə gördüyündən hadisələrin təsvirində öz mövqelərini əks etdirən məlumatlara daha çox yer verirdilər.

Azərbaycanlı ailəsində ayrılıqda götürülmüş hər bir ailənin iqtisadi vəziyyəti və qadının təsərrüfat həyatında oynadığı rol, həmçinin ictimai münasibətlər sistemində tutduğu yer- təyinedici əlamət kimi çıxış edir. İslam əhkamları, mühafizəkar adət-ənənələri qeyri-şərtsiz əsas götürüldüyü orta əsrlərdə, sözsüz ki, qadının vəziyyəti sosial-iqtisadi baxımdan kişilərlə eyni səviyyədə deyildi. Ailə, nikah, mülki və əmlak münasibətləri sahəsində kişilərə verilən imkanlar, onları reallaşdıran hüquqlar birbaşa qadının hüququnu əks istiqamətdə azaldırdı. Xarici aləmdən təcridliyin doğurduğu normalar qadının əxlaq norması hesab edilirdi. Bu baxımdan hakim sülalənin qadınlarının sosial rolu (hərəmxana daxili yaşayış tərzini) daha məhdud idi. Zəhmətkeş kütlənin qadınları isə ailədaxili münasibətlərdə nisbətən azad idilər: təsərrüfatda işləyən qadın istər-istəməz kişilərlə ünsiyyətdə olurdu. X-XI əsrlərə aid mənbələrdə belə məlumatlara rast gəlinir[1, s. 113;250].

Bir çox hallarda qadınların təhsil almaması, islam adət-ənənələrinə müvafiq erkən yaşda ərə getməsi, qardaşın dul qalmış qardaş arvadına evlənməsinin məqsədəuyğun hesab olunması, kişilərin çoxarvadlılığı və bu səbəbdən qadınlara yetərincə diqqətin olmaması qadının ailədə səhifə hərəkətlərə yol verməsinə gətirib çıxarırdı. Tarixi fakta nəzər salaraq: 1060-cı ildə Şirvanşah Mənuçöhür yeddi illik hökmranlıqdan sonra öz evində qardaşı Əbu Mənsur ibn Yəzid tərəfindən xaincəsinə öldürüldü. «Tarix-i əl-Bab» da Şirvanşahın öldürülməsi hadisəsi müfəssəl təsvir olunur. «...H.425 (1034-cü ildə (əslində 1060-red.) taxta çıxan Əbu Mənsur Əli ibn Yəzid ibn Əhməd qardaşının dəfn olunmasını əmr etdi və adət üzrə bir ildən sonra – h.426-cı ilin rəbiyül əvvəl ayında (yanvar, 1035) onun dul arvadına evləndi. » [1, s.106]. Təsvirə görə qətlin əsas səbəbi qaynına vurulmuş qadının – Sittin öz məhəbbətinə çatmaq, istədiyi kişi ilə birlikdə olmaq arzusundan irəli gəlirdi. Bu

---

Gülzar İsaxan qızı İbrahimova – AMEA İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı

arzunun reallaşması üçünə o, müqəddəs hesab edilən hər şeyi ehtirasın qurbanına çevirir: cinayət törədir. Qətli təşkil edir, eyni zamanda qətlin başa çatdırılmasında bilavasitə iştirakçıya çevrilir [1, s. 106; 8, s. 184]. Sözsüz ki, yaşanan dövrün dövlət modernində ərəzinin, hakimiyyət prinsiplərinin, vətəndaşlığın və qanunların mövcudluğu edilən cinayətin açılması və cinayətkarların cəzalandırılmasına kifayət etmirdi, yəni mütləqi-hakim deyildi. Amma, tarix qiymətini verməkdə mütləqi-hakim idi.

Digər bir faktda İbn əl-Əsir yazır ki, 1225-ci ildə Şirvanşahlara qarşı onun oğlu üsyan qaldırdı, onu şahlıqdan məhrum etdi və ölkədən qovdu, özü şahlıq etməyə başladı. Üsyana səbəb Şirvanşah iyrənc həyat tərzini keçirməsi idi. Çox qəbahətli və ədalətsiz adam olan Şirvanşahın tez-tez təbəələrinin var-dövlətinə əl uzatdığı, həmçinin fərziyyəyə görə hətta qadınların və oğlan uşaqlarının namusuna təcavüz etdiyi bildirilirdi [1, s. 179]. İslamın qanunlaşdığı bir dövrdə Qurani-Kərimdə valideynlərin hüquqlarının birmənalı şəkildə qorunduğu zaman [«İsra» surəsi, ayə 23-24, 4, s. 12] övladın valideynə qarşı bu münasibəti fikrimizcə nə hakimiyyət uğrunda mübarizə, nə də Şirvanşahın ədalətsiz şah olaraq əhalinin var-dövlətini əlindən alması ilə bağlı deyildi. Çünki dövrün tələbinə müvafiq olaraq şahların əksəriyyətinin siması bu idi. Yəqin ki, əsas səbəb Şirvanşahın iyrənc həyat tərzini, gördüyü qəbahətli işlər, yəni – qadınların və oğlan uşaqlarının namusuna təcavüzü ilə bağlı idi.

Qadınların sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində yerini əks etdirən məlumatları toplayarkən biz onların birinci növbədə orta əsrlərdə Azərbaycanın əksər şəhərlərində (Şamaxı, Arran, Bakı, Quba, Xursan və s.) geniş yayılmış toxuculuq sahəsində mövqeyinə aydınlıq gətirmək istədik. Belə ki, «Azərbaycanda xalçanın hələ eramızdan xeyli əvvəl istehsalı haqqında məlumatlar mövcuddur. Mingəçevirdəki katakombə qəbrində palaz qalıqları aşkar olunmuşdur. X əsrin anonim əlyazmalarında isə Şirvan və Xursan vilayətlərində (Quba və Bakı şəhəri ilə birlikdə Abşeron da bu zonaya daxil idi) müxtəlif çeşidli məxfuri-xovlu xalçalar, palazlar toxunduğuna dair məlumat verilir. XI əsrə aid məlumatda göstərilir ki, «Burada yun parça istehsal edilir. Bütün dünyada tanınan məxfuri xalılar bu üç nahiyədə toxunur» [1, s. 113].

Əyiricilik və toxuculuqla məşğul olan olan Azərbaycan qadınları ətraf aləmi estetik qavrama qabiliyyətinə malik idilər. Baxdıqca insana daxili rahatlıq və özünəməxsus keyfiyyətlə fərqli həyəcan gətirən naxışlar Azərbaycan qadınlarının bədii yaradıcılıq təfəkkürünün məhsuludur. Onlar genetik yaddaşlarından nəsil-dən-nəslə keçən irsi vərdişlərinə əsaslanaraq çox tez müddətdə xalçaçılıq sənətinin sirlərinə yiyələnirdilər. Qadınlar zərbaft tikmələrə üstünlük verir, məxmər, ipək parçaların üzərində qızıl saplarla müxtəlif kompozisiyalar yaradırdılar. Onlar toxuduqları ornamentlərdə mənə ilə bəzək arasında heyranedici bir vəhdət yaradırdılar. Azərbaycan qadınlarının istər parçalara, istərsə də xalçalara toxuma zamanı verdikləri simmetriyalar qavranmaq və tez yadda qalmaq üçün yetərincə çox, yaratdıqları sənət nümunələrinin fikir daşıyıcısı olması insanı düşündürmə bilməsi baxımından yetəcək qədər az idi. Bu da bir daha Azərbaycan qadınlarının ətraf

aləmi estetik qavrama qabiliyyətinin yüksək olmasının, beyin quruluşlarının daha mükəmməl qavrama və hiss, duyğu oyatma qabiliyyəti ilə izah edilə bilər.

Təbii ki, bütün günü həm ev işləri ilə məşğul olan, həm də təsərrüfatda işləyən qadınlar nahararası fasilələrdə toxuduğu bu nəfis xalçaların, ipək parçaların, corabların satışından əldə edilən gəlirlə ailənin maddi büdcəsinə yardım göstərirdilər. İndi isə toxucu qadınların estetik aləmindən ayrılaraq XII əsr Azərbaycan ədəbi məktəbinə nəzər yetirək. Azərbaycan xalqının ictimai bədii təfəkkür tərzini öz əsərlərində əks etdirən bir sıra parlaq simalar yetişdi. Onlardan biri də Məhsəti Gəncəvidir. Onun yaşadığı dövrdə Azərbaycanda feodal-ruhani əxlaq normaları hökm sürürdü. Tanrıçılıqdan İslama keçiddə tanrıçılıq dövrünün qadına münasibəti və “Qurani Kərim”də qadına münasibət əxlaq normalarının formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Səlcuq türklərinin Azərbaycanı öz təsiri altına alması Səlcuq dövlətində qadınlara verilən hüquqların, xüsusilə də səlcuq qadınlarının dövlətin işlərinə dəxalət etməsi [12, s. 9] və hakimiyyətlərinin möhkəm olduğu ərazilərdə insanların azad fikirlərinə, humanist düşüncə tərzlərinə görə təqib edilməməsi, dövrün tələbinə tabe olan dövlət, siyasət, şəriət, şəxsi həyat və yaşayış normalarında qadının nisbətən yüksək qiymətləndirilməsi Məhsətini öz zamanəsinin mövcud əxlaq normalarına qarşı etirazına gətirib çıxarırdı. Bu etirazın ictimai fonunda isə, azad cəmiyyət, azad insan, azad hüquq, azad qadın çağırışı ilə azad yaşamaq istəyi dururdu. Bu prosesdə daxili psixoloji durumu onu öz hiss və duyğularının ifadəsində qərarlı edirdi. Onun ictimai dünyası sosial dünyası ilə üst-üstə düşmür, öz daxili harmoniyasını tarazlaşdırmaq üçün o, yazır:

Qadını kişiyə bağlayır kəbin,  
Kəbinə qol qoyur şəriət, ayin.  
Mənimsə kəbinim bir rübaidir,  
Varmı bu kəbinə yol verən bir din [2, s 318].

“Belə nəticəyə gəlmək olar ki, azadfikirliliyi və qadın azadlığını Azərbaycan ədəbiyyatında birinci qaldırmış Məhsəti Gəncəvinin türklüyü, türk hakimiyyətinin möhkəm olduğu ərazidə yaşaması, islam dinində qadın azadlığına şəraitin olması şairənin azadfikirliliyi ilə bağlı düşüncənin yaranmasının başlıca səbəbləri olmuşdur” [5,s.17]. Məhsəti yaradıcılığında azadfikirlilik məsələsi ilk dəfə Avropa ədəbiyyat şünaslarından Paul Hom göstərmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar bu məsələyə ayrıca monoqrafiya və məqalələr həsr etmişlər [6, s. 12-17; 7, s. 53-61; 9-11].

Ümumiyyətlə, Məhsəti haqqında müxtəlif tədqiqatlarda onun şəxsiyyətinə münasibət birmənalı deyil [6-7,9-10]. Mənbələrə istinadən belə bir ümumi fikrə gəlmək olar:

Məhsəti yaradıcılığında həyat və dünya haqqında fəlsəfi düşüncə öz ifadəsini tapmışdır. O həm filosof, həm də hiss, fikir şairi olmaqla bərabər müasirlərinə ən yüksək əxlaqı keyfiyyətləri aşılamağa çalışmışdır; Məhsəti azad fikirliliyi, qadın azadlığını cəsarətlə ifadə etmiş, iradə azadlığını hər şeydən üstün tutmuş, qadınların hüquqlarının pozulmasına öz etirazını bildirmişdir; Cins probleminin daha dolğun təsviri onun etik-əxlaqı görüşlərinin əsasını təşkil etmişdir.

Məlumdur ki, ayrı-ayrı ictimai-iqtisadi formasiyalarda müxtəlif siniflər, müxtəlif insan qrupları öz sinfi mövqelərindən asılı olaraq namus, şərəf və ləyaqət anlayışlarına müxtəlif məzmun vermişlər. Təbii ki, bu anlayışların məzmunu tarixi xarakter daşıyır və feodalizm dövründə bu anlayışlar başqa etik kateqoriyalara nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. XII əsrdə isə feodal etikası elə mərhələyə çatır ki, o, öz normativlərindən tədricən məhrum olur, əvəzində yeniləri formalaşır. Bu normativlərin qarşılaşması cəmiyyətin mənəvi ziddiyyətlərini təşkil edirdi. A.İ. Gertsen bu barədə yazırdı: «Hər bir adamın rəsmi əxlaqı arxasında onun gizli əməli, əxlaqı gizlənir, rəsmi surətdə o, yoxsulun yoxsul olmasına acıyır, heyfslənir, rəsmi surətdə qadına namusu uğrunda şir kimi vuruşmağa hazır olduğunu bildirir, gizlində isə özü yoxsulu qəddarcasına istismar edir, dalda da fürsət düşən kimi qadının şərəfinə toxunmaqla özünü haqlı hesab edir» [13, s.368]. Ərazi və hakimiyət uğrunda gedən feodal müharibələri və bu müharibələrin sərt qanunları ilə insanları hüquqsuz şəxslərə çevirən orta əsrlərdə minlərlə qız-gəlin qul kimi hərraca qoyulur, əşya kimi alınıb satılırdı. Onların şərəfi namusu və ləyaqət hissələri ayaqlar altında tapdalanırdı. Tarixi örnəklərə nəzər salaq: Şirvanın və Arranın səlcuqlar tərəfindən istila olunması türk tayfalarının bu ölkələrə axınını artırdı. Həmin ölkələrdə türk qul və kənzilər ucuz qiymətlə satılırdı [1, s.157]. «... oranın malları: cariyə qızlar, türk qulları, qoyun, balıq və çoxlu qara neftdir... əsir türkləri -kişi və qadınları Dərbənd, Şamaxı və digər şəhərlərin qul bazarlarında satırdılar...»[1, s.215]. «Şaban ayında 30 minlik gürcü qoşunu yenidən islam ölkəsinə soxuldu və Dvini tutdu, bu, Azərbaycan ölkəsinin ucqarında Rum ölkəsi yaxınlığında bir şəhərdir. Onlar 10 minə yaxın sakini qarət edib öldürdülər, çoxlu qadın və uşağı soyundurub, çılpaq və ayaqyalın qovub əsir apardılar. Ancaq öz ölkələrinə qayıdanda, gürcü qadınları onların müsəlman qadınları ilə davranışlarına qarşı çıxdılar və öz döyüşçülərinə dedilər: «Siz müsəlmanları məcbur edirsiniz ki, sizin onların qadınları ilə etdiyiniz rəftarı onlar da bizimlə etsinlər». Bundan sonra onlar qadınların paltarını özlərinə qaytardılar» [3, s. 52]. Elə məhz həmin dövrlərdə Azərbaycanda qadınlıq şərəfi və ləyaqəti barədə ən yüksək fəlsəfi fikirlərin ortaya gətirilməsi, cinslərin bərabərliyi məsələsi dahi mütəfəkkir Nizaminin əsərlərində yaranan qadın obrazlarında öz əksini tapdı. Nizaminin müasiri olan Əlinin «Qisseyi Yusif» (1233-cü il) əsəri şifahi ana dilli, yazılı fars dilli ədəbiyyatın zəngin təcrübəsinə əsaslanaraq yazılan və gender simmetrik tərzində global bir problemi: insan-dünya-zaman problemini əks etdirən sənət nümunəsinə çevirdi.

Əsərdə Züleyxanın öz quluna aşiq olmasını etiraf etməsi feodal-ruhani əxlaq normalarının hökm sürdüyü Azərbaycanda cəsarətli bir addım, həm də bütün Şərqi lərzəyə gətirən qeyri-adi bir hadisə idi. Əli öz sözünü deməklə keçmişin haqsız qanunlarını, iyrənc adət və ənənələrini, çirkin cəhdlərini gələcəyi ilə üz-üzə qoyaraq improvizasiya etmiş, qadına öz mütərəqqi münasibətini bildirmişdir: sevgi azaddır, ləyaqət, mənəvi təmizlik daxili və zahirə gözəlliyin vəhdətində qovuşur. Əsərdə Züleyxa ilə Yusifin ər-arvad kimi ilk görüşü xalqı-milli əxlaq normalarına tabedir, Azərbaycanda əxlaq etikasının birbaşa bədii təsdiqidir. Azərbaycan qadınının ictimai xoşbəxtliyi isə onun arzu və ideyalarında öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan qadınlarının XII-XIII əsrdə cəmiyyətin idarə olunmasında, dövlətin formalaşmasında rolu və yeri haqqında da maraqlı tarixi örnəklər vardır.

Orta əsr cəmiyyətinin siyasi mənzərəsi hakimlik prinsipinin atributları, xalqın mənəvi xüsusiyyətləri və dünyagörüşü dövrün qadınının vəziyyətini tədqiq etməyə imkan verir. Qədim dövrlərdə olduğu kimi, müxtəlif məqsədlərlə saysız-hesabsız «diplomatik nikahlar» bağlanırdı. Bir sıra hallarda hakimiyətdə təmsil olunan bəzi hökmdarlar öz zəif iradə və xarakteri, bacarıqsızlıq və qüsurlarından yaranan fəsadları aradan qaldırmaq, düşmən mövqedə duran tərəfi neytrallaşdırmaq məqsədilə belə izdivaclara rəvac verirdilər. "1222-ci ilin sonunda III Fərizburz, taxt-tac vəliəhdi olduğu zaman, gürcü padşahı IV Georginin bacısına elçilik etmişdir. Təklifi qəbul olunmuş və hətta IV Georgi Baqavana (yəqin ki, Bakıya-Ziya Bünyadov bu ərazinin Bakı olduğunu ehtimal edir) toya gəlmiş və orada qəflətən xəstələnərək 1223-cü il yanvarın 18-də ölmüşdür. Bundan sonra Şirvanın Gürcüstanla müqavilə münasibətləri kəsilir [5, s. 165]". Gürcülərin ölkəyə hücumunun qarşısını bir təhər almaq üçün atabəy Əbu Bəkr gürcü çar sarayı ilə qohum olmaq qərarına gəlsə də, bu qərar müsəlman aləminin qəti narazılığına səbəb olur[5, s.106].

Digər tərəfdən bu tip izdivaclar aralıq müharibələrin hökm sürdüyü orta əsrlərdə qonşu dövlətləri öz müttəfiqlərinə çevirmək, siyasi sabitlik əldə etmək, dövlətin düşmənlərinin müqavimətini qırmaq məqsədi daşıyırdı. Qohumluqdan çox siyasi məqsəd güddüyündən əksər vaxt bu nikahlara daxil olan qız və qadınlar öz şəxsi xoşbəxtliklərini vətənin, dövlətin mənafeyinə qurban verir, möhkəm iradə və təmkin nümayiş etdirərək siyasi çevikliklə üzərlərinə düşən missiyanı yerinə yetirirdilər.

Qadın tarixi prosesin bu gedişində ikili funksiya daşıyırdı: o həm tabe olan və həm də tabe edən idi. Çünki bəzi hallarda nikah diplomatiyasından istifadə bir sıra hökmdarları başqasına tabe etdirirdi. "...Eldəniz Reyi tutdu və oranı Cahan Pəhləvana iqta kimi verdi. Rey hakimi İncə sultan Arslan şahdan vassal asılılığını qəbul etməyə və öz qızı İncə xatunu Cahan Pəhləvana ərə verməyə məcbur oldu" [5, s.52]. İzdivaclar bəzi hallarda saray münaqişələrindən, hadisələrin gedişindən baş çıxara bilməyən və müharibələrdə uğur qazana bilməyən hakimlərin başqa dövlətlərdə özünə sığınacaq tapıb, ayağa qalxa bilməsi üçün bir vasitə olurdu. «Azərbaycanda (Arranda) hakimlik edən qardaşı Əbu Bəkrlə müharibədə məğlub olan Əmir Əmiran Ömər Şirvana-Axistanın sarayına qaçdı, onun qızı ilə evləndi və himayə edildi» [3, s. 297].

Qadının alınıb-satıldığı mühitdə "sülh"ə xidmət edən izdivaclar dolayısı yolla cinslərin bərabər hüquqlarını təsdiqləyirdi. Mülk sahibi olan qadınlar, yəni hakim sülalənin qadın və qızları mülklərini qorumaq üçün öz təşəbbüsləri ilə sultan nəslindən olan kişilərlə evlənidilər. Çünki, sultan nəslinə kəbinli olmaqla, onlar mülklərinin toxunulmazlığını, təhlükəsizliyini təmin etməklə taç (xass) torpaqları (şahın və hökmdarın ailəsinə və sülalə üzvlərinə mənsub olan torpaqlar) əldə edirdilər... "Atabəy Özbəyin bacısı Cəlaliyyəni-Azərbaycan atabəylərinin şəxsi mülkü sayılan Naxçıvanın hakimini əvvəlcə Cəlaləddinin qardaşı Qiyasəddin Pir

şah, sonra isə Cəlaləddinin özü aldı [5, s. 210]. Belə məqsədli izdivacların sayı tarixdə yüzlərlədir.

Dini qayda-qanunların ictimai şüurda tam möhkəmlənməməsi orta əsrlərdə kişilərlə bərabər qadınların da daha çox şah, hakim, sultan qismində təzahür etməsinə imkan yaradırdı. Bu qadınların sosial-ictimai siyasi baxışları yaşanılan zamanın doğurduğu siyasi mənzərə ilə bəhrələnirdi. Bütünlükdə XII-XVI əsrin ictimai-siyasi şəraiti, cəmiyyətin yaşayış normaları, fəlsəfi, dini, əxlaqi və etik baxışlar sistemi bunu tələb edirdi.

Tarixi mənbələri araşdırarkən orta əsrlərdə Azərbaycan Atabəylər dövlətində torpaq mülkiyyət formalaraından şahın, hökmdarın ailəsinə və sülalə üzvlərinə mənsub olan torpaqlarda (xas torpaqları) hakim sülalənin qadınlarının da payı olduğu haqqında məlumatlara rast gəlinir. Paylarına düşən bu torpaqlarda onlar hakimlik edirdilər. Bu isə onların dolayısı yolla da olsa, idarəçilik sistemində müəyyən yer tutmasına gətirib çıxarırdı. Şirvanşahlara aid mənbələrdə isə biz belə məlumatlara rast gəlmədik. Azərbaycanda qadınının dövlət idarəçilik sistemində özünü bariz göstərən bəzi tarixi qadın şəxsiyyətlərə diqqət edək:

**Möminə xatun.** Bütün cəmiyyətlərdə, bütün siyasi durumlarda qadın – ana, xanım, cəmiyyətin idarəedicisi və tərbiyələndiricisi kimi müxtəlif funksiyaları bacarıqla yerinə yetirmişdir. Azərbaycan tarixində özünün siyasi ciddiliyi, uzaqgörənliyi, möhkəm iradəsi və təkmini ilə seçilən qadınlardan biri də Möminə xatundur. Atabəylərin dövlət modernində ərəzi qanunçuluq və hakimiyyət prinsiplərinin qorunması üçün Möminə xatun özünəməxsus incə siyasəti ilə seçilir. Dövrün şəriət qanunlarına meydan oxuyaraq ağı, qabiliyyəti, idarəçilik məharəti və uzaqgörən siyasəti ilə güclü cinslə bərabər hüquqlu olduğunu əməli fəaliyyətində sübuta yetirir. "...569-cu il qışın ortalarında (yanvar 1174-cü il) atabəyin qadını Möminə xatun Naxçıvandan Həmədana gəlib, gürcü qoşununun yeni hücumu haqqında xəbər gətirdi" [5, s. 57].

O, övlad-hökmdar-dövlət müstəvisində əsl vətəndaş mövqeyindən çıxış edir. Dövlətin siyasi sabitliyi, idarə edilməsi onun analıq hissələrindən üstündür – vətən hər şey deməkdir. O, oğluna dövlətin idarə işləri ilə məşğul olmadan şahlıq etməyi daha münasib bilir. Salnaməçi Sədrəddin əl-Hüseyni dövlətdə sultanın asılı vəziyyətini, atabəy Eldənizin tam hökmranlığını və sultanın anası Möminə xatunun ictimai-iqtisadi-siyasi qüvvələrin formalaşmasında və hərbi proseslərin gedişində mövqeyini aydın təsvir etmişdir. O yazır ki: "Sultan Arslan yalnız formada, Eldəniz isə həqiqətdə hakim idi [Atabəy] əmrlər verir, torpaqları iqta kimi paylayır, xəzinələri özü istədiyi kimi ölkənin hər hansı yerinə köçürərək, onların ixtiyarını" əlində saxlayırdı...Sultan bu barədə danışanda onun anası Möminə xatun belə cavab verdi: "Özünü o yerə qoyma! Bu adam öz həyatını təhlükə altına qoymuş və dönə-dönə ağır döyüslərə atılmışdı [Bundan başqa] o, özünün ən qiymətli xeyirxahlığını əsirgəməmiş, səni Sultan (taxtına) çıxaranadək özünün çoxlu qulam və silahdaşlarını ölümə göndərmişdi: Səlcuqilərin içərisində səndən böyükləri nə qədər var, ancaq həbslərdə yatırlar və həyatları sıxıntılı keçir. Onlar öz yerlərindən tərpenə bilsəydilər, qəsdləri yüksək olardı. Ancaq onlar bacarmırlar! Sən isə sultan taxtındasan, o da,

onun iki oğlu da sənə qulluq edir, sən qabağında durur, sən düşmənlərlə vuruşur, rəqiblərinə üstün gəlirlər, sən və sən könlün isə bütün bunlardan azaddır! Atabəylər hər nə edirsə-bağışlayır və ya geri alır-bunların hamısı sən qüdrətli dövlətinin möhkəmləndirilməsi, sən hakimiyyətinin daha da bərkiməsi üçün edilir. Qoy onun hərəkətləri səni kədərləndirməsin, onun cəhdləri səni qayğılandırməsin. O ki, sən məmlukündür!

O, öz anasından bunları eşitdikcə, susurdu” [5, s. 53-64]. Atabəylər dövlətinin ərazi bütövlüyünün qorunması sülhün bərqərar olması Məminə xatunun həyat fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir. Çünki o həm anadır, həm də idarəçilikdə özünəməxsus yeri və payı olan bir qadın. Müharibənin törətdiyi fəsadlara – talan edilmiş yurd yerlərinə, məhv olmuş iqtisadiyyata, təhqirə məruz qalan və mənəviyyəti parçalanan analara, uşaqlara biganə qala bilmir. Ona görə də daima müharibələrin qarşısını almağa çalışır. «Olum» anından «ölüm» anına qədər bu missiyanı şərəflə yerinə yetirir.

**İnanc xatun.** Mənbələrdə Cahan Pəhləvanın üç xanımı haqqında müxtəlif məlumatlara rast gəlinir. Zahidə xatun, İnanc xatun, Quteybə xatun. Cahan Pəhləvanın İnanc xatundan Qutluq İnanc Mahmud və Əmir Ömər adlı oğlu olmuşdur. İnanc xatun Məminə xatundan fərqli olaraq ərinin ölümündən sonra saray münaqişələrində iştirak edir və öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif yollara əl atır. Var-dövlətə, hakimiyyətə hərislik zamanın heç bir normalara tabe olmayan qadın ləyaqəti normalarına münasibəti İnanc xatun üçün kölgədə qoyur. O, həm hiyləgərdir, həm xain, həm də ağıllıdır. Bir sosial roldan digərinə asanlıqla keçməyi bacarır və bu da onun məqsədlərinə xidmət edir. Tarixi örnəklərə nəzər salaraq: “Atabəyin ölümü onun yaratdığı idarə qayda-qanununu pozdu. Onun varisi Qızıl Arslan yalnız sultan III Toğrulun deyil, eyni zamanda qardaşı arvadı İnanc xatun və onun tərəfdarları olan İraq əmirlərinin müqaviməti ilə rastlaşmalı olur [5, s. 76]. Dövlət əyanları və atabəyin yaxın adamlar (İnanc xatun və onun adamları) iki və ya üç ay ərzində Cahan Pəhləvanın ölümünü onun təbəələrindən gizlədir, xəstəliyi haqqında xəbər yayırdılar. Bütün bu müddətdə onlar Cahan Pəhləvanın yerini kimin tuta biləcəyi haqqında məşvərlər keçirirdilər.

“...İnanc xatunun inadkarlığına baxmayaraq, əmirlərin əksəriyyəti bu qərara gəlir ki, Cahan Pəhləvanın varisi onun qardaşı Qızıl Arslan Osman olmalıdır [5, s. 79]”. Məğlub olub məqsədinə çatmamış geri çəkilmək İnanc xatunun davranış normalarına aid deyil. Niyyətlərini reallaşdırmaqdan ötrü müxtəlif yollar arayır: doğulan gündən ölənin günədək zamanın tələbinə uyğun psixologiya ilə yaşayan İnanc xatun yeri gəldikdə məqsədlərini həyata keçirməkdən ötrü xəyanət və cinayətdən də əl çəkməmişdir [3, s. 80]. Belə faktlar qadının həm də siyasi fiqur rolu oynadığına sübutdur.

İnanc xatun o dövrün etik əxlaqi dəyərlərini və siyasi iradəsini əks etdirən münasibətlərdə güclü cinsdən bütün pozitiv və neqativ hərəkətləri ilə heç də geri qalmır. Hadisələrin gedişinin hansı nəticə verəcəyini qabaqcadan görür, gedişatı öz xeyrinə dəyişmək üçün tədbirlər tökməyi bacarır. Belə ki, Qızıl Arslandan narazı olanların hamısını öz tərəfinə çəkmək üçün razılıqlarını almaq qərarına gəlir. Bir

neçə əmiri öz yanına çağıraraq, onlara deyir: “Biz sultan Toğrulun əleyhinə çıxmaqla ona qarşı ədalətsiz hərəkət etmişik. İndi artıq heç kəs bizə heç vaxt inanmayacaq. Kainatın sultanı Qızıl Arslan bizim axırımıza çıxana qədər biz onunla haqq-hesabımızı çürütməliyik...” [5, s. 86]... Cahan Pəhləvanın görkəmli silahdaşlarından onun məmlükü Mahmud Anas oğlu öyrənir ki, mərhum sultan və atabəy Qızıl Arslan öz qardaşı oğlanları və onların anaları İncə xatunla birlikdə sultan III Toğrulu öldürmək üçün sui-qəsd hazırlamışdır. O, sui-qəsdin baş verəcəyindən ehtiyat edərək qətlin qarşısını almaq qərarına gəlir və qalanın valisi ilə razılaşıaraq, sultan Toğrulu həbsdən azad edir [5, s. 88]... Həmin bu vaxtda şübhəsiz məkrli niyyətlərinin açıqlanacağından qorxan İncə xatun özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün III Toğrula aşağıdakı məktubu yazır: “... Mənim bol xəzinəm və pulum var, sən məni qəbul etsən, kənzlərimdən biri kimi sənə xidmət göstərəm, bu şərtlə ki, kəbin kəsilməyə razılıq barədə iltizam verəsən. Mən Həmədana sənə qulluğuna gələrəm və tədricən xəzinəmi və pullarımı sənə verərəm”. III Toğrul evlənməyə razılıq verir. Kəbin kəsildikdən az sonra qulluqçu qızlardan biri III Toğrula xəbər verir ki, onun xanımı sultanın içkisinə zəhər qatıb. III Toğrul İncə xatunu həmin içkini içməyə məcbur edir və o zəhərlənir. Bu dövr Atabəylər dövlətinin siyasi həyatında həddən artıq sui-qəsd və intiriqalar törədilməsində dəhşətli rol oynamış həmin qadının həyatı belə sona çatır [5, s. 90].

Orta əsrlərdə hökmdarların bir neçə qadınla evlənməsi hakimiyyəti idarə etməkdə xüsusi çətinlik törədirdi. Onların ölümündən sonra hakimiyyətin ögey övladlar arasında bölüşdürülməsi uğrunda mübarizələr çox vaxt dövləti zəiflədir, ərazilərin itirilməsinə, düşmənlərin baş qaldırmasına səbəb olurdu.

**Zahidə xatun.** Cahan Pəhləvanın Quteybə xatundan Əbu Bəkr adlı oğlu, kənz Zahidə xatundan Özbək adlı oğlu, Cəlalyyə adlı qızı olmuşdur. Dul qalmış arvadların hər biri hakimiyyətin öz övladına çatmasını istəyirdi və bir-birinə düşmən münasibətdə olurdular. Zahidə xatunun kənz olmasına baxmayaraq Əlincə qalası bütün xəzinələri ilə birlikdə onun sərəncamında idi.

Zahidə xatun həm də Təbriz şəhərinin hakimi idi. O, tabeliyində olan insanların və şəhərin təhlükəsizliyi üçün mühüm qərarlar verir, müdafiə tədbirləri görürdü: ...Hicri 607-ci ildə (25.VI 1210-14.VI.1211) gürcü qoşunları Azərbaycan ərazisinə ən böyük yürüşlərindən birini həyata keçirir...Mərəndi qarət etdikdən sonra onlar Təbrizi mühasirəyə aldılar. Şəhərin hakimi, atabəy Cahan Pəhləvanın arvadı Zahidə xatun şəhər rəisləri ilə məsləhətləşdikdən sonra, şəhəri qarətdən xilas etmək qərarına gəlir və gürcülərə pul, zinət və mal verməklə əhalini qarətdən qurtarır [5, s. 104]. Göründüyü kimi, həm kənz, həm də qadın hakim olmasına baxmayaraq Zahidə xatun hadisənin gedişində düzgün qərar verməyi bacarır. O, xalqın taleyinə biganə qala bilmir. İnsan amili tabeliyində olan qoca, qadın və uşaqlar onun üçün var-dövlətdən qat-qat yüksəkdədir. Xəzinədən pul, zinət və mal verməklə öz əhalisini qırğın və qarətdən xilas edən bu qadın özünün müsbət cəhətləri ilə kişi hökmdarları ilə bərabər səlahiyyət və hüququnu sübut edir. Göstərdiyi humanistlik dövlətin idarəçilik sistemində qadının iştirakının zəruri olduğunu həyata keçirilən dəyərlərin daha humanist olduğuna bir sübutdur. Onun qızı Cəlalyyə-Naxçıvan və vilayətin

hakimi idi. O atasının oğul övladları ilə bərabər hüquqa malik olmuşdur. Hakimiyyətin bərabər hüquqlarla idarə edilməsi orta əsrlərdə cinslərə verilən bərabərlik deyilmi?

Azərbaycan Atabəyləri canişinlərinin hamısının öz sarayı, vəziri və hacibi var idi. Məlikə (şahzadə) Cəlalyyənin sarayında bütün vəzifələri demək olar ki, yalnız qadınlar tuturdu [5, s. 178].

**Məlikə xatun.** Bəzən hakim sülalənin qadınları onlara Verilən hüquqlardan istifadə edir və orta əsrlər üçün qəbahət hesab edilən addımları atmaqdan belə çəkinmirdilər. Belə ki, Sülтан III Toğrulun qızı, Atabəy Özbəyin xanımı Təbrizdə olarkən sultan Cəlaləddin şəriət qanununu pozaraq, atabəy Özbəyin arvadının arzusu ilə onunla nikah bağlayır. Təbriz qazısı Qəvaməddin-əl Cidarı bu nikaha qarşı çıxır, çünki Atabəy Özbək hələ öz arvadını boşamamışdı. Lakin yalnız şahidlər vasitəsilə atabəy Özbəyin arvadı ilə nikahını pozur və Sultan Məlikəyə evlənir [5, s. 124]. Onun bu xəyanəti (bu müstəvidə də kişi-qadın hüquqları eyniləşir) Özbək sultanın məhvinə gətirib çıxarır. Özbək Sultanın onun xanımı izdivac etdiyini və bu izdivacın onun xanımının təşəbbüsü ilə olduğunu eşitdikdən sonra hərəreti artır və bir neçə gündən sonra ölür. Vəzir Şərəf əl-Mülk ərinə etdiyi xəyanətə görə Məlikəyə nifrət edir və bu səbəbdən də onun mülklərinə sahib çıxmaq istəyir. Bu məqsədlə Sultana xəbər göndərir və Atabəy tərəfdarlarının Məlikə tərəfindən guya hakimiyyət vəd edərək onları Sultana qarşı qızısdırdığını söyləyir. "...Vəzirin böhtanlarından yaxa qurtarmaq üçün Məlikə Xoyu tərk edərək Tala qalasında gizləndi". Şərəf əl-Mülk Xoya gələrək Məlikənin bütün var-dövlətini müsadirə edir [5, s. 126]. «Bu arvad (Məlikə xatun) Özbəkdə olduğu zaman vilayətlərin hamısına hökm edirdi. Ona qarşı Özbəyin, yaxud başqasının bir söz deməyə ixtiyarı yox idi. Cəlaləddinə ərə getdikdən sonra, Cəlaləddin onu gözdən saldı və ona iltifat etmədi. Hərçənd Cəlaləddinin ona əmr etməyə ixtiyarı yox idisə də o (arvad) Cəlaləddindən qorxurdu» [8, s. 199]. Ona görə də o, bu səbəblər üzündən vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaq üçün digər güclü cinsə – Əyyibi əl-Malik əl-Əşrəf Musanın xilafdakı canişini hacib Hüsəməddəni Əliyə müraciət edir [5, s 127; 8,191]. Göründüyü kimi, bu faktda Məlikə xatun - vəzir Şərəf əl-Mülk ditoxomiyası dövrünün eyni etik əxlaqı və hökmdarlıq dəyərlərini özündə neqatv əks etdirən tərəflərdir

Beləliklə, göstərilən faktları yekunlaşdıraraq orta əsrlərdə araşdırılan dövrlərdə Azərbaycan qadınlarının əxlaqı, tərbiyəsi, ailədə və cəmiyyətdə tutduğu mövqe haqqında aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

-Qadınların sosial vəziyyətindən, milli tərkibindən və dinə münasibətindən asılı olaraq onların yaşayış tərzini fərqlənmiş, bir çox hallarda islamın müsbət cəhətlərindən bəhrələnməmişlər.

-Dövrün tələbinə tabe olan dövlət, siyasət, şəriət, şəxsi həyat və yaşayış normalarında qadının nisbətən yüksək qiymətləndirilməsi qadınları (Məhsətini) öz zəmanəsinə qarşı çıxaraq, azad insan, azad qadın çağırışı ilə qadın və cəmiyyət haqqında sərbəst, cəsarətli fikirlər sürməyə imkan verirdi.

-Yazılı ədəbiyyatda XII əsrdə qadınlıq şərfi və ləyaqəti barədə ən yüksək fəlsəfi fikirlərin ortaya gətirilməsi, cinslərin bərabərliyi məsələsi dahi mütəfəkkirlərin

(Nizaminin, Əlinin və s.) əsərlərində yaranan qadın obrazlarında öz əksini tapdı. Əli öz sözünü deməklə çox uzaq keçmişinin haqsız qanunlarını, iyrənc adət və ənənələrini, çirkin cəhdlərini gələcəyi ilə üz-üzə qoyaraq improvizasiya etmiş, qadına öz mütərəqqi münasibətini bildirmişdir: sevgi azaddır, ləyaqət, mənəvi təmizlik daxili və zahiri gözəlliyin vəhdətində qovuşur.

-Azərbaycan qadını tarixi prosesin bu gedişində ikili funksiya daşıyırdı: o həm tabe olan və həm də tabe edən idi

-Qadının alınıb-satıldığı mühitdə "sülh"ə xidmət edən izdivaclar dolayısı yolla cinslərin bərabər hüquqlarını təsdiqləyirdi.

-Orta əsrlərdə hökmdarların bir neçə qadınla evlənməsi hakimiyyəti idarə etməkdə xüsusi çətinlik törədirdi. Onların ölümündən sonra hakimiyyətin ögey övladlar arasında bölüşdürülməsi uğrunda mübarizələr çox vaxt dövləti zəiflədir, ərazilərin itirilməsinə, düşmənlərin baş qaldırmasına səbəb olurdu.

-İslamın hələ ideologiya kimi tam bərqərar olmaması dini qayda-qanunların ictimai şüurda tam möhkəmlənməmsi orta əsrlərdə kişi cinsi ilə bərabər qadın cinsini də daha çox şah, hakim, sultan qismində təzahür etməsinə imkan yaradırdı. Bu qadınların sosial-ictimai siyasi baxışları yaşanılan zamanın doğurduğu siyasi mənzərə ilə bəhrələnmişdir (hökmranlıq və ərazi iddiaları, var-dövlətə hərislik, saray daxili intriqalar, vətəndaşlıq mövqeyi və məqsədə çatmaq üçün bütün pozitiv və neqativ hallar). Bütünlükdə XII-XV əsrin ictimai-siyasi şəraiti, cəmiyyətin yaşayış normaları, fəlsəfi, dini, əxlaqi və etik baxışlar sistemi bunu tələb edirdi.

-Hakim sülalənin qadınları təhsil almaqla yanaşı, dövlətin idarə edilməsində iştirakı ilə özünəməxsus tarixi salnamələrini yazdılar (Mömünə xatun, Qüteybə xatun, Zahidə xatun, Cəlaliyyə və s.). Bəziləri isə (Sitt, Məlikə xatun, İncə xatun) o dövrün etik əxlaqi dəyərlərini və siyasi iradəsini əks etdirən münasibətlərdə güclü cinsdən heç də geri qalmayan bütün pozitiv və neqativ hərəkətləri ilə tarixləşdilər.

#### МЯНБЯЛЯР ВЯ ЯДЯБИЙЯТ

1. Aşurbəyli S. Şivəşahlar dövləti. Bakı, Avrasiya press, 2006, 414 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə. I cild. Bakı, «Şərq-qərb», 2005, 424 s.
3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1994, I cild, 687 s.
4. Babazadə Ə. İslamda evlənmə və ailə hüququ. Bakı, «Əhli-beyt əleyimussalam məktəbi» nəşriyyatı, 1999, 474 s.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı. Elm, 1984, 268 s.
6. Hüseynov X. Məhsəti yaradıcılığında fikir və düşüncə azadlığının təənnümü. AMEA-nın xəbərləri, 2004 № 3-4, s 12-17.
7. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989, 336 s.
8. İbn Əl- Əsir. Əl-kamil Fi-t-tarix. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1959, 215 s.
9. Məhsəti Gəncəvi. Rübaiyyət. Tərtib edən R.Hüseynov. Bakı. Yazıçı 1985.
10. Məmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Şərq fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1999, 205 s.
11. Mirzəzadə R. Gender və feminizm. Adiloğlu. Bakı. 2002, 266 s
12. Nizammülk. Siyasətnamə. Elm. 1989, 206 s.
13. Герцен А.И. Собрание сочинений. Художественные произведения. 1841-1846, т. IV, Москва, изд. АН СССР, 1955, 344 с.

**Г.И.Ибрагимова**

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ СОЗНАНИЕ  
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН В СРЕДНИЕ ВЕКА**

**РЕЗЮМЕ**

В представленной статье на основе исторических и литературных источников средневековья, вкратце отражены общественно-политические взаимоотношения и образ мышления азербайджанских женщин того времени.

С учетом национальных и местных особенностей указанного периода, в том числе, воспитания, социального положения, отношения к азербайджанским женщинам, сделан вывод о положении их в семье, обществе и общественном управлении.

**G.I.Ibrahimova**

**SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL CONSCIOUSNESS OF  
AZERBAIJANI WOMEN IN THE MIDDLE AGES**

**SUMMARY**

The article based on medieval historical and literary sources briefly describes socio -political relationships and way of thinking Azerbaijani women at that period. Taking into consideration national and local features of the mentioned period including education, social status, and treatment of Azerbaijani women it makes conclusion on their position in family, society and their administrative management.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın orta əsrlər dövrü» şöbəsinin 2008-ci il 10 oktyabr tarixli iclasının 15 sayılı qərarı və t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevin və t.e.n. X. S. Qasımovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## AZƏRBAYCANIN İQTİSADI HƏYATINDA ŞƏKİ ŞƏHƏRİNİN ROLU (XV ƏSRİN II YARISI-XVII ƏSRİN I YARISI)

**Dilavər Əzimli**

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Şəki daim tarixi hadisələrin mərkəzində olmuş və özünəməxsus izlər qoymuşdur. Şəkinin qədim tarixi hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmiş, şəhərin nə vaxt bina edilməsi elmi şəkildə dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin antik mənbələrdəki bəzi məlumatlar, şəhər ərazisində aparılan qazıntılar nəticəsində tunc dövrünün sonları və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid tapıntılar şəhərin tarixini təxminə müəyyən etməyə, onun əsasının eramızdan əvvəl birinci minillikdə, təqribən 2500-2600 il bundan əvvəl qoyulduğunu söyləməyə imkan verir. Əvvəllər Kiş çayının vadisində yerləşən şəhər-köhnə Şəki qədim ticarət yollarının yaxınlığında yerləşib, Yaxın və Uzaq Şərqi ölkələrini Qərblə birləşdirirdi. Şəhər indiki yerinə 1772-ci ildə, fəlakətli sel axını şəhəri dağıtdıqdan sonra köçürülmüş və o zaman Şəki qalası – Narınqala tikilmişdir. Təzə şəhər Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində mənzərəli bir yerdə salınmışdır. Qədim dövrdə və orta əsrlərdə Şəki Yaxın Şərqi mühüm ticarət və sənət mərkəzlərindən biri kimi tanınmış, ipəyi ilə şöhrət qazanmışdır [5, 7-8; 24, 3-4]. İpəkçiliyin və ipək parça toxumasının tarixini öyrənmək üçün arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən materialların böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənada Şəkiddə aparılan arxeoloji qazıntılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. V-VI əsrlərdə Azərbaycanın şimalında iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi Bərdə, Qəbələ və Şəki şəhərləri daha çox seçilirdi. IX-X əsrlərdə Azərbaycanın bütün iri şəhərlərində, o cümlədən Şəki şəhərində ipəkçilik geniş vüsət almışdı [3, 7]. Bu dövrdə Şəki ilə bağlı ərəb müəllifləri maraqlı məlumatlar verirlər. Məsudi yazır ki, Şəki Tiflisdən Dərbəndə gedən dağ yolu üzərindədir. «Hüddud-əl-Aləm» əsərinin müəllifinə görə, Şəki böyük və çox zəngin şəhər idi [12, 6]. XI-XII əsrlərdə səlcuqların hökmranlığı dövründə də Azərbaycan şəhərlərində parça istehsalı yüksək səviyyədə olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərindən də görüldüyü kimi, həmin əsrlərdə əhalinin əsas məşğuliyyətindən biri də toxuculuq sənəti olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərində yazılmış «Əcayibü-dünya» adlı coğrafi əsərdə bu dövrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan parçalar haqqında maraqlı qeydlər vardır [11, 8]. Belə şəhərlərdən biri də Şəki idi. Daha sonralar, XIV-XV əsrlərdə Şəki ipəyi Avropada, xüsusən Moskva knyazlığında və Şərqi ölkələrində satılmış, beynəlxalq yarmarkalarda nümayiş etdirilmiş, öz davamlılığı, zərifliyi və keyfiyyəti ilə həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Şəki sənətkarlarının zərgərlik, miskərlik, sərraclıq, təkəlduz, toxuculuq, xalçaçılıq məmulatları dünya bazarlarında əldən-ələ gəzmişdir. Qərbi Avropa ölkələri arasında Azərbaycan ipəyi ən çox İtaliyada məşhur idi. İtaliya tacirləri Azərbaycandan parça ilə yanaşı, çoxlu xammal da alırdılar. Sonra xammaldan öz ölkələrində müxtəlif parçalar toxuyaraq, başqa ölkələrdə satırdılar. İtalyan

məxəzlərinin birində bu ölkədə ən çox sevilən Azərbaycan ipəyinin istehsal olunduğu Şamaxı, Gəncə, Şəki, Təbriz və s.şəhərlərin adları çəkilir [5, 7-8; 11, 14].

Beləliklə, Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən sayılan Şəki şəhəri ölkənin ticarət həyatında misilsiz rol oynamışdır. Bu şəhər həm də böyük ticarət mərkəzi olmuşdur. Hazırda Şəkiddə sənətkarlığın bəzi sahələrinin hələ də qalması bunu bir daha sübut edir. Ümumilikdə isə, Şəkinin şəhər həyatı ilə bir vaxtda yaranan sənət sahələrinin xeyli hissəsi – dəmirçilik, silahsızlıq, nalbəndlik, misgərlik, qalayçılıq, zərgərlik, gümüşbəndlik, duluşçuluq, dabbaqlıq, sağrıçərdlik, papaqçılıq, kürkçülük, başmaqçılıq, dərzilik, şərbafıq, boyaqçılıq, həkkaklıq, xarratlıq, şəkəkəçilik və s. yaxın kemişəddək davam etməkdə idi. Qədim köklərə malik onlarca istehsal sahəsi Şəkinin sənət məbədinin başlıca sütunlarını təşkil edirdi. Nizə, şeşpər, təbəzin, toppuz, gorda, qılınc, qalxan, xəncər, dəbilqə, qolçaq, zirehli köynək... – sayı heç də tamam olmayan bu silah və sursata tələbat burada metalişləmə sənətinin çox erkən inkişafını labüd etmişdir [8, 8-12]. Şəkiddə sex təşkilatları da olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Şəkiddə əxi (qardaşlıq) təşkilatlarının güclü bazası vardı. Dəmirçilər, misgərlər, toxucular, duluşçular, boyaqçılar, dabbaqlar, bənnalar, dülgərlər, pinəçilər, sabunbişirənlər, dərzilər, zərgərlər, silahsızlar məhz bu cür sex təşkilatlarında – əsnaflarda birləşirdilər [1, 405].

Şəki Azərbaycan şəhərləri arasında gözəlliyi ilə də seçilmişdir. Bu şəhərə gələn səyyah və diplomatlar onun gözəlliyi və əhalisi haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər. Bu mənada böyük rus şairi A.S.Puşkinin müasiri və dostu N.N.Rayevskinin yazdıqları maraqlıdır. Şəkiyə səfərini qələmə alan Rayevski yazır: «Mən Şəki xanlığının paytaxtı olan Nuxadan iki keçidlik məsafədəki düşərgədəyəm. Şəki əraziləri olduqca gözəldir. Mən bu diyarı böyük heyranlıqla gəzirəm. Bizim düşərgə meşədə qurulmuşdur. Ətrafımız əncir, yulğun və çinar ağacları ilə doludur. Nuxa çox gözəl şəhərdir, mənə böyük miqyasda Baxçasarayı xatırladır. Nuxada on dörd min əhali yaşayır. Burada üç min ev vardır. Qafqaz dağlarının ətəyində yerləşir» [22, 8].

Şəkinin Azərbaycanın iqtisadi həyatındakı rolu barədə L.Bretaniskinin rəhbərliyi ilə nəşr olunan «Nuxa» adlı tədqiqat əsərində dolğun məlumat verilmişdir: «Böyüklüyünə və inkişafına görə Şəki şəhəri Azərbaycanın ən iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Vaxtilə uzaq Çindən gətirilən ipəkqurdu hesabına Azərbaycanda ipəkçilik geniş vüsət aldı. İpəkçiliyin əsas mərkəzlərindən biri də Şəki şəhəri oldu. Özünün çoxəsrlik tarixi boyu Şəki ən mühüm ipəkçilik və ticarət-sənətkarlıq mərkəzi rolunu itirmədi» [22, 6-7].

Şəkinin XV əsr iqtisadi və ictimai həyatına dair material çox azdır. Yəni, məxəzlər Şəkinin XV əsrə aid daxili tarixi haqqında olduqca az məlumat verir. Bu dövrdə Şəki vilayəti xarici bazarlara gözəl ipək göndərən və inkişaf etmiş bir kənd təsərrüfatı rayonu kimi şöhrət qazanmışdı. İpəkçilik özünün ən yüksək inkişaf dövrünü yaşayırdı. Əhalinin etnik tərkibi sabitləşmişdi [10, 82; 6, 8]. XV əsrdən başlayaraq beynəlxalq ticarət marşrutlarında dəyişikliklər baş verdi. XV əsrin ikinci yarısında başlıca beynəlxalq ticarət marşrutlarından biri Təbriz-Bursa-İstanbul idisə, digəri də Volqa-Xəzər ticarət marşrutu idi. Daha bir marşrut Fars körfəzindən

başlayaraq, Azərbaycanın şimalında Niyazabada qədər uzanırdı. Bütün bu marşrutlarda Azərbaycan tacirləri fəaliyyət göstərirdilər. Həmin marşrutlara yaxın ərazilərdə yerləşən şəhərlər isə böyük ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Belə şəhərlər sırasına Şamaxı, Bakı və Ərəş daxil idi. Bu şəhərlərdə çoxlu sayda xarici tacirlər məskən salmışdılar. Gəncə istiqamətində, Xaldanın və Şəki şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi və dəvə ilə Şamaxıdan oraya dörd günlük yol idi. Ərəş şəhəri Şəki ərazilərinə daxil idi. Bəllidir ki, Azərbaycanın xarici və daxili ticarətində Şəki tacirlərinin rolu çox böyük idi. Onlar bütün ticarət mərkəzlərində qızgın ticarət edirdilər. Lakin ən çox fəaliyyət göstərdikləri şəhər Ərəş idi. Orada şəkililərin ticarət faktoriyaları vardı. Elə buna görə də, XVI əsrdə Azərbaycan şəhərləri içərisində beynəlxalq tranzit ticarətində Ərəşin çəkisi xüsusilə artır. Mənbələrin məlumatına görə, bu şəhərdə 800-ə yaxın dükan və xeyli karvansara var idi. XVI əsrdə bu şəhər ticarətdə Şamaxını geridə qoyurdu.

XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan tacirlərinin ən çox məskən saldıqları şəhər Bursa şəhəri idi. Bu şəhər dünya ipək ticarətinin mühüm mərkəzlərindən sayılırdı. XV – XVI əsrlərdə Təbriz, Şamaxı, Çuxur-Səəd, Gilan, Qəzvin, Şamaxı, Ərəş və Şəkidən Bursaya çoxlu tacir gedirdi. Onların bəziləri Bursaya yerləşib orada qalırdı [15, 51; 26, 209; 14, 281, 279]. Bursada Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları Avropa tacirləri idi. Burada şimali İtaliya şəhərlərinin, ilk növbədə, Venesiya və Florensiyanın ticarət şəbəkələri geniş fəaliyyət göstərir və ipəyi alıb Avropaya göndərirdilər. Təbrizdən, Şamaxıdan, Şəkidən, Gəncədən və Azərbaycanın digər şəhərlərindən gətirilən ipək Bursanın bazarlarına xüsusi şöhrət verir və Avropa tacirləri arasında rəqabət yaradırdı. İtalyanlar Astrabad ipəyinə xüsusi maraq göstərir və onu "Sette Strava" adlandırırdılar. Təbrizdən Bursaya hərəkət edən hər bir karvan, X.İnalcıka görə, orta hesabla 200 yük heyvanında ipək gətirirdi [6, 53].

XVII əsr mənbələrinin diqqətlə öyrənilməsi sübut edir ki, bu əsrdə də əsas ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri XVI əsrdə həmin sahələrin üstünlük təşkil etdiyi şəhərlərdə cəmlənmişdi. Bu şəhərlər sırasına Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Şabran, Dərbənd, Zəncan, Miyanə, Salmas, Azad (Azadabad), Əhər, Bərdə, Şəki, Qəbələ, Lahıc, Sərab və digər şəhərlər daxil idi. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıq-ticarət sahəsində çalışırdı. İri şəhərlərin ətrafında da sənətkarlıq-ticarətlə məşğul olan xeyli sayda əhali var idi ki, onlar da daxili və xarici bazara işləyirdilər. Azərbaycanın iri ticarət mərkəzlərindəki karvansaralarda çoxlu xarici tacirlər məskən salmışdılar. Bu barədə bizə dəyərli məlumatlar çatdıran məşhur səyyah Övliya Çələbinin yazdığına görə, təkcə Təbriz şəhərində 200-ə qədər karvansara saymaq olardı. Şəki şəhərində də çoxlu bazar və karvansara tikilmişdi. Ticarət-bazar kompleksi qaladan Qurcanaçay boyu gedən küçədə yerləşirdi. Bu küçə «şəhər mərkəzinin davamı» olmaqla, şəhər strukturunun əsas elementi idi. Şəhərin əsas özünəməxsus işgüzar mərkəzi Yuxarı və Aşağı karvansaralar sayılırdı. Məlumdur ki, Şərqi əsas ictimai tikili növlərindən biri də karvansaralardır. Karvansaraları həm şəhərlərdə, həm də ticarət yollarında tikirdilər. Şəhər karvansaraları təkcə karvanların və tacirlərin qalması üçün deyil, həm də müxtəlif ticarət

əmaliyyatlarının aparılması üçün nəzərdə tutulurdu. Odur ki, şəhər karvansaralarında ticarət sazişləri bağlamaq üçün xüsusi binalar olurdu. Şəkiddə «İsfahan», «Təbriz», «Təzə karvansara» və başqa adlarla beş böyük karvansara vardı. Onların əksəriyyəti Köhnə Şəkiddə olmuşdur. Karvansaralardan yalnız ikisi – Yuxarı və Aşağı karvansaralar indiyədək qalmışdır [18, 109; 12, 164-168]. Sonrakı karvansaralar xanlıqlar dövrünə aiddir. Yuxarıda adları çəkilən karvansaralar isə daha qədim olsa da, təəssüf ki, onların tarixi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin vaxtilə Şəkinin iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olduğunu nəzərə alsaq, həmin karvansaraların tarixinin çox qədimlərə gedib çıxdığını demək mümkündür.

XVII əsrdə Azərbaycanda ipək istehsalı ildən-ilə artırdı. Şirvanda ildə 3, Qarabağda 2,2 min bağlama ipək istehsal edilirdi [18, 142]. Məşhur səyyah və diplomat Adam Olearinin məlumatına görə, hər bir ipək bağlamasında 216 funt ipək olurdu. Təbriz daşı ilə bir batman 16 funta bərabər sayılırdı. Bu hesabla hər il Şirvandan 108 min, Qarabağdan 12 min batman ipək əldə edilirdi [23, 791]. Həmin ərəfədə Şəkiddə istehsal olunan ipək də Şirvan ipəyi adı ilə gedirdi. Azərbaycanda ipəkçiliyə dair geniş tədqiqatlar aparan M.Heydərrov XVII əsrdə ölkədə göstərilən rəqəmlərdən daha çox ipək istehsal olunduğunu və satışı çıxarıldığını yazırdı [18, 48].

XVI əsrin sonları – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ticarət sürətlə inkişaf edir və şəhərlər nəinki ticarət, eyni zamanda, sənətkarlıq mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirdi. İri sənətkarlıq mərkəzləri olan karxanalar və ticarət-sənətkarlıq birlikləri yaranmışdı ki, onların da fəaliyyəti xarici bazarla əlaqədar idi. Böyük həcmdə kapitala malik olan ayrı-ayrı feodallar artıq mövcud gəlirlərlə qane olmaq istəmir və sənətkarlıq mərkəzlərinin, karvansaraların olduğu böyük bazarlar tikirdilər. Bu mənada Şardenin verdiyi məlumatlar qiymətlidir. O, göstərir ki, Səfəvi şahının və ayrı-ayrı feodalların şəxsi karxanaları var idi ki, orada alış-veriş üçün lazım olan bütün mallar istehsal olunurdu. Bunlar çox böyük sənətkarlıq mərkəzləri idi və Fransada olan Luvr qalereyasını xatırladırdı. Tavernyenin məlumatlarına görə isə, həmin mərkəzlərdə daha çox qızıl və gümüş saplardan xalçalar, qızıl saplar, məxmər, tafta və ipək parçalar istehsal olunurdu. XVII əsrdə bu cür böyük sənətkarlıq mərkəzləri Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Ərəşdə, Şəkiddə və digər iri, bir qədər kiçik şəhərlərdə var idi [24, 128; 19, 128-129; 25, 49; 20, 90-91].

İstehsal olunan xam ipəyin 90%-i xarici ölkələrə aparılırdı. Bunu statistika da sübut edir. Adam Oleari xəbər verir ki, XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvilər dövlətində hər il 20 min taya qədər xam ipək yığırdılar, onun cəmi 1000 tayı dövlətin ərazisində qalır, qalanını isə xarici ölkələrə aparırdılar. İran tarixçisi Əhməd Tac Bəxşin məlumatına görə, "hollandiyalılar hər il Səfəvilərin ərazilərindən 6 min taya qədər xam ipək aparırdılar ki, bu da ingilislərin apardıqlarından xeyli çox idi [23, 791; 27, 152]. Xaricdən gələn ipəyin istehsalında Şəki şəhərinin də xüsusi rolu var idi.

XVII əsrdə Azərbaycanın coğrafi cəhətdən yaxın olan şəhərləri arasında gizli bir rəqabət gedirdi. Bu rəqabətdə uduzan o şəhərlər oldu ki, həmin şəhərlərdə təsərrüfat böhranı yaşanırdı və iqtisadi tənəzzül başlanmışdı. XVII əsrin ikinci yarsında Ərəş şəhəri artıq xarici bazara özünün hazır məhsullarını çıxara bilmirdi. Belə şəhərlər

sırasına Qəbələ də daxil idi. Bu ərəfədə isə onların yaxınlığında yerləşən Şəkiddə və Gəncədə vəziyyət yaxşılaşdı [18, 119; 21, 54-55].

Şəkinin orta əsr sənət üfüqlərinin müəyyənlişməsində, təbii ki, ipəkçilik mühüm rol oynamışdır. Şəhər əhalisinin iqtisadi həyatında ipəkçiliyin başlıca yer tutması şərbaflıq və onunla bağlı bir sıra köməkçi sənət sahələrinin (boyakarlıq, şəridçilik, təkəlduz və s.) geniş miqyas almasına səbəb olmuşdu. Şəki ipəyinin bir hissəsi ixrac edilir, yerdə qalan hissəsi yerli şərbaftxanalara sərf olunurdu. Şəkinin köhnə şərbaftxanalarında toxunmuş zərif ipək məmulatının cüzi bir qismi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Moskva Dövlətinin və Qərbi Avropanın fabrik malları tərəfindən sıxışdırılıb tənəzzülə uğradılan kустar ipək parça toxuculuğundan fərqli olaraq, milli koloritə malik ornamental bəzəkli kəlağayı istehsalı Şəkiddə uzun müddət davam etmişdir. İpəkçiliklə üzvi surətdə bağlı olan nəfis sənət sahələrindən biri də təkəlduzluqdur. Əsrlər boyu ev peşəsi səciyyəsi daşımaqla, qadın təxəyyülünün incəliklərini təzahür etdirən əl tikməsi tədricən öz təmayülünü dəyişib, xırda əmtəə istehsalı forması kəsb etməyə və artıq kişi məşğuliyyətinə çevrilməyə başlamışdı. Bədii tikmə istehsalının gur inkişafı hətta təkəlduz dükənləri arasında məmulat növləri üzrə ixtisaslaşmaya səbəb olmuşdu [8, 41-45].

Şəkinin orta əsrlərdə zəngin ticarət həyatına malik olmasını sübut edən amillərdən biri də sonrakı əsrlərdə ipəkçiliyin və sənətkarlığının yüksək dərəcədə inkişafı idi. Bu barədə Şəkiddə olan səyyah və diplomatlar olduqca maraqlı məlumatlar verirlər. Bunlardan biri də məşhur fransız yazıçısı, Şəkiddə olub, onun gözəlliyinə, insanların qonaqpərvərliyinə heyran qalan Aleksandr Dümadır. Məşhur yazıçı Şəkinin iqtisadi həyatı haqqında belə yazır: «Nuxada bazarda can dərmanı desən, onu da satırlar. Gördüyüm külli miqdarda bazarların içərisində üçü mənim ən çox xoşuma gəlib və mən Tiflisin bazarını da müstəsna etmirəm. Bunlardan biri Dərbənd, biri Bakı və biri də Nuxa bazarıdır. Mən deyəndə ki, orada hər şey istehsal edir və nə desən satırlar, bunu belə başa düşmək lazımdır: yəni, orada nədən desən, nə desən düzəldir və onu heç vaxt avropalaşa bilməyəcək Şərq bazarlarına məxsus bir qayda-qanunla xırda edirlər. Orada cürbəcür xalılar, silahlar, balıncılar, süfrələr, papaqlar, çərkəzi çuxalar, dağlı səndəllərindən tutmuş gürcü uzunboğaz tumac çəkmələrinə qədər hər cür başmaqlar düzəldir və satırlar. Orada növbənöv üzüklər, qolbağlar, bir, iki və üç sıra qızıl azərbaycanlı pulu düzülmiş boyunbağlar, bizim qaraçı artistlərinin həsəd apara biləcəkləri və hətta Şamaxı rəqqasəsi, gözəl Nisəyə paltar tikməyə bəs edə bilən baş örtükləri, sırğalar, yaxasında qızıl və ya gümüşdən meyvə şəkilləri toxunmuş koftalar hazırlanır və satılır. Belə koftalar burada çox dəbdədir. Bütün bunlar göz qamaşdırır, işıq saçır, adama «gəlgəl» deyir» [16, 117]. Göründüyü kimi, fransız yazıçısının qeydləri Şəkiddə toxuculuq və sənətkarlığın dərin tarixi kökləri olduğunu göstərir.

Şəkiddə toxuculuğun və ipəkçiliyin qədim tarixi kökləri olmasını həm də xalq arasındakı əfsanə və deyimlər də sübut edir. Bu cür deyimlərə Azərbaycanın hər yerində rast gəlmək mümkündür. Onlardan ən çoxu da ipəkçiliklə bağlıdır. Baramaçalığ Azərbaycanda lap qədim zamanlardan yerli əhalinin müqəddəs məşğuliyyəti hesab edilirdi. Təsədüfi deyil ki, camaat ipəkqurdunu «cənnət qurdu»

adlandırırdı. Bir sıra əfsanələrdə ipəkqurdunun müqəddəs kimi təsvir edilməsi ilə yanaşı, camaat arasında bir fikir də kök salmışdı ki, onu qəsdən öldürmək olmaz. M.Bacenov «Vartaşen kəndi və onun sakinləri haqqında məlumat» əsərində göstərirdi ki, Nuxa qəzasında bununla bağlı belə bir rəvayət yayılmışdı: «Bir nəfər kəndli ipəkqurdu saxlamaq fikrinə düşmüşdü. Kəndli bu işi yaxşı bilən qonşusundan soruşdu: «Qurdları nə ilə yemləmək olar?». Qonşu paxıl adam idi, dedi: «Gicitkənlə». İpəkqurdu saxlamağa təzə başlayan kəndli qonşusunun dediyi kimi etdi, qurdları gicitkənlə yemləməyə başladı. Qurdlar nəinki qırılmadı, hətta tezliklə böyüməyə başladılar. Onlar beşinci yaşa çatanda kəndli yenə qonşusuna müraciət etdi: «İndi nə etmək lazımdır?». Paxıl qonşu dilləndi: «Qurdların yerinə gərək çoxlu tikan qoyasan». Kəndli elə də etdi. Qurdlar ölmədilər, əksinə, barama sarımağa başladılar. Bir xeyli keçəndən sonra kəndli yenə də qonşusunun yanına gəldi: «Bəs baramanı nə edim?», -deyə soruşdu. Paxıl qonşu hirsəl dilləndi: «Çıxart çölə, yandır». Kəndli bu dəfə də qonşusunun sözündən çıxmadı. Baramanın hamısını çölə çıxarıb yandırdı. Ancaq ertəsi gün yanmış bütün barama qızıla çevrildi». Məlumdur ki, ipəkqurdu bəslənən ərazilərdə o camaata böyük gəlir verirdi. Yəni, başlıca gəlir mənbəyi idi. Neçə-neçə ailənin güzəranı xeyli dərəcədə ipəkqurdunun bəslənməsindən asılı idi. Ona görə də ipəkqurdu qızıla bərabər tutulurdu [3, 99].

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə. Üçüncü cild. Məsul redaktor Oqtay Əfəndiyev. Bakı-Elm-1999. 534 s.
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Akademik Z.Bünyadov və t.e.n. E.Ağayevanın tərcüməsində. Bakı: Elm, 1999. 159 s.
3. Çıraqzadə V.Q. Qədim ipəkçilik diyarı. Bakı. 1988. 158 s.
4. Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: 1993. 299 s.
5. Kərimov. K. Şəki. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı-1969. 62 s.
6. Mahmud İsmayıl, Bağirova Maya. Şəki xanlığı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı-1997. 152 s.
7. Muradov. V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. «Maarif» nəşriyyatı. Bakı-1983. 156 s.
8. Mustafayev A.N. Şəki sənətkarlar diyarıdır. Bakı-Elm-1987. 102 s.
9. Onullahi S.M. 13-17-ci əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: 1982.
10. Petruşevski. İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Tarix və Fəlsəfə institutunun əsərləri. I cild. Bakı-1951. s.49-108.
11. Rasim Əfəndi. Azərbaycanda el sənəti (parça, tikmə, xalça). Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı-1971. 77 s.
12. Salamzadə Ə.R., İsmayılov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki. Bakı-Elm-1988. 237 s.
13. Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəkinin memarlıq abidələri. Bakı-Elm-1987. 136 s.
14. İnalçık Halil. Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi. Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert. I. Cilt: 1300-1600. Türkçeye çeviren Halil Berktaş. Eren Yayıncılık, 2000. 496 s.
15. İnalçık Halil. Bursa: XV əsrdə sənaye və ticarət tarixinə dair vesikalar // Türk tarix kurumu, belleten, Ankara, 1960, c. XXIV, sayı.93. s.45-102.
16. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Fransız dilindən tərcümə edənlər: Qəzənfər Paşayev, Həmid Abbasov. Bakı. Yazıçı. 1985. 141 s.
17. Ашурбейли. С.Б. Индийские купцы в средневековых городах Азербайджана и Ширвана // Журнал Народы Азии и Африки, 1964. №4, с. 92-96.
18. Гейдаров. М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Издательство «Элм». Баку-1982. 281с.
19. Гейдаров Микаил. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: Элм, 1999. 167 с.
20. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1987. 212 с.

21. Гейдаров. М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку. 1967. 200с.
22. Нуха (Азербайджан). М., изд. Архит. СССР, 1948. 55 с.
23. Олеарий Адам. Подробное описание путешествия голиштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. (пер. с нем. об-во истории и древностей Российских при Моск. Ун-те). М.: Ун-тская типография, 1870. 1033 с
24. Рахмани А.А. "Тарих-и Алам Арайи Аббаси" как источник по истории Азербайджана. Баку: Изд-во Ака-мии Наук Азерб-ой ССР, 1960. 192 с.
25. Tadhkiratal-Muluk. A Manual of Safavid Administration. Translated and explained by V.Minorsky. London: 1943.
26. The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750, by Bruce Masters, New York, 1988 // Jurnal:Middle East Studies Association., Bulletin, 1988, №2, Volume 22. 312 p.
27. Тас Вəхş Əhməd. İran dər zəman-е Səfəviyyə. Тəbriz: 1340. 416 s.

**Д.М.Азимли**

**РОЛЬ ГОРОДА ШЕКИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XV -ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII ВЕКОВ).  
РЕЗЮМЕ**

Город Шеки исторически играл важную роль в экономической жизни Азербайджана. В период античности и средневековья город Шеки был известен как торговый и ремесленный центр Ближнего Востока, прославился своим шелком. В период государства Сефевидов Шеки превращается в один из крупных центров шелководства в Азербайджане.

**D M. Azimli**

**THE ROLE OF THE TOWN SHAKI IN THE TRADE LIFE OF AZERBAIJAN (II HALF OF THE IV- HALF OF THE XVII CENTURIES)**

**SUMMARY**

The town Shaki has had a significant role in the growth of weaving and handicraft in Azerbaijan. In the old and medieval ages Shaki was one of the great trade and craftsmanship centers of the Near East. It was famous for its silk. Functioning of those weaving and handicraft centers in the town Shaki up to date proves it once again.

**Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2008-ci il 8 aprel tarixli iclasının 07 sayılı qərarı və t.e.n., X.S.Qasımovun, t.e.n.T.H.Nəcəflinin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## «DƏDƏ QORQUD» OĞUZLARININ MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATI

Əmanət Əsədova

Əlverişli təbii-coğrafi şərait, müxtəlif iqlim tiplərinin, zəngin yem ehtiyatlarının olması xalqımızın təsərrüfat həyatında maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Məhz bu şərtlər yerli əhalinin qədim məşğuliyyəti olan heyvandarlıq təsərrüfatının müxtəlif formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur [5, s.29]. Bu rəngarənglik sonda bu ərazidə yaşayan əhalinin köçəri və ya yarımköçəri həyat sürməsi barədə yanlış mülahizələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Tariximizin ilk möhtəşəm yazılı sənəməsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı bu mübahisəli problemin də həllinə işıq salır.

Hələ eramızın əvvəllərində yunan coğrafiyaşünası Strabonun albanlar haqqında söylədiyi «onlar maldarlığa daha çox meyillidirlər, köçəriliyə yaxındırlar» [9,s.16] fikrindən istifadə edən bəzi tarixçilər xalqımızın təsərrüfatına «köçərilik» damğası vurmağa çalışmışlar. Hətta «Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk tədqiqatçıları belə (F.Sümer, V.Bartold, Ə.Sultanlı, P.Əfəndiyev və b.) oğuzların köçəri və ya yarımköçəri həyat sürdükləri qənaətində olmuşlar. Son etnoqrafik tədqiqatlar qəti şəkildə sübut etmişdir ki, Azərbaycanda köçəri və yarımköçəri maldarlıq olmamışdır, çünki, burada köçəriliyin, yarımköçəriliyin varlığı üçün sosial şərait olmamışdır. Belə ki, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ olduğuna görə ondan azad istifadə mümkün deyildi [8,52].

Ümumiyyətlə, maldarlığın formaları problemi tarixi etnoqrafiyanın maraqlı məsələlərindən biridir. Maldarlığın formalarının öyrənilməsi ilkin olaraq maldarlığın tiplərini, daha sonra əhalinin həyat tərzini, mədəni-təsərrüfat tipini, onun sosial xarakterini və hətta mətbəxinin əsas cəhətlərini öyrənməyə imkan verir. Maldarlığın forması bir sıra – təbii-coğrafi, mövsümi dəyişikliklər, sosial-iqtisadi və etno -mədəni amillərlə şərtlənir [16,s.47]. Bütün bu şərtlər daxilində Azərbaycanda maldarlığın 3 ənənəvi forması və bundan irəli gələn səciyyəvi tipləri olmuşdur: düzən, dağlıq və dağətəyi tipli oturaq maldarlıq; köçmə və transyumans; yarımköçəri və tərəkəmə. Azərbaycanda maldarlığın ən qədim və ənənəvi formalarından biri oturaq maldarlıqdır [7, s.21]. Azərbaycanda, ümumiyyətlə, köçəri maldarlıq olmamışdır, yarımköçəri maldarlıq isə ölkənin təsərrüfat həyatında cüzi yeri olan kiçik bir əhali qrupu - şahsevənlər və padarlar arasında qeydə alınmışdır [6, s.56.]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı bu qənaəti təsdiq etmək üçün bizə çox tutarlı faktlar verir. Əvvəla, burada maldarlığın köçəri forması haqqında heç bir işarə yoxdur, əksinə, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olduğu aydın görünməkdədir. Beyrəyin əsirlikdən qayıdarkən bacısından "Qarşu yatan qara tağı sorar olsam yaylaq kimin?" deyər [10, s.61] soruşması bunu açıq göstərir. Şücaət göstərən oğuz igidlərinə "yaylaqlar" verilməsi də buna bir sübutdur. İkinci fakt: «Dədə Qorqud» oğuzlarının maldarlıq təsərrüfatı, olsa-olsa, konkret sərhədlər daxilində köçür, hərəkət edir. Məsələn, ikinci

boyda Salur Qazanın evini yağmalayan düşmən onun 10 min qoyununun məhz Dərbənddə saxlandığını bilirdi [10, s.43]. Köçəri təsərrüfat şəraitində sürünün dəqiq yeri bəlli olmazdı. Oğuzların maldarlıq təsərrüfatı yaylaq-qışlaq prinsipinə əsaslanan köçmə maldarlıqdır: yazda yaylağa, qışda qışlağa hərəkət edirlər. Üçüncü fakt – dastanın girişində işlədilən «gördü kim oğrı köpək yekə tana evini bir-birinə qatmış, toyuq komasına, çığır tamına döndərmiş» [10, s.33] ifadəsindən aydın olur ki, oğuzlar mal-qaranı xüsusi damlarda saxlayırlar. Onlar qaramalı sığır adlandırdıqları kimi, malotarana da sığırçı [10, s.120] deyirlər. Azərbaycanın qərb və şimal – qərb bölgələrində indi də malotaran naxırçı deyil, sığırçı adlanır. Aydın olur ki, mal-qara qoyun kimi arxacda, açıq havada deyil, damda, tövlə şəraitində saxlanır. Bu isə onların bəslənməsi üçün yem ehtiyatı görməyi tələb edir. Köçəri və ya yarımköçəri maldarlıq şəraitində yem ehtiyatları toplamaq mümkün ola bilməzdi. Dastanda çox tez-tez təkrarlanan «tavla-tavla şahbaz atlar» [10, s.63, 81, 100] ifadəsi oğuzların çoxlu sayda mal-qaranı tövlə şəraitində bəsləyib saxladıklarını, onların təsərrüfatının köçəri xarakter daşmadığını bir daha sübut edən çox mühüm məqamdır.

«Dədə Qorqud» oğuzlarının saysız-hesabsız qoyun sürülərinə, at ilxılarına, dəvələrə sahib olması burada maldarlıq təsərrüfatının çox yüksək inkişaf səviyyəsində olduğundan xəbər verir. Belə ki, «Bamsı Beyrək» boyunda Dəli Qarcar bacısı Banu Çiçək üçün başlıq kimi "bin buğra gətirin kim, maya görməmiş olsun, min dəxi ayğır gətirün kim, qısrağa aşmamış olsun, bin dəxi qoç görməmiş qoyun" istəyir [10, s. 5 6]. İgidlik göstərənlərə isə dəvə, qoyun, at verilir [10, s.36]. Abidədə qoyun şişlik, at binət (minik), dəvə isə yüklət nişanları ilə verilmişdir.

Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Azərbaycanda hələ erkən tunc dövrünün son mərhələsindən etibarən davar maldarlıq təsərrüfatında əsas yer tutmuşdur. Çünki, sayı əsaslı şəkildə artmış heyvanları yaşayış məskənindən aralıdakı otlaq yerinə apararkən qaramala nisbətən davar köçürmək daha asan və əlverişli idi. Təsədüfi deyil ki, «Dədə Qorqud» oğuzlarının maldarlıq təsərrüfatında qoyunçuluq açıq - aşkar üstünlük təşkil edir. Bunu sürülərin sayının bir neçə tümənlə ifadə olunması da sübut edir [10, s.40, 41]. Oğuzlar qoyun sürüsünü açıq havada, ağılda saxlayırdılar. Qaracüq Çoban qara qayğulu yuxu görüb qardaşları Qabangücü və Dəmirgücü yanına çağırıb "ağıl qapusunu bərkitdi" [10, s.43]. Dastanda dəqiq olaraq iki köməkçi qeyd olunub, lakin 10 min qoyunun 3 çobanın nəzarəti altında olması reallıqdan uzaqdır. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, bir sürüdə 400-500, bəzən 600-800 qoyun olurdu. Sağmal qoyun sürüsü sərkarın, toğlu və quzular isə təcrübəsiz cavan çobanın nəzarətində olurdu [1, s.229]. Dastanda çobanların zəhmət haqqının qədəri və mahiyyəti haqqında məlumat olmasa da, onların kifayət qədər yaxşı yaşamaları, hərəkətlərində sərbəst olduqları bilinir. Qaraca Çobanın "gecədən bir quzu bişirib dururam" deməsi buna bir dəlil ola bilər.

Oğuzların hansı qoyun cinsləri saxladıkları açıq göstərilmişdir. Lakin etnoqrafik tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Azərbaycanda hələ eneolit dövründə 3 qoyun və 3 keçi cinsi saxlanmışdır [15, s.150-151]. N.A.Ələkbərov Mingəçevirdə tapılan asteoloji qalıqları müasir heyvan sümükləri ilə müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, qədim Mingəçevir quyruqlu qoyunu müasir bozax qoyunları, keçiləri isə müasir

Azərbaycan cinsi ilə yaxınlıq təşkil edir. Fərq qədim qoyun və keçilərin indikinə nisbətən gödəkayaqlı, iri bədənli olmasındadır. E.ə. IX əsrdən eramızın X əsrinə qədər, yəni təxminən 2 min il ərzində saxlanılan ev heyvanlarının cins tiplərinin heç bir köklü dəyişikliyə uğramadığını [3, s.53-54] nəzərə alsaq, onda «Dədə Qorqud» oğuzlarının saxladığı qoyunların həmin cinsdən olduğunu deyə bilərik. Oğuzlar çox az miqdarda keçi də saxlayırdılar. Qobustan, Kəlbəcər, Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində və saxsı məmulatları üzərində, Mingəçevirdən, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən əldə olunan çox maraqlı tunc keçi fiqurları qədimdən Azərbaycan ərazisində bu heyvanın da saxlanılmasından xəbər verir [2, s.33]. Dastandan aydın olur ki, oğuzlar əsasən alabaşlı keçi saxlayırdılar. Ən qədim zamanlardan keçilər başlıca olaraq sürünün qabağını çəkmək üçün saxlanmışdır. Sürüdə ən çoxu 10-15 baş keçi olurdu və onlar yedəkçi - aparıcı rolunu oynayır [1, s.226]. Dastanın səkkizinci boyunda da Təpəgözün qoyunları mağaradan çıxararkən söylədiyi "mərə qoyun başları ərəgəc, bir-bir gəl keç" söyləməsi də buna bir işarədir [10, s.101].

Qoyun və keçilərin yaşına görə adlandırılması da maraqlıdır. Dastanın yaranmasından 1300 ildən çox keçməsinə baxmayaraq, yaşa görə işlədilən qoyun və keçi adları, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramayıb. Dastanda simüz qoyun, arıq toğluq [10, s.46], quzu, toğlucuq, qoç, qoyun başlı erkəcdən [10, s.101], sağır qoçdan söhbət gedir. Xalq arasında indi də qoyun və keçi yaşına görə həmin adlarla adlandırılır [1, s.228-229].

Dastanda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də heyvanlara mülkiyyət nişanlarının vurulmasıdır. Doqquzuncu boydakı «Bəkil... yayı biləyindən çıxarardı, buğanın - sığının boynuna atardı, çəkib tuğuzardı. Arıq olsa qulağını dələrdi, avda bəlli olsun deyə, əmma semüz olsa boğazlardı" – ifadəsi «Dədə Qorqud» oğuzlarının öz heyvanlarının tanınması üçün mülkiyyət işarələri vurduqlarını açıq-aydın göstərir. Mülkiyyət nişanları qəbilə-tayfa münasibətlərinin formalaşması dövrünə gedib çıxır və hər bir tayfanın öz nişanı olurdu. Hətta tayfanın öz daxilindəki ailələrin də öz nişanları olurdu [14, s.21]. Belə mülkiyyət nişanlarından Azərbaycan kəndlərində indi də istifadə olunur və en, enək, dağ, damğa adlanır. Mal – qarada nişanlar onların qulağında kəsilirdi və en, enək adlanırdı, atlar isə heyvanın sağ və ya sol budlarına qızdırılmış dəmirlə damğalanırdı.

Tarixən çobanların ən yaxın köməkçisi it olmuşdur. Bu məsələ də dastanda öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Qaracüq Çobanın da ən etibarlı köməkçisi qara köpəkdir. Əsasən davarlar qorumaq üçün sürüdə dörd-beş it saxlanılırdı. Müasir dövrdə də qışlaq və yaylaqlarda mal-qaranın qorunması üçün qoyun itlərinə böyük əhəmiyyət verilir [6, s.39].

«Dədə Qorqud» oğuzlarının maldarlıq təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri də atçılıqdır. Abidədə at, əsasən, «binəd», yəni minik vasitəsi kimi xarakterizə edilir:

Hey Dirsə xan, oğlana bəglik vergil,  
Təxt vergil, ərdəmlidir  
Boynu uzun bədəvi at vergil  
Binər olsun, hünərlidir [10, s.36].

Sonuncu ifadə atın minik vasitəsi rolundan başqa, feodal cəmiyyətinin yaşayış qaydası olan hərbdə – döyüşlərdə istifadə edilmək üçün artırılıb saxlanıldığını vurğulayır. N.Q.Qədirzadə qədim türklərdə atın 3 məqsədlə – minik, qoşqu və ərzaq üçün saxlandığını yazır [13, s.279]. Dastan qəhrəmanları çox yerdə atları ilə birlikdə ifadə edilirlər. Qəhrəmanı tərif etməyə yarayan bu ifadələrdə at ən öndə yer alır və çox zaman qəhrəmanın sifəti halına gəlir [12, s.100]. Boz Ayğırly Bamsı Beyrək, Ağ ayğırly Aruz Qoca, atı bəhri qotazly Qaragünə oğlu qara Budaq, Qonur atly Qazan, Ayğır Gözlər suyunda at ürdürən Əlin Qoca oğlu Alp Ərən, Ağ boz atının üzərində qar tutduran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin kimi oğuz igidləri öz qəhrəmanlıqları ilə yanaşı, atları ilə də tanınırlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuzları bədəvi, şahbaz, qazılıq, qara-qoç, alaca və s. at cinsləri saxlamışlar. Ən çox üstünlük veriləni isə boynu uzun bədəvi atlar olmuşdur. Bunu oğlu Uruz ovdan qayıtmayan Burla xatunun sözlərindən də aydın görmək mümkündür:

Qaracuc at binənlər vardı, gəldi,  
Bədəvi atly bir oğul, ya rəb, noldı?

At ilxılarına ilxıçılar baxır. Onların başçıları əmiraxur adlanır [10, s.46, 53]. Oğuzlar atlara müxtəlif adlar qoymuşlar – Boz ayğır [10, s.49], Keçi başly Keçəl Ayğır, Toğlu başly Tura Ayğır [10, s.55], Ağ Ayğır [10, s.105] və s. Əli Sultanly bunu ata olan sevginin, onun fətişləşməsinin bir əlaməti kimi qiymətləndirmiş və hətta atın insaniləşdirilməsi cəhdi ilə bağlamışdır [11, s.37]. Beyrək də öz atına belə münasibət bəsləyir:

At deməzəm sana qartaş deyərəm  
Qardaşından yeg!  
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm  
Yoldaşından yeg [10,s.60]

«Dədə Qorqud» oğuzlarının mindikləri atların boynu uzun, alınları geniş, gözləri iri və aydın, qulaqları dik, sağrısı geniş, qıçları uzun, başly quru və sərtidir. Bu xüsusiyyətlər Qafqazda ən qədim at cinsi olan Qarabağ atına məxsusdur [1, s.255].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında yük heyvanlarından uzunqulaq və qatırın adının çəkilməməsi (giriş istisna olmaqla) təbii sayılmalıdır, çünki epos oğuz əsilzadələrinin həyatından, mübarizə və məşğuliyyətindən bəhs edir. Aşağı sosial təbəqələrin yük heyvanı kimi istifadə etdiyi uzunqulaq və qatırın adı istehza və rişxənd obyektinə kimi çəkilmişdir: «qara eşşək başına üyən ursan qatır olmaz» [10,s.31] və s.

Dəvəçilik maldarlığın nisbətən cavan sahəsi olub, e.ə.II minilliyin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda yayılmağa başlamışdır [3, s.93]. Dastanda dəvəçiliyin oğuzların maldarlıq təsərrüfatında mühüm yer tutduğu aydın görünür. Dəli Qarcarın bacısı Banu Çiçək üçün min erkək dəvə başlyq istəməsi oğuzların çoxlu sayda dəvə saxladıklarını göstərir. Dəvədən, əsasən, yük daşımaq üçün istifadə edilmişdir:

Qaytabanda qızıl dəvə, vergil bu oğlana

Yüklət olsun, hünərlidir [10, s.36]

Eyni zamanda, bütün məclislərdə «atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırılması» [10, s.34] dəvənin ət üçün saxlanması da xəbər verir.

Dastanda tez-tez rast gəlinən «qaytabanda qızıl dəvə» ifadəsi oğuzların məhz bu dəvə cinsinə üstünlük verdiyini göstərir, başqa dəvə cinsləri barədə məlumat və işarə yoxdur. Dastanın yazılmasından 5 əsr sonra N.Gəncəvi dəvələrin bisərek, büxti, naqə və s. növləri haqqında məlumat vermişdir [4, s.26]. Oğuzlar dəvənin dişisinə maya, erkəginə buğra, balasına isə köşək [10, s.47, 49] deyirlər. Bu gün də dəvələrin yaşına və cinsinə görə adları dəyişmədən qalır [1, s.246].

«Kitabi – Dədə Qorqud» dastanının etnoqrafik cəhətdən tədqiqi göstərir ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda inkişaf etmiş maldarlıq təsərrüfatı olmuşdur. Lakin bu təsərrüfat bir çox tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi, köçəri və ya yarımköçəri maldarlıq deyil, yazda yaylağa, qışda qışlağa hərəkət edən, sabit sərhədlər daxilində fəaliyyət göstərən köçmə maldarlıq təsərrüfatıdır.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., Elm, 1988, 456s.
2. Avşarova İ. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə.XIV-VII əsrlər). B., Nurlan, 2007, 190s.
3. Bünyadov T.D. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. B., Azərnəşr, 1969, 189s.
4. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. B., Elm, 1992, 156s.
5. Hacıyev T. Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında. AEM buraxılışı, Elm, 1977.
6. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., Elm, 1991, 253s.
7. Həvilov H. Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatı. B., ADU-nun nəşriyyatı, 1986, 92s.
8. Xəlilov X. Tarix sifarişlə yazılarda // Ulduz c., 2000, №6, s.49-54.
9. Kalankaytuklu M. Alban tarixi. B., Elm, 1993, 71s.
10. Kitabi Dədə Qorqud. B., Yazıçı, 1988, 265s.
11. Sultanlı Ə. «Dədə Qorqud» dastanı haqqında qeydlər. B., «Az. Dövlət nəşriyyatı», 1971, s.11-100.
12. Ali Abbas Çinar. Dede Korkud dastanında at və at kulturu // Atatürk Kültür Merkezi Başbakanlığı yayımları. Ankara, 1999, sayı 393, s.100-108
13. Kadırzadə Kadır. Azərbaycan türklərində eski din adətləri və digər halkları ilə etnik paralellərə dair. // Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 2001, sayı 454, s.81-87
14. Ахмедов А.. Знак собственности азербайджанцев // Материалы к Всесоюзной сессии, посвященной итогам археологических исследований 1969г. в СССР. Баку, Елм, 1970, с.16-18.
15. Нариманов И.Т. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., Елм, 1987.
16. Османов А.О. О формах и типах скотоводства (по материалам Дагестана) // Советская этнография, №6, 1984, с.77-88.

A.A.Asadova

#### СКотоводческое хозяйство огузов «ДЕДЕ КОРКУТА»

#### РЕЗЮМЕ

Благоприятные природно-географические условия, богатые пастбища способствовали всестороннему развитию скотоводческого хозяйства в Азербайджане. Древние источники дают богатый материал, позволяющий исследовать разные направления этого хозяйства. В этом смысле богатейший письменный источник, эпос по истории Азербайджана «Китаби – Деде Коркут» помогает определить типы и формы скотоводческого хозяйства азербайджанцев в изучаемый период. Эпос еще раз доказывает, что в изучаемый период такие направления скотоводческого

хозяйства как овцеводство, коневодство, верблюдоводство достигли значительного уровня развития.

**A.A.ASADOVA**

**“KITABI – DEDE GORGUD”**

**SUMMARY**

This epos of “Kitabi – Dede Gorgud” is indispensable and ethnography source. This epos is given rich information to learn for cattle – breeding farm of our people. This epos prove that early average century in Azerbaijan very developed fundamental direction of cattle breeding – camel breeding sheep breeding horse breeding.

This epos prove that fundamental direction of cattle breeding – camel breeding sheep breeding horse breeding very developed early average centuries in Azerbaijan.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Arxeologiya və Etnoqrafiya» kafedrasının 2009-ci il 7 mart tarixli iclasının 07 sayılı qərarı və t.e.d., N.Quliyevanın, t.e.n., K. Məmmədovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## V.V.BARTOLD MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ MONQOL AMİLİNİN YERİ HAQQINDA

Rəna Şahbazova

Tarixdə monqol amili o qədər çoxtərəfli məsələdir ki, hətta akademik V.V.Bartold kimi peşəkar şərqşünas da onun kompleks təhlilini bir məqalə və ya məqalələr toplusunda təqdim etməklə kifayətlənməmiş, monqolların etnik tarixi, Çingiz xanın dövlətinin yaranması, onun ayrı-ayrı uluslar şəklində inkişafının davamı, monqolların 3 dünya dininə münasibəti, təsərrüfat və quruculuq həyatı, Şərq ölkələrinin tarixi inkişafında monqol işğallarının yeri, o cümlədən dövlətçilik, mədəni inkişaf, Avropa ölkələri ilə əlaqələri və s. məsələlərdə oynadığı rolu 10-dan çox araşdırmada tədqiq etmişdir. «Türküstan tarixi», «Türküstanın mədəni həyatının tarixi», «Türkmən xalqının tarixinin öçerkləri» (5 - 9) adlı məqalələrində isə monqol tarixinə daha böyük yer ayırmışdır. Azərbaycanın monqol ağalığı dövründə tarixi, iqtisadi və mədəni həyatı isə akademik mütəəssirinin [1], «Azərbaycan tarixinin müxtəsər icmal»nda və «İranın tarixi-coğrafi icmal»nda araşdırılmışdır [4 və 3].

Biz bu məqalədə V.V.Bartoldun monqollarla bağlı bütün tədqiqatlarını təhlil etmək niyyətində deyilik, lakin bu araşdırmaların arasında həqiqətən Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixi ilə əlaqəli olanları da var. Onların təhlilinə keçməzdən əvvəl bir vacib məqamı vurğulamalıyıq ki, akad. V.V.Bartoldun monqol işğalları və onların nəticələri barədə müddəaları, ümumiləşdirmələri digər rus tarixçilərindən xeyli fərqlənir ki, bu da, ilk növbədə, onun alim obyektivliyi ilə bağlıdır. Təkcə rus deyil, ümumilikdə Avropa tarixşünaslığında monqol yürüşlərinə münasibətdə belə bir stereotip mövcuddur ki, monqollar fəth etdikləri ölkələrə köçürülərə xas xüsusiyyətlər, o cümlədən köçəri maldarlıq, dağıntı, mədəniyyətdən kənar elementlər gətirmişlər. Məlum məsələdir ki, orta əsrlərdə baş verən yürüşlər dağıntılarla, böyük insan itkisi ilə, şəhərlərin və kəndlərin dağılması, mədəniyyət abidələrinin məhvi, qənimətlər ələ keçirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Bu baxımdan monqol yürüşləri də istisna deyildi. Lakin monqolların yaratdıqları imperiyanın tərkibinə qatılmış ölkələrin iqtisadi və mədəni inkişafının istiqamətlərini təkcə monqollar deyil, eyni zamanda həmin bölgələrin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni quruluşlarındakı dəyişikliklər təyin etmişdir.

V.V.Bartold yazır ki, monqollar öz fəthlərini «mədəni adamların köməyi ilə ediblər» [1, s. 64], yəni Çingiz xanın yürüşləri tələsik, plansız olmayıb, əksinə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş plan və xüsusi adamların kəşfiyyatının vasitəsilə baş vermişdir. Bu səbəbdən də, «monqollar bütün mədəni ölkələri özlərinə tabe etdilər» [1, s. 64]. Professor Qriqoryevin «Xalq maarifi nazirliyinin jurnalı»nda dərc etdirdiyi «Oturaq dövlətlərlə köçəri xalqlar arasındakı münasibətlərə dair» məqaləsində irəli sürülən müddəalara etirazını bildirən V.V.Bartold yazır: «Bu müəllifin əsas səhvi ondadır ki, o, köçürülərin mədəni ölkələrə hücumlarını onların

yalnız fiziki və mənəvi qüvvələrinin qələbəsi kimi təsəvvür edir, bu da tamamilə ağılasıgmazdır... Mədəniyyətlə tanış olmadan böyük qüvvəyə malik xalqın üzərində qələbə çalmaq, əlbəttə, mümkün olmazdı» [1, s.64-65]. Qriqoryevin «köçərilər yalnız maldarlıq tanıyırlar və əgər onların imkanları olsaydı, bütün torpaqları otlaqlara çevirərdilər» fikiri ilə də razılaşmayan [bax: 1, s.152, qeyd 11] V.V.Bartold yazır: «İşgallar köçərilər tərəfindən ediləndə, onların başında mədəniyyəti yaradanlar olmasa da, heç olmasa, onunla tanış olanlar və ya düşünə bilənlər dururlar. Onlar həqiqətdə düşünürlər ki, bütün torpaqları otlaqlara çevirmək dövlət üçün heç vaxt sərfəli olmaz, çünki, bu hakimlər xalqlardan, çöllərin və bostanların becərilməsindən və şəhərlərdə olan sənət növlərindən daha çox vergi ala bilərlər» [1, s.65].

Monqol yürüşlərinin bəzi ölkələrin dövlətçilik ənənələrinə, siyasi inkişafına vurduğu böyük zərbəyə gəlincə, bu məsələdə də V.V.Bartoldun özünəməxsus baxışı vardır. Məsələn, monqol yürüşlərinin Rusiya və İran üçün nəticələri ilə bağlı akademik fikri xeyli maraqlıdır. «Rusiyanın mədəni geriliyi monqol əsarəti ilə bağlı olmuşdur və bu əsarət olmasaydı, Rusiya Qərbi Avropanın mədəni səviyyəsində qalacaqdı» kimi fikirlərlə razılaşmayan akademik V.V.Bartold yazır ki, «məhz monqol əsarəti dövründə, karvan yollarının Rusiyanın torpaqlarından keçdiyi vaxtda, Rusiya həm Şərqlə, həm də Qərbi Avropa ilə daha sıx əlaqələrə girmişdi və Novqorodla digər şəhərlərin Hanza ittifaqına daxil olmaları bundan qabaq mümkün deyildi. Monqol əsarəti vaxtında mədəniyyət Rusiyaya yaxınlaşır» [1, s.79].

Xatırladaq ki, belə fikirlər sonralar rus (sovet) tarixçilərinin böyük etirazı ilə qarşılanmışdı [bax: 1, s.153, qeyd 8]. Rus (sovet) tarixçilərini ən çox qıcıqlandıran isə V.V.Bartoldun «əgər monqol əsarəti olmasaydı, Moskva çarlığı heç yaranmazdı» [1, s.85] müddəası olmuşdu [bax: 1, s.154, qeyd 14].

V.V.Bartold monqol yürüşlərinin İran üçün nəticələri barədə də oxşar müddəalar irəli sürmüş və monqol hakimiyyəti dövründə İrandakı inkişafın nəhəng olduğunu vurğulamışdır [1, s.83]. Bunun əksinə olaraq, digər rus tarixçisi İ.P.Petruşevski göstərmişdir ki, monqol istilaları İran iqtisadiyyatına güclü zərbə endirmişdir [bax: 1, s.154, qeyd 13].

Monqol istilasının konkret Azərbaycan üçün nəticələrinə gəldikdə isə, yuxarıda xatırladığımız ümumiləşdirmə bu ölkə üçün də keçərlidir. V.V.Bartold monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın hərbi – siyasi durumunu təhlil etmiş, Xarəzmşah Məhəmmədin (1200-1220) istilalarını və onların nəticələrini göstərmişdir. V.V.Bartold öz mühazirələrində belə bir fikir irəli sürür ki, Xarəzmşah Məhəmməd Çingiz xanın yanına elçi göndərmişdi və məqsədi də öz istilalarında monqollardan istifadə etmək idi. [1, s.61]. Lakin İbn əl-Əsir, Rəmal əd-Din bin Adim kimi müəlliflərin əsərlərinə əsaslanan tarixçilərin bir çoxu [2; 49] belə bir fikirdə yekdildirlər ki, monqollarla ilk rəsmi əlaqə yaradan müsəlman hakimi Abbasi xəlifəsinin özü olmuşdur [2, s.146-147]. V.V.Bartold isə bu məlumatları qətiyyənlə qəbul etmir [1, s.61].

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın ümumi vəziyyətini təhlil edən V.V.Bartold çox mühüm bir fikir irəli sürür ki, İran Azərbaycanı ilə Şimali Azərbaycanın «ümumi taleləri orta əsrlərdə, xüsusilə monqollar gələn vaxtda

formalaşmış ki, onda həm İran Azərbaycanı, həm də bu Azərbaycan eyni türk hakimiyyəti altında idi» [1, s.67]. Bu fikrin əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, monqol yürüşü ərəfəsində Azərbaycanın tarixi ərazisində vahid xalqın formalaşması və ümumi daxili bazarın mövcudluğu qəbul edilir.

V.V.Bartold monqol yürüşlərinin digər bölgələr kimi, Azərbaycan üçün də yekununu belə bir prinsip əsasında şərh edir ki, hərbi əməliyyatların bütün ağır nəticələrinə baxmayaraq, yeni hakimiyyət pragmatik olmuş və quruculuq işlərinə üstünlük vermişdir. Eyni zamanda, V.V.Bartold Azərbaycanın tarixi ilə bağlı əksər yazılarında belə bir amili də xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycan, ilk növbədə, onun cənub torpaqları monqol Hülakü dövlətinin – Elxanilərin ən əhəmiyyətli hissəsi olmuşdur [bax: 1, s.80; 4, s.779 və s.]. Şübhəsiz ki, bu əhəmiyyət Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının zənginliyindən, beynəlxalq ticarət yollarındakı mövqeyindən irəli gəlirdi.

Monqol ağalığı dövründə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı da V.V.Bartold tərəfindən geniş araşdırılır, əsas diqqət basqınlardan əziyyət çəkmiş iri şəhərlərin bərpası və əvvəllər böyük əhəmiyyət kəsb etməyən məntəqələrdə aparılan quruculuq işlərinə ayrılır. V.V.Bartold yazır ki, «monqol xanları Azərbaycanın Urmiya hövzəsini xüsusilə bəyənmişdilər» [1, s.80]. XIII-XIV əsrlərdə böyük quruculuq işlərinin aparıldığı Təbrizə gəlincə, ona monqollar tərəfindən böyük diqqət ayrılmasının səbəbini V.V.Bartold «bir tərəfdən, şimaldan gələn hücumlardan qorunmaq üçün hərbi qüvvələri cəmləşdirmək zərurəti, digər tərəfdən, köçəriləri cəlb edən təbii şəraitlə» izah edir [3, s.206]: monqollar burada həm mal-qaraları üçün geniş otlaqlar, həm də özləri üçün küləklərdən müdafiə olunmuş qışlaqlar tapmışdılar.

Həmdullah Qəzvinin məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold yazır ki, monqol xanlarının qışlaqları, əsasən, Ürmiya gölünə tökülən Cağatu çayı vadisində (Marağa yaxınlığında) cəmlənmişdi, yaylaqları isə Azərbaycandakı Siyah-kuh və ya Qaradağ, Ermənistandakı Aladağ idi [3, s.206]. Hülakülər sülaləsinin nümayəndələri içərisində ilk dəfə Arqun xanın (1284-1291) quruculuq işlərinə böyük meyil göstərdiyini bildirən V.V.Bartold Azərbaycanda bu quruculuğun əsas istiqamətinin Təbrizə yönəldiyini də yazır [3, s.207].

Arqunun oğlu Qazan xanın dövründə (1295-1304) Təbrizin ərazisi genişləndirilir: əvvəllər şəhərin dairəsi 6000 addım idisə, bu xanın dövründə dairə 25.000 addıma çatdırılır və ya 4,5 fərsəxədək artırılır [3, s.207, müqayisə et: 1, s.80-81]. 1339-cu ildə burada olmuş Həmdullah Qəzvinin yazdığına görə, «Təbrizdəki qədər hündür və gözəl tikili İranın başqa heç bir yerində yoxdur» [3, s.208]. Təbrizin sonrakı dövrlərdə, o cümlədən Cəlayirilər, Ağqoyunlular dövründə də siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini saxlamasını V.V.Bartold Avropa səyyahı Klavixonun məlumatları ilə təsdiqləyir [3, s.208, qeyd 34].

Monqol ağalığı dövründə quruculuq aparılmış Azərbaycanın şəhərləri içərisində Ucan, Deh-Xarraqon, Xoy, Mərənd, Salmas, Urmiya və digərləri də V.V.Bartold tərəfindən xüsusi vurğulanır [3, s.210-211]. O, yazır ki, bu şəhərlərin də bərpası Qazan xanın adı ilə bağlıdır və onlardan bəzilərinin gəliri xanın xeyriyyəçilik

fonduna gedirdi [3, s.210].

Azərbaycanın şimal şəhərlərinin monqol hakimiyyəti dövründə fəaliyyətinə gəldikdə isə, V.V.Bartold əsas diqqəti Bakıya və Dərbəndə vermişdir. Həmin şəhərlərin XIII-XIV əsrlərdəki həyatı haqqında V.V.Bartold üçün ən geniş məlumat verən mənbə – Həmdullah Qəzvininin «Nuzhat əl-qulub» əsəridir. Bu əsəri haqlı olaraq daha möhtəbər sayan akademik yazır: «Qəzvini başqa müəlliflərdən ona görə fərqlənir ki, o, məsələn, təkcə X əsr müəlliflərinin verdikləri məlumatları köçürməklə kifayətlənməmiş, öz qeyd və əlavələrini də vermişdir» [1, s.86]. Bu məlumatlara əsaslanan V.V.Bartold Bakının Xəzər dənizinin sahilində ən təhlükəsiz liman olduğunu və hətta XIV əsrdə Xəzərin artıq «Bakı dənizi» kimi tanındığını yazır [1, s.86].

V.V.Bartold Bakının sonrakı inkişafını işıqlandırmaq üçün XV əsr müəllifi Əbdürrəşid Bakuviyə də istinadlar edir. Bakuvi Bakıda iki qalanın olmasını xəbər verir və yazır ki, bu onlardan biri o qədər möhkəm olmuşdur ki, monqollar onu ala bilməmişlər. Bu məlumatları ümumiləşdirən V.V.Bartold Bakının XIII – XV əsrlərdə artıq iri ticarət mərkəzi və liman, ixracat mallarının isə əsasən ipək, duz və neft olduğunu yazır [1, s.86].

Dərbəndə gəlincə, V.V.Bartold bu şəhərin artıq XV əsrdə liman kimi əhəmiyyətinin azaldığını yazır və bunun səbəbini Bakının yüksəlməsində və onun Xəzər dənizində əsas limana çevrilməsində görür [1, s.88]. V.V.Bartold «Azərbaycan tarixinin müxtəsər icmalında» belə bir faktı da əsas götürür ki, «hələ XIII əsrdə genuyalılar Gilan ipəyindən ötrü öz gəmilərini Qara dənizdən Xəzər dənizinə gətirmişdilər» [4 s.780]. XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvinin Gilan ipəyinin keyfiyyətinin aşağı olması haqqında məlumatını verməyini də unutmıyan V.V.Bartold hesab edir ki, «Gilan ipəyinin keyfiyyətinin yüksəlməsi də monqol istilasına aiddir» [1, s.86].

Monqolların mədəni quruculuq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını təsdiqləyən akademik V.V.Bartold bunu Azərbaycan şəhərlərinin nümunəsində də göstərir. Məsələn, Marağa şəhərində Nəsirəddin Tusi üçün rəsətxananın tikilməsi, Ulcaytu xan tərəfindən Sultaniyyə şəhərinin əsasının qoyulması, Təbriz yaxınlığındakı Qazaniyyə kəndində Qazan xanın məqbərəsinin inşası, yenə həmin xan tərəfindən Təbrizdə Hənəfilər və Şafiilər üçün 2 məscidin tikintisi və s. quruculuq işləri haqqında V.V.Bartold həm məlum mühazirələrində [bax: 1, s.80-89], həm də Azərbaycana dair ayrıca məqalələrində [3, s.207-212; 4, s.779-780 və s.] ətraflı yazmış, bununla da, «monqolların törətdikləri və misilsiz dəhşətli hərəkətləri barədə olan məlumatları» [1, s.82] təkzib etmişdir.

Monqol ağalığı dövründə müsəlman Şərqiyyənin mədəni həyatı ilə bağlı V.V.Bartoldda rast gəlinən maraqlı mühakimələr ilahiyyət məsələləri ilə bağlıdır. Akademik hesab edir ki, həmin dövrdə müsəlman dünyasında ilahiyyət elmlərinin tənəzzülü baş verir. O, bunun səbəbini «hələ islamı qəbul etməmiş monqolların bu elmlərə maraq göstərməmələri» ilə izah edir [1, s.82]. Eyni hal ədəbiyyatda da müşahidə olunurdu, çünki «İran ədəbiyyatına marağı yalnız fars və başqa vassal bölgələrin hakimləri göstərirdilər». [1, s.82]. Lakin, hətta bu halda belə, müsəlman Şərqiyyəndə mədəni inkişafın davamlı olduğunu təsdiqləyən V.V.Bartold yazır ki,

«monqolların vaxtında praktik əhəmiyyət kəsb edən elmlər, tibb, hesab, həndəsə» demək olar, ən yüksək inkişafa malik idi. [1, s.82-83]. Bu yüksəliş göstəricilərini əsas götürən V.V.Bartold təkid edir ki, «İrənin nə vaxtsa mədəni əhəmiyyətinə görə birinci yerdə və mədəni baxımdan bütün ölkələrin başında durduğu dövr məhz monqol dövrü olmuşdur». [1, s.83]. Fikrimizcə, bu müddəalarında akademik xeyli mübaligəyə yol verir və monqol istilaçılarının, dəqiq desək, Hülakülərin quruculuq fəaliyyətini xeyli şişirdir.

Monqol xanlarının fəaliyyətinin daha bir sahəsi də sikkə zərbi olmuşdur və V.V.Bartold bu məsələyə də diqqət ayırmışdır. Məlumdur ki, X-XII əsrlər ərzində bütün Ön Asiya ərazisində «gümüş böhranı» deyilən bir proses yaranmış, qızılın və gümüşün qıtlığı zərb olunan dinar və dirhəmlərin əyarının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Monqol ağalığı dövründə əvvəlki pul sistemini bərpa etmək mümkün olmasa da, «gümüş böhranı» aradan qaldırıldı. V.V.Bartold bununla bağlı yazır: «Qəzvinə müfəssəl verilən pul sistemi indiyədək düzgün şərh edilməyib, çünki o vaxtki qızıl sikkəni bildirən «dinar» istilahi, ümumiyyətlə monqol dövrünün digər müəlliflərində olduğu kimi, başqa mənada şərh olunur. Bundan əvvəlki dövrün əksinə olaraq, bu vaxt biz gümüş valyutanın bərpa olunmasını görürük, həm də bu dövrdə gümüş sikkələrin iki növü zərb edilirdi» [1, s.87]. Beləliklə, V.V.Bartold monqolların iqtisadi fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirərək, «gümüş böhranı» nın aradan qaldırılmasını birbaşa onlarla bağlayır.

Hər bir imperiya kimi, monqol imperiyaları, o cümlədən Azərbaycanın daxil olduğu Hülakülər (Elxanilər) dövləti tərkibinə iki ərazi daxil etsə də, onların idarəsində böyük problemlərlə üzləşirdi; separatçılıq meyilləri isə imperiyanı xarici təhlükə, konkret olaraq Teymurun istilahları qarşısında zəiflədirdi. V.V. Bartoldun monqol istilalarının nəticələri ilə bağlı bir sıra orijinal müddəaları, həqiqətən mötəbərdir. Lakin bütün quruculuq tədbirlərinə baxmayaraq, monqollar Ön Asiyada yad element idilər və yerli qüvvələrin siyasi fəallığı artdıqca monqol hakimiyyətinin zəifləməsi də sürətlənirdi. Növbədə artıq milli dövlətlərin yaranması prosesi gəlirdi ki, Azərbaycanda da bu, öz əksini türk mənşəli Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin təşəkkülündə tapır.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri (Azərbaycan dilinə çevirəni akad. Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva). Bakı, 1999.
2. Ваграмли N. Аббаси хиләфи Хәлифә ән-Насир дөвүрүндә. Bakı, 2002.
3. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана – Сочинения, т. II, Москва, 1971.
4. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана – Сочинения, т. II, часть I, Москва, 1963.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия – Сочинения, т. I. М., 1963.
6. Бартольд В.В. Арабские известия о русских – Сочинения, т. II, часть I, Москва, 1963.
7. Бартольд В.В. Работы по истории средней Азии – Сочинения, т. II (I), Москва, 1963.
8. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана – Сочинения, т. II (I), Москва, 1963.
9. Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа – Сочинения, т. II (I). Москва, 1963.
10. Бунятов З.М. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225). Баку, 1978.

**Р.Ш.Шахбазова**

**В.В.БАРТОЛЬД О РОЛИ МОНГОЛЬСКОГО ФАКТОРА  
В ЖИЗНИ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА**

**РЕЗЮМЕ**

Монгольские нашествия нанесли хозяйственной и культурной жизни мусульманских стран огромное разорение. Однако, несмотря на это историографии отношение к этим нашествиям неоднозначно. Известный востоковед – академик В.В.Бартольд в своих работах по истории мусульманского Востока несколько иначе относится к событиям монгольского периода. По мнению ученого, нашествия монголов имели и позитивные стороны, так как монгольские правители были прагматичными, и поэтому уделяли большое внимание хозяйственной и торговой жизни покоренных стран. Особенно это относится к Ирану и русским землям.

**R.Sh.Shahbazov**

**THE MONGOLS ROLE IN THE LIFE  
MUSLIM EAST OF V.V. BARTOLD**

**SUMMARY**

Mongol campaign brought big rooberies to agricultural and culture of the Muslim country. But this campaign the attitude to has no one meaning in studies of history. Famous V.V.Bartold approaching differently in his play about Muslim of history East.

In scientist opinion Mongol campaign had positive results because Mongol rules were have been sagacious and big attention to agriculture life of the country the occupied. Especially it belongs to Iran.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Arxeologiya və Etnoqrafiya» katedrasının 7 mart 2009-ci il tarixli iclasının 07 sayılı qərarı, t.e.d., N.Quliyevanın və t.e.n., K. Məmmədovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## AZƏRBAYCAN VİLAYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINDA QIZILBAŞ – TÜRK ƏYANLARININ ROLU

Забил Байрамлы

ХВЫ-ХВЫЫ йцзилликлярин йерли вя гярб ядыбиййатында Азырбайъан Сяфяви дювлятинин инзибати вя идаряетмя системи, йялятляр, онларын щцдудлары шаггында аз да олса мялуматлара тядадцф едилир. Мирзя Сямианын «Тязкирят ял-мцлук» адлы ясяриндя Азырбайъан Сяфяви дювлятинин дюрд валиийя, он цч йялятя бюлцндцйц вя бу йялятлярдян ярази бахымындан ян бюйцйцнцн Азырбайъан олдуьу эюстярилмищдир. «Тязкирят ял-мцлук»да Астара, Мараъа вя Мцгяддям ели улкасы (Мараъада), Яфшар ели улкасы (Урмийада), Гараъадаъ, Чорс, Кавярд, Гапанат, Вярэящан, Эярмруд, Адярба ели улкасы, Щящтруд вя Табтаба, Мядяк, Лащйъан, Дцнбцлц ели улкасы (Хойда), Уъаруд, Абдаллы ели улкасы, Сяраб, Щяггаги ели улкасы, Зунуз вя Гарныйарыг, Мешкин, Муъанын якин йерляри (чайлар) улкасы, Пешяк галасы, Салмас-Ляк султанлыьы, Гараъаъ (Талыщда), Шащсевян Иналлы улкасы, Султанийя вя Зяньанын [15, 3, 4, 72-75] Азырбайъан вилайятинин тяркибиня дахил олдуьу гейд едилмищдир. Азырбайъан щящярляриндян Гязвин 1555-ъи илдян хасся ямлакы олуб, щящ тяряфиндян тьяин олуан щаким статусуна малик дарья тяряфиндян идаря едилдийи вя щящярин щакими Азырбайъан бяйлярбьяйиня дейил, бирбаша щящ табе олдуьу цчцн гайнагда бура даруссялтяней-и Гязвин ады иля айрыгья инзибати ващид кими эюстярилмищдир [15, 5]. Анъаг Гязвин Азырбайъан щящяри иди вя бу барядя Пйетро делла Валле дя йазыр «Гязвин бюйцк щящяр олуб, Азырбайъан вилайятинин бир щиссясинин мяркъязидир» [17, 290]. 1618-ъи илдя испанийалы елчи Дон Гарсийа де Силва Исфашан щящярини тярк едиб Гязвин истигамятиндя беш эцн ярзиндя щяр эцн 2-3 фярсящ йол гят едяряк Азырбайъан вилайятинин сярщяддиндяки кичик даълара чатыб йазыр: «Ня бир аъаьы, ня дя колу олмайан бу даълар Фарсы Азырбайъандан айырыр» [7, 236, 238]. Мцяллифя эюра, Кашан щящяри Азырбайъанла Фарс вилайяти арасында сярщяддя йерлящир вя Азырбайъан щящяридир [7, 236, 238, 246]. Ян азы Кашан Азырбайъан щящяри дейил, Азырбайъанла Фарс арасында сярщяд щящяри олса беля, онда онун щимал-гярбиндяки Гязвинин вя бу бюлэдяки диэяр щящярлярин, кяндлярин Азырбайъана аид олмасы щеч бир щцбщяйя сябъяб олмамалыдыр.

Азырбайъан бяйлярбьяйилийи ясаян индики Ёянууби Азырбайъанын яразисини – Зяньан, Султанийя, Муъан, Талыш вя Гапан мащалларыны да ящатя едирди. Мащмуд Нятянзи Азырбайъан вилайятинин яразиси щящгында йазыр ки, Султан Мящяммяд (1578-1587) дюврцндя Ямир хан Ябщяр вя Султанийя сярщяддиндян

---

Zabil Həsət oğlu Bayramlı – tarix elmləri namizədi, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin dosenti

тутмуш Аран вилайятинин сярщяддиня гядяр бѳтѳн Азярбайѳанын щакими иди [12, 158]. 1683-1685-ѳи иллярдя Иран вя Азярбайѳанда олмуш Енѳелберт Кемпфер ися йазырды: «Азярбайѳан Иранын шимал-гярби, шимали Мидийа вя ондан шимал-гярбдя йерлящян торпагларын бир гисмини ящатя едир. Бу вилайят 55 инзибати ващидя бюлѳнмѳщдѳр. Ян мѳщѳм тиѳарят мяркязи олан Тябриз онун мяркязи щящяридир. Доггуз диѳяр инзибати ващид дя она табедир» [8, 158].

Гейд олундуѳу кими, Азярбайѳан Сяѳяви дѳвлятинин ян бюѳѳк вилайятляриндян бири олуб, ясаян Ёянуѳи Азярбайѳан торпагларыны ящатя едирди. Вилайятин инзибати-сийаси мяркязи Тябриз щящяри иди. Тябриз 1555-ѳи иля гядяр Азярбайѳан Сяѳяви дѳвлятинин дя пайтахты олмушду. Щащ Исмайыл 1501-ѳи илдя щакимийѳтя кечдикдян бир гядяр сонра Азярбайѳаны баѳысынын яри вя бюѳѳк сяркярдяляриндян олан, дѳврѳн Корѳулусуну хатырладан [2, 30] Хан Мящяммяд Устаѳлыя тапщырмышды. Анѳаг чох кечмир ки, ону Ящмяд хан Шамлы явяз едир. Щ.935 (1528-1529)-ѳи илдя ися Уламя Султан Тякяли Азярбайѳан вя Тябриз щакими тѳйин едилер. О, Щащ Исмайыл дѳврѳнѳн саѳиг йасавулларындан олуб, сонралар баѳарыѳы сайясиндя ямир рѳѳѳясиня лайиг ѳюрѳѳлмѳщ вя Гызылбаш Тякяли елиндян Ёювщя султан 1527-ѳи илдя вякил олдугда, о да Азярбайѳанын ямир ѳл-ѳмярасы вязифясиня йѳѳсяля билмищдир. Ёювщя Султан юлѳрѳѳлѳѳкдян (1531) сонра онун йериня вякил олмаг истѳйирди. Лакин мягсядиня наил ола билмядикдя шаща гаршы чыхыр [10, 66; 20, 190]. О, 1530-1531-ѳи илдя Тябриздя шащын вя она йахын адамларын ямлакына йийялянир [1, 65]. Анѳаг шащ гошуну иля дѳѳѳщдя мяѳлуб олан Уламя Тякяли 1531-ѳи илдя Османлы дѳвлятиня гачыр вя онун йериня Муса Султан Тѳркман Мосуллу Азярбайѳан бѳйлярбѳйи, Тябриз щакими тѳйин олунур. Муса султандан етибарян Азярбайѳан йалятиндя бѳйлярбѳйи ясаян тѳркман ясилзадяляри олурду. Ф.Сѳмяр йазыр ки, Тѳркман Сяѳяви елляри арасындакы Аѳгойунлу Мосуллу вя Порнак оймагларынын адыдыр. Онларын бу ад иля анылмалары да, Аѳгойунлуларын Тѳркман олмаларындан иряли ѳялирди. Анѳаг диѳяр оймаглар Тѳркман олса да, онлардан йалныз бир гисми буну билер вя бу адла танынырды [5, 101]. Фязли Исѳащани йазыр ки, Щащ Исмайыл Азярбайѳанын бѳтѳн ихтияратыны Муса султан Тѳркмана тапщырмышды. Мѳялѳиф Муса Султаны бир йердя Тябриз, диѳяр йердя ися Азярбайѳан бѳйлярбѳйи кими гейд едир [9, в.68б, 69а, 268; 6, ѳ.в, 141; 5, 102]. Азярбайѳан бѳйлярбѳйи тѳйин едилмищ щяр бир ямиря «султан» вя йа «хан» титулу да верилир вя о, щям дя Тябриз щакими щесаѳ олунурду. Гейд етмяк лазымдыр ки, бу гайда тѳкѳя Азярбайѳана аид дейилди. Гараѳаѳ бѳйлярбѳйи ѳянѳя, Ширван бѳйлярбѳйи Шамахи, Чухур-Сяд бѳйлярбѳйи ися Иряван щакими иди.

Гайнагларын вердийи мялумата ясаян щ. 940-941 (1534-1535)-ѳи илдян щ.985 (1577)-ѳи иля гядяр Тябриз хасся ямлакы олмуш вя бу заман кясийиндя вилайят бѳйлярбѳйи дейил, щаким статусу иля тѳйин олунан дарѳа тѳряѳиндян идаря едилерди. Щ.985 (1577)-ѳи илдя Тябриз йенидян диван яразиси тѳркибиня дахил едилер вя вилайятя еля щямин илдя Ы Щащ Тящмасибин гызы Фатимя Солтанын яри, Гызылбаш Тѳркман ели ясилзадяляриндян Ямир хан Тѳркман бѳйлярбѳйи вязифясиня тѳйин олунур. О, бу вязифяѳя тѳйин олунана гядяр он ики ил Щямядан,

сонра ися Симнан шаками олмушду. Ямир хан 1577-ъи илдя Симнандан Гязвиня эялдикдя, сарайда Азярбайъана бйялярбйяи тйин олунмасы иля баълы мцзакиря эедирди. Баш вязир Мирзя Салман бу вязифйя Пиря Мящяммяд хан Устаълынын намизядлийини иряли сцрмщ, анъаг о, Азярбайъана бйялярбйяи вязифясиня этмякдян имтина етмишдир. Бу щадисядян сонра Мирзя Салманын кюмяйи иля Азярбайъана бйялярбйяи вязифясиня Ямир хан эюндярилмишдир [11, Тн., в.414, 434, 475, 476]. Искяндяр бйя Мцнши йазыр ки, Султан Мящяммяд 1577-ъи илдя мямалики мящрусяннин (горунан юлкяляр) Гызылбаш тайфаларынын бюйцк ямирляри арасында бюлцнмясини буйурур. Бу буйруъа ясасын, Ямир хан Мосуллуя дароссялтяне-йе Тябриз верилди. Ямир ханын мяслящяти вя разылыъына эюря, оьлу Мурад хана, гардашлары Исмайыл султана, Шащгулу султана вя Ибращим султан Пийада Тцркмана Азярбайъанда улкалар верилир вя онлар ямирлик рцтбясини иля тяттиф олунур [10, 227]. Беяликля, Ямир ханын гардашлары, оьулары, гощумлары да ямир рцтбясини алыб, Азярбайъанда вязифя сачибини олурлар. Онун Тцркман вя диэяр оймаглардан 12 мин няфярлик гощуну вар иди. Анъаг Ямир хан тутдуьу вязифядян истифадя едиб Тябриз ящалисини чох инъитдийиня, онлардан ялавя верэиляр алдыъына эюря, ящали дяфялярля ондан шаща шикайят яризясини йазыб эюндярмишди. Нящайят, 1585-ъи илдя Щямзя Мирзянин эюстяришини иля Ямир хан Гящгящя щябсханасына салынды вя еля щямин ил орада едам олунду. Ямир ханы явяз едян Тцркман Ядщям хандан сонра Устаълы Ялигулу бйя хан рцтбясини алыб, Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз шаками олду. Султан Мящяммяд она «гардаш» дейя мцрабйят едирди [11, Тн., в.378; 10, 296-301; 19, ь.ЫЫ., 256-279].

Султан Мящяммяд 1585-ъи илдя ися Мящяммяд хан Тохмаг Устаълыны Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз шаками тйин едяряк она тапшырыр ки, Тябриз ящалисини иля ядалятля ряфтар етсин [11, Бн., в.263; 16, 99].

Тябриз 1586-ъи илдя Османлы дювляти тяряфиндян тутулмуш вя 1603-ъц иля гядяр онларын шакиминийяти алтынды олмушду. Османлы дювляти Тябризин идаря олунмасыны Тяфяр пашага тапшырмышды. Щ.999 (1590-91)-ъу илдя ися о, ищдян эютцрцлцр вя йериня Хызыр Паша тйин едилди. Бу дюврдя Азярбайъан Османлы дювляти гайда-гануну ясасында идаря олунмушду. Тябриз азад едилдикдян сонра щ.1012 (1603)-ъи илдя Тцркман тайфасындан олан Пирбудаг хан Порнак Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз шаками олур. Лакин о, 1616-ъи илдя Османлы ордусу иля савашда гятля йетирилир вя йериня оьлу Шащбяндя хан Азярбайъан бйялярбйяи тйин едилди. О, 1625-ъи иля гядяр Азярбайъан бйялярбйяи олмушдур (Арада аз мцддята Гарчыргай хан Азярбайъан бйялярбйяи сечилир). Шащбяндя хан Эцрцстанда вурушмада юлдцрцлцкдян сонра Шащ онун цч йашлы оьлуна ЫЫ Пирбудаг ады, щям дя хан титулу вериб Азярбайъан бйялярбйяи тйин едир [14, в.95, 98а, 133б, 134а; 4,91].

И.П.Петрушевски Тцркман тайфасынын Порнак шахясиндян олан кичик йашлы Пирбудаг ханын бйялярбйяи тйин едилмясини шаггында йазыр ки, Ы Шащ Аббасын цч йашлы ушагы бйялярбйяи тйин етмясини Тцркман тайфа башчыларынын Азярбайъан бйялярбйяилийиня бир инзибати мянсяб кими йох,

ораны юзляринин ирси идаря ямлакы щесаб етмяляри иля щесаблашдыьыны эюстярир [3, 125].

Биз ишин захири формасыны нязрядя тутсаг, И.П.Петрушевски бу барядя шаглыдыр. Илк бахышда бурада бир нясил цчцн ирсилик нязря чарпса да, мясялянин мащиййятиня вардыгда мялум олур ки, бу гайда бир нясил цчцн йох, бир тцрк тайфа аристократийасы цчцн яняняви олмушдур. Щятта Ы Шаш Аббасын мяркъязляшдирмя сийасяти сашсясиндя ялдя етдийи уьурлара бахмайараг, Тцркман тайфасындан олан Шашбяндя ханын цч йашлы оьлуну Азярбайьан бйлярбйи тйин етмяси буну демйя ясас верир. Вилайтлярдя сакин олан Гызылбаш тайфаларынын бир вя йа бир нечя обасы истисна олмагла, онун елликля (Тцркман, Яфшар, Гаьар, Устаьлы вя с.) йерини дяйишдирмяк, йяни башга яйалютя кючцрмяк мцмкцн дейилдир. Вилайт щакими юлдцкдя, йа юлдцрцлдцкдя вя йахуд тутдуьу вязифядян азад едиляндя онун йериня оьлуну, гощумуну вя онлар олмадыгда ися мянсуб олдулары тайфанын етибарлы шяхсийятляриндя бири тайфа ямири сечилир вя о, щямин вилаютя щаким тйин олунурду. Шаш вилайтлярдя тцрк тайфаларынын ирси идарячиликлярини горуйуб сахламаг ъящдляр иля щесаблашмаьа мяьбур иди. Бязян дя еля олурду ки, бир тайфа башчысы юлдцкдя, онун явязиня башга тайфа ямирляриндя бирини щямин тайфа ямир тйин едирдиляр. Аньаг бу еля дя мцсбят нятиья вермирди. Тайфа цзвяри диээр тайфа ичярисиндя онлара ямир тйин едилмиш шяхся юзей мцнасибят бясляйирдиляр. Мясялян, Шаш Сяфи (1629-1642) щакимийятя кечдикдя сонра ЫЫ Пирбудаг ханын йашынын аз олмасыны бящаня едиб, ону Щ.1044 (1634-35)-ьц илдя Азярбайьан бйлярбйилии вя Тябриз щакими вязифясиндя азад етмиш, дюрд илдя сонра ися Дяштистана щаким эюндярмишди. Щ.1044 (1634-1635) -ьц илдя онун йериня ися гулам ясилзадяляриндя Рцстям хан Азярбайьан бйлярбйи вя Тябриз щакими тйин олунмушду. Щ.1045-ьи илдя Османлы ордусу Тябриз щцьум едяркян Рцстям хан Тябриз ящалисини мцвяггяти олага башга йеря кючцртдц [14, в.95, 98а, 133б, 134а; 14, 92]. Лакин Рцстям ханын Азярбайьанда архасы, дайаьы олмадыьы цчцн бйлярбйи вязифясиндя чох гала билмяди. Беля ки, 1643-ьц илдя ЫЫ Шаш Аббас Шашбяндя ханын оьлу Пирбудаг ханы йенидян Азярбайьан бйлярбйи вя Тябриз щакими тйин етмяк мяьбурийятиндя галды. Мящяммяд Йусиф Гязвини йазыр ки, Пирбудаг хан Порнак Тцркманын ата-бабалары щямишя йцксяк вязифядя олмушдулар [14, в.172а].

Щ.1060-ьы ил рябищляввял айында ися (март, 1650) Пирбудаг хан Азярбайьан бйлярбйи вя Тябриз щакими вязифясиндя эютцрцлцб йериня сипащсалар Рцстям ханын гардашы – Кялат галасында щябсдя олан Ялигулу хан Азярбайьан бйлярбйи вя Тябриз щакими тйин олунур [14, в.213б; 13, в.216; 4, 92]. Лакин соььа Гызылбаш олмайан Ялигулу хан вязифясиндя суи-истифадя едяряк йерли ящалини иньитдийиня, онлара гаршы щагсызлыьа йол вердийиня эюря, Азярбайьан, хцсуслия дя Тябриз ящалиси ондан вя онун мцлазимляриндя шаша щикайят едирляр. Бу щадисяни Мящяммяд Йусиф Гязвини беля тясвир едир: «Азярбайьан вя Хорасан рйийятти вя аьизляри (йохсуллары-З.Б.) залымларын щцлмцня мяруз галмышдылар. Онлар ядалят астанасына эедиб юз вязийятляри вя

сипящсалар Ялигулу хан, онун ялалтыларынын зцлмцндян Шаща шикайят етдиляр. Шащ фикирляшир ки, ола биляр ки, онларын шикайятляри йерсиз олсун. Одур ки, мясяляни дяриндян йохлатдырмаг гярарына эялир. Тябриз вя Хорасан яйанлары адындан щюкм верир. Щямин бюлэялярдя вязиййяти йохламаг цццн Ялихан бйя Тябризя, Ибрашим бйя ися Хорасана эюндярилир. Онлар вязиййяти йохлайыб рйиййятин шикайятляринин дцэцнлцццнц айдынлащдырдыгдан сонра, Ялигулу хан, онун наиби вя гардашы оьлу Биъян дя ищдян эютцрцлцб, Ялямут галасына щябся алынырлар. Шащ ямр едир ки, аъиз вя йохсуллардан зор иля алдыглары варидат дягиг аращдырылдыгдан сонра юз сачибляриня гайтарылсын» [14, в.229б; 13, в.205-206]. Ялигулу хан 1655-ъи илдя ищдян эютцрцлцдцкдя сонра горчубашы Муртузагулу хан Гаъар бюлэяйя Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз щакими эюндярилир. Гейд олундуьу кими, Азярбайъан вилайятинин бйялярбйяи сипящсалар щярби рцтбсяи иля дювлятин силащлы гцввясинин баш команданы да олурду. Мясялян, Рцстям хан, ЫЫ Пирбудаг хан, Ялигулу хан Азярбайъанда бйялярбйяи олдугда, мцщарибляр баш вермищдир ки, бу заман сипящсалар щярби вязифсяи дя онлара верилмищдир. Шарден йазыр ки, Сяфявиляр дювлятиндя Азярбайъан йялятинин щакими ян йцксяк вязифя сачиби сайылырды. О, ейни заманда юлкянин бцтцн гошунун баш команданы щесаб олунурду. Лакин нядяня бу яняня ЫЫ Шащ Аббасын щакимиййятинин сонларында мцвяггяти олагаг позулду. Мясялян, 1655-ъи илдя Муртузагулу хан Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз щакими тйин едилдикдя сипящсаларлыг вязифсяи Аллащверди хана тапшырылмышды [14, в.232а; 13, в.206; 18, ь.2, 421].

Дюврцн мянбялярини диггятля нязярдян кечирдикдя айдын олур ки, Азярбайъан бйялярбйяи вя Тябриз щакими ясаян Гызылбаш-Тцркман яйанларындан олурду. Тцркман ели Азярбайъан вя Яряб Ирагында Гум, Кашан, Савя бюлэяляриндя йашайырды. Онларын бир нечя обасы ися Астрабад вя Хорасанда мяскун олуб, ямирляринин чоху Ы Шащ Исмайылын щакимиййяти дюврцндян Сяфявилярин щакимиййятинин сонуна гядяр йцксяк вязифялярдя олмущдулар. Ы Шащ Исмайыл Тцркман Мосуллу бйяляриндя биринин гызы иля евлянмищ вя бу издиваъдан Тящмасиб Мирзя иля, Бящрам Мирзя добулмущду. Ы Шащ Тящмасиб дя Тцркманын Мосуллу обасындан Иса бйяин гызы Султан ханымла евлянмищди. Бу гадын, ЫЫ Шащ Исмайыл вя Султан Мящяммядин анасы, Ы Шащ Аббасын ися няняси иди [10, 49; 5, 100-146]. Гайнагларда Азярбайъан вилайяти щакимляри арасында Тякяли, Устаълы, Гаъар ясилзадяляриндя дя бир нечя няфярин ады чякилир. ХВЫЫ ясрдя Гызылбашлар сырасына кечмищ вя мцсялманлыьы гябул едян бир нечя няфяр йени щярбчи ясилзадянин дя Азярбайъанда щакимиййятдя олмасына тядадцф едилер. Лакин бу, Гызылбаш-Тцрк ямирляринин Азярбайъанда щакимиййятини зйяфлядя билмямищди.

#### МЯНБЯЛЯР ВЯ ЯДЯБИЙЯТ

1. Хаъя Зейналабдин Яли Ябди бйя Ширази. Тякмиллятцл-Яхбар. Фарс дилиндян тярьцмя Ябцлфяз Щашым оьлу Рящимлининдир, Бакы, 1996, 196 с.
2. Мирзя Аббаслы. Шащ Исмайыл Хятаинин юмцр йолу миниатцрлярдя. Бакы, 1981, 45 с.

3. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. 1949, 379 с.
4. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в.XVII веке. Баку, 1981, 238 с.
5. Фарук Сцмер. Сафевии девлетинин курулушу вя эелишмесинде Анadolу тцрклеринин ролу. Анкара, 1977, 265 с.
6. Йылмаз Юзтцна. Башланьычтан заманамьза кадар Тцркие тариши. ь.В. Истанбул, 1964, 284 с.
7. Дон Гарсийа де Силва. Сяфярнаме-йе дон Гарсийа де Силва Фигероа. Тярьоме-йе Гуламрза Сямии, Тешран, щ.1363, 530 с.
8. Енгелберт Кемпфер. Дяр дярбаре шашьяншаше Иран. Тярьоме-йе Кейкавус ьашандари, Тешран, щ.1350, 382 с.
9. Фязли Исфашани. Яфзял ят-тяварих. Британийа музейи нцсхясинин фотосуряти.
10. Исэяндяр бйя Тцркман Мцнши. Тарих-и алям арай-и Аббаси. ь.Ы-ЫЫ. Тешран, щ.1350, с.1-607; 606-1235.
11. Гази Ящмяд ибн Шяряфяддин Гуми. Хцласят ят-тяварих. Тешран нцсхяси, Берлин нцсхяси.
12. Мащмуд ибн Щидайт Яфвяштей Нятянзи. Нягават ял-асар фи зикр цл-яхйар. Тешран, щ.1350, 649 с.
13. Мящяммяд Ташир Вяцид. Аббаснамя йа шярьце зендегани-йи 22 сале-йи Шаш Аббас сани (1052-1073). Петербург нцсхясинин фотосуряти.
14. Мящяммяд Йусиф Гязвини. Холде бярин. Британийа музейи нцсхяси.
15. Мирзя Сямии. Тязкирят ял-мцлук. Бе кушеше доктор Сяид Мящяммяд Дябирсийаги. Тешран, щ.1368, 140 с.
16. Няруллаш Фялсяфи. Зендегани-йе Шаш Аббас яввял. ь.Ы-ЫЫ, Тешран, щ.1364, 738 с.
17. Пйетро делла Валле. Сяфярнаме-йе Пйетро делла Валле. Тярьоме-йе яз мятне ясли-йе италийайи доктор Шцаяддин Шяфа, Тешран, щ.1348, 483 с.
18. Шарден. Сяйашятнаме-йе Шарден. Тярьоме-йе Мящяммяд Аббаси, ь.2-4, Тешран, щ.1335-1336, 510; 470; 401 с.
19. Шяряф хан ибн Шямсяддин Бидлиси. Шяряфнамя. ь.Ы-ЫЫ, Петербург, 1860-1862, 397; 432 с.
20. Тарих-и алямара-йи Шаш Исмайыл. Ба могодьяме-йе тясшищ-е тялий-е Я.М.Сашеб, Тешран, щ.1349, 704 с.

**З.Г.Байрамлы**

**РОЛЬ ТЮРКСКО-КЫЗЫЛБАШСКОЙ ЗНАТИ  
В УПРАВЛЕНИИ ВИЛАЙЕТА АЗЕРБАЙДЖАН.**

**РЕЗЮМЕ**

Тщательное изучение письменных источников позволяет прийти к выводу, что беглярбеки Азербайджана в период Сефевидов (Тебриза) назначались из числа кызылбашской знати- племени Туркман. Вместе с тем, в XVII в. можно встретить назначения на эти должности также выходцев из гуламов. Однако это не могло ослабить власть азербайджанских тюркских кызылбашских эмиров.

**Z.H.Bayramli**

**THE ROLE OF GIZILBASH-TURKISH NOBLES  
IN RULING THE AZERBAIJAN PROVINCE.**

**SUMMARY**

Looking through the sources of the period, it's becoming clear that the Baylarbays of Azerbaijan and the ruler of Tabriz were mainly appointed from Gızılbaş Turkman nobles. In the 17<sup>th</sup> century some of gulam aristocrats, who adopted muslim religion were at power. But this did not weaken the power of Gızılbaş-Turkish nobles.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi» kafedrasının 2008-ci il 22 dekabr tarixli iclasının 5saylı qərarı və t.e.n., B.Ş.Şabiyevin, t.e.d., A.J.İskəndərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA HİNDİSTANLI TACİRLƏRİN FƏALİYYƏTİ

Şəhla Məmmədli

Əsrlər boyu xalqların qarşılıqlı inteqrasiyasında iqtisadi əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan bir-birindən xeyli aralı iki müxtəlif Şərqi ölkəsi arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin araşdırılması diqqətəlayiq mövzudur. Hazırda ölkəmizdə iqtisadi problemlərin həllinə, müxtəlif ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişafına diqqətin artdığı bir zamanda bu cür əlaqələrin tarixən mövcudluğunun ortaya çıxarılaraq təhlil edilməsinə maraq itmir, öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Mənbələrə əsaslanaraq söyləmək olar ki, artıq XV əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın (eləcə də İranın) Uzaq və Orta Şərqi ölkələri ilə ticarətində birinci yer məhz Hindistana məxsus idi [16, 129; 5, 87].

Tarixi məlumatlara görə, bu zaman dünyanın heç bir ölkəsi dünya ticarət dövriyyəsinə Hindistan qədər rəngarəng məhsullar buraxmırdı [5, 87]. Bu isə təbii ki, öz növbəsində Hindistanın ticarət kapitalının Şərqi ölkələrində, xüsusilə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan ərazilərdə mövqelərinin xeyli möhkəmlənməsinə təkan verirdi.

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti ilə Moğol imperiyası arasında siyasi münasibətlərin gərginliyi ilə əlaqədar Hindistanla ticarət müvəqqəti durğunluq dövrünü yaşayır. 1614-cü ildə I Şah Abbasın yanına göndərilən rus çarı Mixail Romanovun elçisinin təqdim etdiyi hesabatda deyilir: “Yəqin ki, siz hind hökmdarı (Cahangir şah) ilə düşmən münasibətlərdən əziyyət çəkirsiniz, hind tacirləri Qızılbaş torpağına, Qızılbaş torpağının tacirləri isə Hindistana getməyə cəsarət göstərmirlər” [4, 69-88].

I Şah Abbas tamamilə haqlı olaraq hind tacirlərinin yerli tacirlərin güclü rəqiblərinə çevrilməsindən narahat idi. Yerli tacirlər rəqabətə davam gətirə bilmir, Səfəvi dövlətinin bir çox varlı, nüfuzlu tacirləri iflasa uğrayırdı. Bu səbəbdən I Şah Abbas tabeliyində olan əyalətlərdə hindlilərin ticarət əməliyyatlarına yasaq qoymuşdu [20, 513-514]. I Şah Abbasın hindlilərin ticarət əməliyyatlarına yasaq qoyması hind ticarət kapitalının güclü axınının qarşısını alsa da, şahın ölümündən sonra hindlilər yenidən Səfəvi dövlətinin ticarət həyatında mövqelərini möhkəmləndirdilər.

XVII əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq hindli tacirlər Xəzər boyunca fəaliyyətlərini, Azərbaycan şəhərləri ilə ticarət əməliyyatlarını daha da genişləndirirlər. Artıq XVII əsrin ortalarından Azərbaycan, həmçinin İran bazarlarının hind tacirlər tərəfindən fəthi prosesi başlanır [11, 97-98].

Tədqiq olunan dövrdə Bakı vasitəsi ilə Hindistana və digər ölkələrə keyfiyyətli, böyük tələbatə malik darai, mov, atlas, tafta, kisəyi və başqa parça növləri ixrac olunurdu. Hind tacirləri Şamaxıya və Bakıya müxtəlif məhsullarla yanaşı, çox bahalı, dəyəri qızıla bərabər kəşmir parçaları da gətirirdilər ki, bunlara da yerli

əyanlar arasında tələbat böyük idi. Təsadüfi deyildir ki, adı çəkilən parçanın qalıqları Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının sərdabəsində aşkar edilmişdir [9,42-45].

XVII əsrin II yarısında İran, İraq, Özbəkistan, Kürdüstan, Gürcüstan, Rusiya, Dağıstanla yanaşı, Hindistan da Azərbaycanı candan neft alan ölkələr sırasında idi. Hindistanda, eləcə də bir çox digər ölkələrdə neft nadir məhsul hesab olunurdu [22, 301-302; 13, 362]. Abşeron yarımadasında yetişdirilən zəfəran müxtəlif yeməklərə əlavə olunan ədviyyat kimi nəinki Azərbaycan şəhərlərinə göndərilir, həmçinin xaricə də ixrac olunurdu.

Bu dövrdə Azərbaycana ən yaxşı hind polad (fulad) növünün gətirilməsi barədə də məlumatlar var. Sənədlərdə Dəməşq poladı adlandırılan bu növ Tavernyenin yazdığına görə, məhz Hindistanda istehsal olunurdu [20, 205].

Hind tacirlərinin fəal ticarətindən, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Dərbənd və digər şəhərlərdə tikilmiş hind karvansaraları da xəbər verir [3, sənəd 466]. Rus taciri Kotov 1623-cü ildə təkcə Şamaxıda yeddi hind karvansarası haqqında yazır [15, 35]. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana səyahət etmiş Korneli de Brüin də “daşdan tikilən, hündürlüyü 23-24 futa çatan hind evləri” barəsində yazır [8].

Alqı-satqı əməliyyatları yalnız bazarlarda həyata keçirilmirdi. Öyrənilən dövrdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhər və qəsəbələrində tikilmiş karvansaralar da bir növ bazar meydanı funksiyasını həyata keçirirdi. Diqqət yetirsək görərik ki, karvansaralar adətən bazar meydanlarına yaxın yerlərdə ucaldılırdı. Bakıdakı Multanı karvansarası da Qız qalası ilə üz bəüz yerdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində yaxın zamanlarda aşkar edilmiş bazar meydanından uzaq deyildi. Karvansaralar Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən, eləcə də xarici ölkələrdən gələn tacirlərin həm dayanacaq yeri, həm də anbarı idi. Bu baxımdan topdansatış əməliyyatlarının məhz karvansaranın özündə həyata keçirilməsi təəccüb doğurmamalıdır. Mühüm ticarət mərkəzlərində ayrı-ayrı ölkə tacirlərinin öz karvansarası olurdu. Müəyyən bir ölkədən gətirilən malları əldə etmək istəyən tacir məhz bu ölkənin tacirlərinin yerləşdiyi karvansaraya üz tuturdu. Məsələn, hind parçaları, firuzə, ədviyyat və s. almaq istəyən tacir hind karvansarasına gəlirdi.

XVIII əsrdə hind tacirləri yalnız ticarətlə deyil, daha çox sələmçiliklə də məşğul olmağa başlayırlar. XVIII əsrin 20-ci illərinə aid materiallarda sələmçiliklə bağlı əməliyyatlar, borclar barədə yazılı qeydlərə daha çox təsadüf edilir. Hindlilər yüksək faizlərlə, ildə orta hesabla 30-36 %, bəzi hallarda isə 50 %-lə öz hindli həmyerlilərinə, ticarət etdikləri şəhərlərin əhalisinə borc pullar verirdilər [14, 14].

Məlumdur ki, «Quran»da sələmçilik (II. 276) qadağan olunmuşdur. Bu baxımdan sələmçilik müsəlman ölkələrində digər ölkələrdən fərqli olaraq geniş inkişaf edə bilməzdi. Lakin müsəlman Şərqiində, o cümlədən Azərbaycanda varlanmanın bu üsulu da müəyyən yollar tapmışdı.

Şəriətlə qadağan olunduğu üçün sələmçiliyin gizli formada yayılması haqqında Rafael dyu Man da məlumat verir [21, 73-174]. Faktlar göstərir ki, qadağan qeyri-müsəlman əhaliyə aid edilmədiyi üçün yəhudilər, hindlilər, ermənilər bu işlə məşğul olurdular. Ona görə də Səfəvi dövlətində, o cümlədən Azərbaycanda sələmçiliyin digər ölkələrdən fərqli olaraq, çox geniş olmasa belə leqal növü də mövcud idi [6, 54].

Qeyd etmək gərəkdir ki, sələmçiliyin az da olsa inkişafına XVII əsrin ortalarında yaranan pul qıtlığı da təsir göstərmişdir və burada da əsas günahkarlar elə hindlilər idi. I Şah Abbasın dövründə ölkədən qiymətli metalların ixracı qadağan olunmuşdu və bu qanuna ciddi nəzarət var idi. I Səfinin (1629-1642), eləcə də II Abbasın (1642-1666) hakimiyyət illərində və sonrakı dövrlərdə bu qanuna nəzarət xeyli zəiflədi. Səfəvi hökmdarları II Abbas və I Süleymanın dövründə isə geniş ticarət imkanları qazanmış hindli tacirlər fürsətdən istifadə edərək qiymətli metalları, xüsusilə gümüşü ölkədən daşımağa başladılar [19, 371].

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ticarət əlaqələrində bu dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, Həştərxan (1556-cı ildən Moskva dövlətinin tərkibinə qatılmışdır) şəhərində məskən salmış hindli tacirlərin rolu inkaredilməzdir. Dövrünə görə mühüm ticarət limanı və böyük şəhər kimi tanınan Həştərxan Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolu çıxışında yerləşməklə, nəinki Azərbaycanın, digər Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin də Hindistan və başqa uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamış, həmçinin Moskva knyazlığını Şərqi bazarları ilə bağlayan başlıca halqa olmuşdur.

Həştərxanda məskən salmış hind tacirləri mallarını dəniz yolu ilə Niyazabad limanına, Dərbəndə, Bakıya, oradan quru yolla Şamaxıya, Ərdəbilə, Təbrizə gətirir, daha sonra İsfahandan keçməklə karvanlarla Bəndər-Abbasa, oradan Bəndər-Surat limanına və Hindistana aparırdılar [17, 29-34]. Onlar rus və Qərbi Avropa əmtəələrini Azərbaycan şəhərlərinə, buradan da Şərqi daşıyır, eyni zamanda Şərqi məhsullarını Bakı limanı vasitəsi ilə Rusiyaya aparırdılar.

Araşdırılan materiallardan aydın olur ki, Həştərxan gömrükxanasında icazə kağızı verilmiş, öz adları, eləcə də apardıqları məhsulların sayı və siyahısı göstərilməklə Azərbaycana yol almış hind tacirləri haqqında xeyli sənəd mövcuddur. Bəzi sənədlərdə gəmidə tacirlərlə bərabər, işçilərin sayı və adı qeyd olunur, aparılan məhsullara möhür vurulması göstərilir.

Sənədlərdən bəzi tacirlərin dəfələrlə eyni istiqamətdə mal apardıqları aydınlaşır. Onların icazə vəərəqələri ayrı-ayrı aylara, bəzən isə fərqli illərə təsadüf edir. Belə tacirlərdən 1676-cı ilin müxtəlif aylarında, eləcə də 1680-ci ildə Dərbəndə satış məhsulları aparan Bir Balanın [12, 260], 1672 və 1676-cı illərdə eyni istiqamətdə yola çıxan Uqaçka Qumovun [12, 174], 1676 və 1680-ci illərdə Dərbəndə məhsullarını gətirən Mal Çandanın [12, 266] və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar. İstisna edilmir ki, Həştərxan gömrükxana işçiləri onlar üçün tamamilə yad olan adları təhrif etmişlər.

Həştərxan gömrükxanasının məlumatlarına əsasən 8 il ərzində, yəni 1737-ci ildən 1744-cü ilədək hind tacirləri İran və Azərbaycan şəhərlərinə 311,7 min rubl mal idxal etmişlər. Göstərilən illər ərzində İrandan, həmçinin Azərbaycan şəhərlərindən ixrac olunan əmtəələrin ümumi məbləği iki dəfə çox olub, 661,1 min rubla çatırdı [12, 12].

Yazılı məlumatlara əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Həştərxanda məskən salmış hind tacirləri böyük imtiyazlara malik olmuşlar. Belə ki, onlar rus ticarət adamları ilə bərabər məbləğdə gömrük ödəyir, həmçinin bütün orta və aşağı Vol-

qaboyunu idarəçiliyi altında saxlayan Kazan prikaz idarəsi məhkəməsinə aid edilirdilər.

1648-ci ilə aid digər sənəddən [12, 89] Dərbəndə mal göndərən (63 tay ingilis kətanı, 63 müxtəlif qiymətli xəzdən hazırlanmış kürklər, 3 böyük büllur güzgü, 2 sandıq və s.) Çutrayka Kedikovun gəmisinin Niyazabad limanı yaxınlığında qayalara dəyib parçalandığından, mallarını aparan kürəkəni Salaknanın mallarla bərabər sahilə salamat çıxmasına baxmayaraq, Dərbənd sultanı Əziz bəy və Şabran darğası tərəfindən Şamaxıya buraxılmamasından, Salaknanın öldürülərək mallarının, eləcə də 30 qızıl və 25 rubl rus pulunun qarət olunmasından xəbər tuturuq. Bundan əlavə, bir neçə sənəddə də Azərbaycan şəhərlərində ticarət edən hindli tacirlərə mənfi münasibətin əks olunması onların özlərini o qədər də layiqli aparmamasını güman etməyə əsas verir. Bəzən onlar itkilərinin əvəzini əldə etmək üçün yalana da əl atırdılar. Məsələn, elə bu sənəddə “qayalara dəyib parçalanan” gəmidəki malların tam şəkildə sahilə çıxarılması möcüzəyə bənzərsə də, mallarının qarət olunmasını bildirən şikayətinin öz iddiasını əsaslandırmağa çalışması təəccüb doğurmaya bilməz.

Hind taciri Suturla onun satdığı əmtəə müqabilində borclarını ödəməyən İran tacirləri arasında mübahisənin araşdırılmasına həsr olunmuş 1651-ci ilə aid daha bir sənəddə [10, f. Posol. prikaz, iş 2, s. 243-247] hindli tacir Çutraykanın 160 pud ipək almaq üçün gətirdiyi 4000 rubl məbləğində samur və digər qiymətli xəzlərin Təbrizdə qarət edilməsindən bəhs olunur.

1739-cu il 5 yanvar tarixli sənəddə [10, f. Qosarxiv, razr. XIX, iş 255, s. 23, 28] Azərbaycana gələn hind tacirlərinin ciddi yoxlanışı, onlardan yazılı surətdə ticarət etdikləri yerlər barəsində bildiriş tələb olunması Təbriz və Gəncədə təhlükəli epidemiya yayılmasından xəbər verir. Hindlilərin hər biri “Təbriz, Gəncə və bu kimi təhlükəli yerlər”də olmadıqlarını, həmin bu ərazilərdən mal gətirmədiklərini, yalnız Bakı və İsfahanda ticarət etdikləri” ni bildirən sənəd imzalamışlar.

Həştərxan hindlilərinin ticarətində mərkəzi yer Cənubi Qafqaza, o cümlədən İran və Azərbaycana, cüzi miqdarda isə Hindistana məxsus idi. Orta Asiya ilə ticarət əlaqələrinə gəldikdə isə, XVIII əsrin I yarısında bu əlaqələr geniş deyildi. Belə ki, gömrükxana kitablarının məlumatına görə, 1734-cü ildə hind tacirləri Həştərxana Bakıdan 40, Gilandan 25, Dərbənddən 10, Xivə və Buxaradan 2 dəfə mal gətirmişdilər, 1744-cü ildə Gilandan 40, Dərbənddən 20, Bakıdan 13 dəfə mal gətirilmişdi [7, 140]. Hind tacirlərinin Cənubi Qafqazda, İranda və Hindistanda nümayəndələri və şirkətlər var idi.

Hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinə gətirdikləri məhsulların çeşidinə diqqət yetirsək görərik ki, onların son dərəcə rəngarəngliyi maraqlı doğurur. Məsələn, 1677-ci ilin sentyabr tarixli sənədinə əsasən, hindli tacir Kandarka Çarıyev [12, 275] Dərbəndə aşağıdakı malları gətirmişdi: 55 arşın qırmızı kətan, 12 funt balıq dişi, 22 kiçik güzgü, 27 bağlama üskük, 3 samur xəzli papaq, qoyun dərisindən tikilmiş 2 papaq və s.

Bəzi sənədlər Azərbaycanda ticarət əməliyyatları aparan hindli tacirlər arasında rəqabət, düşmənçilik, bir-birinə mane olmağa çalışma kimi məqamları üzə çıxarır.

Bunların birində göstərilir ki, hindli tacir Sutra Səfəvi dövlətinə xam ipək alıb-satmaq üçün yola düşmüş, bu məqsədlə 4000 rubl məbləğində xəz, bir çox başqa mallar alaraq Təbrizə getmişdir. Həştərxanda yaşayan tanışı ona mane olmaq üçün Təbrizdə məskunlaşmış qohumu Çandaya məktub yazaraq Sutranın mallarını əlindən almağı ona tövsiyə etmişdir. Çanda isə öz növbəsində Təbriz hakimi Pir Budaq xana böhtanlarla dolu müraciətlər etmiş və bunun nəticəsi olaraq Təbriz xanı heç bir yoxlama işləri aparmadan Sutranı doqquz ay müddətinə həbs etdirmişdir [12, 126].

Ticarət yolları kimi hind tacirlərinin alqı-satqı obyektini olan məhsullar da zaman-zaman dəyişikliklərə uğramış, gətirilib-aparılan müəyyən əmtəələrin sayı ya azalmış, ya artmış, ya tamamilə sıradan çıxmış, ya da yeniləri ilə əvəz olunmuşdur.

Həcm etibarilə çox böyük ticarət aparən hindli tacirlər Abşeronda yetişdirilən zəfəran, Bakının qara və ağ nefti, xam ipək, eləcə də ipək parçaların ixracı müqabilində Azərbaycana hind sənətkarlarının incəsənət məmulatlarını, pəncərə üçün pərdələr, pambıq parçalar, qırmızı hind qumaşları, müxtəlif növ xəzlər, ədviyyat, mirvari, rəngarəng qiymətli daşlar və s. Gətirirdilər. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, idxal-ixrac olunan müxtəlif çeşidli məhsullar bu və ya digər ölkə əhalisinin tələbatını əks etdiməklə onun sosial-iqtisadi, mədəni həyatı haqqında da təsəvvür yaratmaq xüsusiyyəti daşıyır. Bu baxımdan Azərbaycana gətirilən məhsullar içərisində yazı üçün kağızların xeyli yer tutmasını nəzərə alsaq, yerli əhalinin təhsilə marağı qənaətini əldə etmək olar.

Ayrı-ayrı dövrlərdə hansı məhsulların idxal-ixracının üstünlük təşkil etdiyini dəqiq söyləmək çətin olsa da, bir qədər ehtiyatla söyləmək olar ki, əlaqələrin ilkin dövründə ədviyyat, düyü ixracı üstünlük təşkil edirdisə, sonrakı dövrlərdə (məsələn, XV əsrdə) kəşmir parçalarının gətirilməsi çoxalmış, XVII əsrdə hind sənətkarlarının əməyinin məhsulu olan incəsənət məmulatlarına tələbat artmış, XVIII əsrdə isə zərbaft (qızılı və gümüşü saplarla toxunmuş) parçaların gətirilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, XVIII əsrdə gətirilən parça növlərinə yeniləri əlavə olunmuşdu.

İdxalda və ixracda mühüm yer tutan müxtəlif parçaların rənglənməsində Azərbaycandan aparılan qızıl boya əsas rəngləyici vasitə hesab olunurdu. Bu bitkini böyük miqdarda təkə Hindistana deyil, bir çox başqa ölkələrə də aparırdılar.

Hind tacirlərinin yerli tacirlərlə nəinki əmtəə, eləcə də maliyyə əməliyyatları haqqında sənədlər də az deyil. Buna nümunə kimi on iyun 1667-ci il tarixli sənədi göstərmək olar [10, f. Orucnaya palata, sənəd 1066, s 22]. Həmin sənədə əsasən, hindli tacirlərin 7860 rubl gümüş pulu Səfəvi pulu ilə mübadilə etmələrindən xəbər tuturuq.

Azərbaycan, həmçinin İran bazarlarının hind tacirləri tərəfindən fəthi prosesi XVII əsrin ortalarından başlayaraq XVIII əsrin əvvəllərində onların bu bazarlarda aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Hindlilərin ticarət əməliyyatları çox böyük məbləğə - 4-5 min rus rubluna çatır, bəzi hallarda daha artıq olurdu [12, 97-98]. Xüsusilə, XVIII əsrin 20-40-cı illərini Azərbaycan – Hindistan ticarət əlaqələrinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar.

Siyasi məsələlərlə yanaşı, iqtisadi məsələlərə də diqqət yetirmək, Azərbaycanda

rus tacirlərinin vəziyyətini təhlil edərək hind, erməni və digər tacirlərin alış-veriş etdikləri məhsullarla, yerli əhalinin təlabat məhsulları ilə maraqlanmaq göstərişi almış A.P. Volinski, XVIII əsrin əvvəllərində Şirvanda fəal ticarət əməliyyatları haqqında yazmaqda burada Hindistandan gətirilən malların çoxluğunu xatırlatmağı da unutmur. Xüsusilə, Şamaxıda qızğın ticarət haqqında söhbət açan çar elçisi tacirlərin aylarla, hətta illərlə bu şəhərdə qaldıqlarını, Hindistandan və İrandan gətirilən malları alaraq, öz gətirdiklərini satdıqlarını yazır [1, 35].

1747-ci ildə Bakıda olan Hanvey burada böyük hind icmasının mövcudluğunu göstərərək yazırdı ki, icma hər il digər əmtəələrlə yanaşı, hər birində 25 böyük batman olmaqla 400 tay xam ipək ixrac edirdi [2, 36].

XIX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda müəyyən sayda hind tacirlərinin olduğuna baxmayaraq, artıq XVIII əsrin ortalarına doğru Azərbaycan-Hindistan iqtisadi münasibətlərində geriləmə özünü biruzə verirdi. Hindlilər özləri bunu belə izah edirdilər: “1747-ci ildə iranlılar Nadir şahı öldürdükdən sonra ölkədə qarışıqlıq, oradakı hindlilərin qarəti başlandı. Onlara işgəncə verir, bəzilərini öldürürdülər. Bu səbəbdən qardaşlarımız hindlilər İranda ticarət edə bilmirlər, yollar kəsilir, oraya mal aparmaq və oradan mal qəbul etmək getdikcə çətinləşir” [11, 73].

Beləliklə, istifadə olunmuş mənbələrə əsasən, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ticarət həyatında hindli tacirlərin özlərinə mühüm yer qazandıqlarının şahidi oluruq. Öyrənilən dövrdə Azərbaycan məhsullarını Hindistana, digər ölkələrə daşıyaraq, buraya da hind məhsulları ilə yanaşı, həmin ölkələrin mallarını gətirən hindlilərin Azərbaycan, Orta Şərqi və Qərbi ticarətində vasitəçi fəaliyyətini, Azərbaycanda əmtəə – pul münasibətlərində fəal iştiraklarını müşahidə etmək olar.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане. Баку, 1979
2. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, 1990. 150 с.
3. Бибирштейн М. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура. перев с немец., 1798. НАИИН АНА инв. № 466
4. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг. (по русским архивам). М., 1987
5. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку, 1999
6. Гейдаров М.Х. О роли и особенностях ростовоичества в Азербайджане и сопредельных странах мусульманского Востока в XIII –XVII вв. В сб. ЫЫ
7. Ближний и средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980, с 67-71
8. Зевакин Е. Журнал посланника Волынского 1715-1718 гг. В кн: Азербайджан в начале XVIII в. “Изв. об-ва обслед и изуч. Азерб”. V, № 8, вып. I. 1929
9. Корнелий де Брюин. Извлечение из путешествия, НАИИН АНА, инв. 480
10. Минкевич Н.В. - Мустафаева. Гробницы в усыпальнице Ширваншахов Изв. АН Азерб. ССР., 1947, №1, с 42-45
11. Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф. Оружейная палата; Posolskiy prikaz; Госархив, XVII - XVIII вв. Россия и Индия. М., 1986
12. Русско-индийские отношения в XVII в. М., 1958
13. Курц Е.Г. Сочинения Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев, 1915
14. Сборник материалов для описания местностей о племен Кавказа. Вып. 38. Тифлис, 1908
15. Хожение купца Федота Котова в Персию. М., 1958

16. Чичеров А. М. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. М., 1965
17. Шперк Ф. Индусы в Астрахани. «Астраханский листок» №52, 1898, 29-34
18. Юхт П.И. Индийская колония в Астрахани - Вопросы истории. 1957, №3, с 128-144
19. Sharden. Сейацетнамеје, ы. 2. Тешран, 1335
20. Тавернье. Сафар-наме 1632-1668. İsfahan, 1336.
21. Raphael du Mans. Estat de La Persa en. Paris, 1890
22. Çələbi B. Seyahetnamesi. с 2, İstanbul, 1314

**Ш.Р. Мамедли**

## **АЗЕРБАЙДЖАНО-ИНДИЙСКИЕ ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В XVII-XVIII ВЕКАХ.**

### **РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются вопросы развития азербайджано-индийских торговых отношений в последний период существования Сефевидской империи, в период государства Надир шаха Афшара и азербайджанских ханств. На основе конкретных фактов отмечается высокий уровень торговых связей азербайджанских купцов с рынками Центральной Азии и Индии, а также широкая деятельность индийских купцов в Ширване.

**SH. R. Mammadli**

## **THE AZERBAIJAN-INDIAN TRADE RELATIONS IN XVII-XVIII CENTURIES**

### **SUMMARY**

In article questions of development of the Azerbaijan-Indian trade relations during last period of existence of Sefevids empire, in the state Nadir of shah Afshara and the Azerbaijan khanates are considered. On the basis of the concrete facts high level of commercial relations of the Azerbaijan merchants with the markets of the Central Asia and India, and also wide activity of the Indian merchants in Shirvan is marked.

**Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2008-ci il 8 aprel tarixli iclasının 07 sayılı qərarı və t.e.n., N.R.Gözəlovanın, t.e.n.Ş.P.Həmidovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## **SOVET AZƏRBAYCANINDA SİYASİ RƏHBƏRLİYİN SOSIAL TƏRKİBİNİN FORMALAŞMASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNİN II YARISI – 30-CU İLLƏR)**

**Təhminə Aslanova**

1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra bolşeviklər respublikada idarəçilik sistemini köklü şəkildə dəyişdilər. Azərbaycanda sovet dövlət strukturlarının yaranması və formalaşması prosesi bir neçə mərhələdən keçmişdir. 1920-ci illərin sonundan müəssisələrin bir çoxu ittifaq orqanlarının birbaşa təbəçiliyinə keçdi. Kreditvermə SSRİ Dövlət Bankında cəmləşdi, məhkəmə sistemi tam mərkəzləşdirildi. Bunlarla yanaşı, xalq komissarlıqlarının sayı artmaqda davam edir və sonradan onlar nazirliklərə çevrilirdi. 1932-ci ildə onların sayı 3 idisə, bu göstərici 1939-cu ildə 20, 1948-ci ildə isə 32-yə çatdı.

1920-30-cu illərdə baş verən hadisələri obyektiv qiymətləndirmək üçün həmin dövrdə öhdəsinə dağılmış ölkənin idarəçiliyi vəzifəsi düşən təbəqənin savadlılıq səviyyəsini təhlil etməyə ehtiyac vardır. Məsələn, mandat komissiyasının hesabatına görə, ÜK(b)P-nin XIV qurultayında (1926-cı il) nümayəndələr arasında ali təhsillilər-5,1%, orta təhsillilər 22,3%, ibtidai təhsili olanlar isə 66,1% təşkil edirdi. Qurultayın tərkibinin 5,5%-dən danışılmaz, güman etmək olar ki, onlar ümumiyyətlə, savadsız insanlar idi [1, səh.395]. Faktlar göstərir ki, 1930-cu illərin axırlarında SSRİ əhalisinin cəmi 29%-i ancaq oxumağı və yazmağı bilirdi. Rayon və şəhər partiya komitəsi katiblərinin 70 %-inin, diyar partiya komitələri və respublika mərkəzi komitələrinin katiblərinin 40 %-inin isə yalnız ibtidai təhsili vardı [2, səh. 163 ]. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin formalaşdığı illərdə bütün səviyyələrdə partiya və idarə rəhbərlərinin, bütövlükdə əhalinin mədəni səviyyəsi aşağı idi.

Əsasən fəhlələrdən ibarət olan Mərkəzi Komitə partiyaya gənclərin cəlb edilməsi kampaniyasına xüsusi diqqət yetirirdi. Məqsəd partiyanın sosial tərkibini, orta yaş həddini və siyasi səviyyəsini dəyişmək idi. Nəticədə «Lenin çağırışı» adı altında başlıca olaraq siyasi cəhətdən azsavadlı fəhlələr partiyaya daxil oldular. «Köhnə» bolşeviklərin sayı getdikcə azalırdı (1917-ci ilin oktyabrınadək partiyaya daxil olanlardan 1927-ci ildə cəmi 8000 nəfəri qalmışdı). Fəhlələrin partiyaya cəlb edilməsi üçün kütləvi kampaniyalara (1924-cü il «Lenin çağırışı», 1927-ci il oktyabr yığması) baxmayaraq, kommunistlərin yalnız 1/3-ni fəhlələr təşkil edirdi. [3, səh.197].

Azərbaycanda da sovet dövlət strukturlarının quruculuğu prosesi böyük çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Respublikada hazırlıqlı milli kadrlar az idi, yerli fəhlələrin sayı çox deyildi, yerli əhali arasında hətta ibtidai savadlılıq səviyyəsi aşağı idi. 1929-cu ildə Sovetlərin tərkibində savadlılar ümumi üzvlərin 36,6%-ni təşkil edirdi [4, səh.135]. Bolşeviklərin qanunlarına əsasən, yerli əhalinin az-çox savadlı hissəsinin (burjuaziya, sahibkarlar və qolçomaqlar) intellektual imkanlarından istifadə etmək qadağan idi. Sovet

dövlət orqanlarına yalnız kommunistlər rəhbərlik etməli idi. 1920-ci illərin sonunda Sovetlərin tərkibinin yalnız 11,2%-i kommunist, 76,4%-i isə bitərəf idi [4, səh.135].

Kommunist partiyası aparatı əksəriyyəti formal cəhətdən seçkili olan vəzifələrə kadrların seçilməsinə nəzarəti nomenklatura sistemi vasitəsilə həyata keçirirdi. Sovet idarəçiliyinin əsas tərkib üsürlərindən biri kimi nomenklatura sisteminin mahiyyəti sayca çox olan, iyerarxik struktura malik formal təşkilatlar vasitəsilə şəxsi sferanı məhdudlaşdırmaqla bütün sahələrin idarə edilməsi, hər şeyin mərkəzdə və ardıcıl olaraq partiya aparatı tərəfindən daha aşağı səviyyələrdə razılaşdırılması, əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsidir [5, səh. 523]. SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində nomenklatura sistemini müasir cəmiyyətlər sırasında keyfiyyətə yeni və yeganə edən üç aspekt vardı: birincisi, bütün dövlət strukturlarında və «kənüllü» təşkilatlarda mühüm mövqelərin partiya komitələrinin nomenklaturasında cəmlənməsi; ikincisi, seçki müddələrinin olması və üçüncüsü, sistemin hərtərəfliliyi, hansı ki, cəmiyyətdə heç bir mühim mövqeyi əldən buraxmır və bununla nomenklatura mövqə sahiblərini fərqli sosial kateqoriyaya çevirmiş olur.

Təcrübəli, peşəkar kadr çatışmazlığı, qeyri-fəhlə mənşəli mütəxəssis və kadrların işə götürülməməsi ciddi problemlər yaradırdı. KP-yə üzvlük mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən çox zaman hətta ağır cinayətlərə görə həbs olunan kommunistlər amnistiya alır və partiya bileti hesabına azadlıqda gəzirdilər. Təbii ki, belə vəziyyət vəzifə cinayətlərinin artmasına təsir etməyə bilməzdi. Məsələn, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının hesablamalarına görə, ildə respublika üzrə orta hesabla aşağıdakı cinayətlər törədilmişdi: əksinqilabi xarakterli – 49; ayrı-ayrı şəxslərə qarşı - 405; qətl - 661; əmlak cinayətləri – 731; idarəçilik qaydalarına qarşı - 353; vəzifə cinayətləri – 567; hərbi – 78; cinsi -50. [4, səh.130-131].

Beləliklə, respublikada ildə törədilən cinayətlərin orta hesabla təqribən 20%-i vəzifə cinayətlərinin payına düşürdü.

Əmək haqqının azlığı, ərzaq payının olmaması, dövlət vəzifəsini digər işlə birləşdirməyin mümkünsüzlüyü və digər bir sıra faktlar dövlət qulluqçularına özlərini maddi cəhətdən təmin etməyə imkan vermirdi. Onların maddi vəziyyətləri ikinci dünya müharibəsinin əvvəlinə qədər dəyişməz qalırdı. 1933-cü ildə İ.Stalinə göndərilən məktublardan birində deyilirdi: “ Mən hər ay 60 manat maaş alıram, heç bir normadan istifadə etmirəm, gündəlik qazanc əldə etmək imkanı yoxdur. 8 nəfərdən ibarət olan ailədə yeganə işçiyəm. Uşaqlarımı saxlamaq mümkün olmadığına görə xahiş edirəm ki, işdən azad edəsiniz” [6, siy.40s,iş.603,v.73]. Mərkəzə mövcud vəziyyəti və dövlət qulluqçularının statusunu dəyişmək xahişi ilə çoxlu sayda məktublar və şikayətlər göndərilirdi. Vəziyyət bir də onunla mürəkkəbləşirdi ki, idarəçilik aparatı kadrlarının əsas mənbəyi olan partiyaçılar iş yerlərini seçməkdə sərbəst deyildilər. Onlar partiyanın əmrinə sözsüz tabe olmalı idilər və dövlət idarəçiliyinin müxtəlif strukturlarına ali partiya orqanlarının qərarı ilə göndərilirdilər. Sonralar bu təcrübə partiya işində tamamilə möhkəmlənir. Təəccüblü deyil ki, bu vəziyyət rüşvətxorluğun, xalqın sərvətlərinin qarət olunmasının inkişafına, vəzifə cinayətlərinin artmasına səbəb oldu.

1928-ci ilin avqustunda Sovetlərin və dairə icraiyyə komitələrinin fəaliyyətinin kütləvi özünüyoqlama prosesi, yəni sovet aparatının təmizlənməsi prosesi başladı.

Azərbaycan SSR-də sovet aparatının təmizlənməsi üzrə Mərkəzi Komissiya yaradıldı. Azsutəsərrüfat, Azərneft, xalq əmək, poçt, teleqraf, sosial sığorta komissarlıqları və s. bu kimi orqanlar təmizlənməyə məruz qaldı.

Yoxlama göstərdi ki, vəzifə cinayətləri, rüşvətxorluq, əxlaqsızlıq dövlət aparatının nəinki orta pilləsində yayılmışdı, hətta bu işlərə respublikanın yüksək rütbəli məmurlarının da aidiyyəti vardı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Sovetlərin tərkibində ortabablar üstünlük təşkil edirdi, lakin tədricən 30-cu illərdə, qolçomaqlıqdan salma və təmizləmələr, eləcə də mərkəzi orqanların siyasəti nəticəsində Sovetlərdə qüvvələr nisbəti fəhlə və yoxsulların xeyrinə dəyişdi. Köhnə kadrlara qarşı mübarizə ilə eyni vaxtda hökumət 1928-ci ilin yayında məsul vəzifələrə fəhlə-kommunistlərin irəli çəkilməsi üzrə geniş kampaniyaya başladı. Bu siyasət fəhlə sinfinin tərkibində köklü dəyişikliyə səbəb oldu. Zavodlar təcrübəli işçiləri itirdi. Birinci beşillik ərzində sənaye və tikintidə fəhlələrin sayı 3,7 milyondan 8,5 milyona çatdı. Yeni fəhlələrin mühüm hissəsi keçmiş kəndlilər idi. Onların mühitə uyğunlaşması prosesi bir sıra mənfi təzahürlərlə müşayiət olunurdu. İşə gəlməmə halları, kadrların axını, xuliqanlıq və texnikanın sındırılması, keyfiyyətsiz malların istehsalı, alkoqolizm, cinayətkarlıq deyilənlərə nümunə ola bilər. 1932-ci ilin sentyabrından əmək kitabçaları tətbiq edildi. Orada işçinin bütün əvvəlki iş yerləri qeyd edilirdi. İşçi qüvvəsi axınının azaldılması məqsədi ilə qeydiyyat sistemi tətbiq olundu. 1932-ci il noyabrın 15-də verilən qərara əsasən, işə gəlməmək dərhal qovulmanı, ərzaq kartoçkalarından məhrum edilməni və məskunlaşdığı yerdən köçürülməni nəzərdə tuturdu.

İqtisadiyyatda yenidənqurma və terror şəraitində nəinki yeni siyasi sistem, həm də cəmiyyətin həqiqətən yeni tipi yarandı. Bu cəmiyyətin özəyini karyerası artıq partiya işində yaranmağa başlayan yeni texniki mütəxəssislər təşkil edirdi, buna görə də onlar 1920-ci illərdə bütün sahələrdə aparıcı rola malik “burjua mütəxəssislərinin” əvəz edilməsi üçün münasib idilər. Məhz 1930-cu illərin əvvəli və ortalarında irəli çəkilənlər sonralar sovet rəhbərliyində aparıcı rol oynadılar.

Beləliklə, 1930-cu illərdə partiya rəhbərliyinin kadrları öz sosial mənşəyi və təhsili baxımından nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdi. 1920-ci illərdə partiyaya hüquq və ya humanitar təhsilli orta sinif nümayəndələri rəhbərlik edirdisə, 1930-cu illərdə onları əsasən fəhlə və kəndlilər sırasından çıxan texniki təhsilə malik insanlar əvəz etdi. [7, səh.196].

1920-ci illərin sonunda sosial strukturda ciddi dəyişikliklərə baxmayaraq, azərbaycanlıların tərkibində şəhərlilərin, ziyalıların, fəhlələrin payı çox da böyük deyildi. Respublika əhalisinin həm milli tərkibi, həm də təhsil səviyyəsi müharibəyəqədərki 20 ildə Azərbaycanın şəhər əhalisinin artmasının özünəməxsusluğu ilə əlaqədar idi. Çünki azərbaycanlılar urbanizasiya prosesində yüksək səviyyədə iştirak etməmişdilər. 1920-ci illərin sonunda sənayeləşdirmə ilə bağlı respublikada işçi qüvvəsinə ehtiyac artır, əsas mənbə isə kənd olaraq qalırdı. Lakin kollektivləşdirmə şəraitində Azərbaycan kəndlisinin böyük hissəsi pambıq, tütün, üzüm kimi kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsinə təhkim olunmuşdular. Həmin illərdə tətbiq edilən pasport sistemi kənd əhalisinə aid edilməmişdi. Yəni, Azərbaycan kəndi işçi qüvvəsinə ehtiyac duyduğundan hakimiyyət

onun şəhərə axınında maraqlı deyildi. O zaman sosial gərginlik və aclıq dövrü yaşayan Rusiya kəndləri könüllü olaraq öz sıralarından yüz minlərlə insanı yeni sənaye obyektlərində işləmək üçün ölkənin müxtəlif yerlərinə, o cümlədən Azərbaycana göndərirdi. Bəzi faktlara görə, təkcə birinci beşillikdə (1928-1932-ci illər) Bakıda əhalinin sayının artması, əsasən Rusiyadan olmaqla gəlmələr hesabına 380.000 təşkil edirdi. 1926-1939-cu illərdə təkcə gəlmələr hesabına respublikanın əhalisi 32,2% artmışdı [8, səh.16]. Bu vəziyyət Azərbaycanın xalq təsərrüfatında çalışan həmkarlar ittifaqları üzvlərinin tərkibində də müşahidə edilirdi. 1920-30-cu illərdə xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların sıraları əsasən Azərbaycanın kənd əhalisi hesabına deyil, ölkənin başqa yerlərindən gələnlər və Bakı şəhəri əhalisi hesabına artırdı. Əgər 1926-cı ildə respublikada fəhlə və qulluqçularının tərkibində ruslar 28,4% təşkil edirdisə, 1939-cu ildə bu göstərici 43,6%-ə çatmış, azərbaycanlı fəhlələrin xüsusi çəkisi isə 36,7%-dən 27,9%-ə enmişdi [9, səh.130].

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda müxtəlif dövlət müəssisələrinin rəhbər tərkibi arasında mübahisələr, şəxsi intriqalar, ixtilaflar onların fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərirdi. Siyasi dairələrdə güclü qrup mübarizəsi müşahidə olunurdu. Mühüm dövlət vəzifələri tutanların şəxsi düşmənçiliyindən yüzlərlə günahsız insan əziyyət çəkirdi. 1920-ci illərin sonunda çar hakimiyyətini sovet hakimiyyəti ilə müqayisə edən kəndlilər deyirdilər: "...çar rejimi dövründəkindən daha da pis vəziyyət yaranır", hakimiyyət öz fəaliyyəti ilə göstərirdi ki, o, "qocaları və yoxsul kəndliləri yaxına belə buraxmır" [10, f.1, siy. 2, iş. 100, v.1270].

Sovet hakimiyyətinin dövlət idarəçilik sisteminin təhlili göstərir ki, dövlət nəinki iqtisadi və maliyyə sahələrini, təhsili və maarifi, eləcə də faktiki olaraq, hər bir inzibati vahidi, strukturu və orqanı əhatə edirdi. Dövlət ictimai həyatın bütün sahələrinə nəzarət etməklə bürokratik xarakterə malik idi. Sovet dövlət sistemi partiya və güc strukturları tərəfindən nəzarətə və yoxlamalara əsaslanır, müdafiə olunurdu. Bu dövlət cəza və güc metodlarının köməyi ilə uzun müddət varlığını qorudu, idarəçiliyin zorakı üsulları zəifləməyə başladıqda isə dağıldı.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Иного не дано. – М.: Прогресс, 1988. – 680с
2. Мəmmədov N. Sovet totalitarizminin yaranması və ilkin siyasi nəticələri // Tarix və onun problemləri, 2000, № 1, s. 161-165
3. Верт Н. История Советского государства. (1900-1991). Пер. с фр. 2-е изд. – М.: ИНФРА- М, Издательство, «Весь мир», 1998, 544 с
4. Мамедова Ш.Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане. 1920–1930 гг. Баку, «Адилоглы», 2004, 320 с
5. Rigby T.H. Staffing USSR Incorporated : The Origins of the Nomenklatura System. Soviet Studies, Vol.40, №4, (Oct., 1988), pp. 523-537. <http://www.jstor.org>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi
7. Хоскинг Джеффри. История Советского союза (1917-1991). / Пер. с англ. П.Куценкова. – Смоленск: «Русич», 2000. – 496 с
8. Исмаилов Э.Р. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1945-1953 гг. Баку, «Адилоглы», 2003, 344 с
9. Həsənov V. Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarında milli ayrı-seçkiliyin təzahürləri (20-30-cu illər) // Tarix və onun problemləri, 2000, № 1, s. 128-132

10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi

**T.A.Aslanova**

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО СОСТАВА  
ПОЛИТИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА ( ВТОРАЯ  
ПОЛОВИНА 20-30- ГГ. XX ВЕКА )**

**РЕЗЮМЕ**

Анализ государственной системы управления советской власти показал что, государство, контролировавшее не только экономическую и финансовую сферу, образование и просвещение, но фактически каждую административную единицу, каждую структуру и орган, все области и сферы общественной жизни, было бюрократическим. Советская государственная система СССР в том числе и Азербайджана, в изучаемый период была основана и поддерживалась за счет проверок и контроля со стороны партийных и силовых структур. Это государство существовало довольно долго благодаря карательным и силовым методам, и рухнуло, как только начали ослабевать репрессивные методы управления.

**T.A.Aslanova**

**SOME FEATURES OF FORMATION OF THE SOCIAL STRUCTURE OF POLITICAL  
LEADERSHIP IN SOVIET AZERBAIJAN (THE SECOND PART OF 20 – 30<sup>TH</sup> YEARS OF XX  
CENTURY)**

**SUMMARY**

Analysis of the state ruling system of Soviet power showed that state covered not only sphere of economic and finance, education and enlightenment, but in facts, each administrative unit, structure and organ. By taking the control of all sphere of public life the state had a bureaucratic character. The Soviet state system based on the supervision and control by party and force structures. This state saved its existence very long time by supporting punitive and force methods and when the violent ways of ruling were falling down, it was destroyed.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Azərbaycanın tarixi» (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 2009-cu il 20 iyun tarixli iclasının 11 sayılı qərarı və t.e.n.,A.Ə.Rzayevin, t.e.d., F.F.İbrahimlinin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## AZƏRBAYCAN – İRAN ELMİ ƏLAQƏLƏRİ (1991-2005 –ci illər)

Zakir Vəliyev

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə diplomatik, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələri geniş vüsət almışdır. Bu baxımdan İran İslam Respublikası ilə əlaqələr də istina deyildir. Buna səbəb iki ölkənin böyük bir ərazidə həmsərhəd olması, qədim tarixi, dini, mədəni və digər əlaqələridir.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasındakı əlaqələrdə elmi əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasında elmi potensialın zənginliyi, digər tərəfdən İİR-in iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində Azərbaycanın elmi kadrlarından istifadə etmək niyyəti ilə izah olunur.

Azərbaycan ilə İran arasında əvvəllər, yəni, respublikamız SSRİ-nin tərkibində olarkən də elmi əlaqələr vardı. Məsələn, 1979-1991-ci illər ərzində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının əməkdaşları dəfələrlə İranda olmuş, qonşu ölkədəki həmkarları ilə təcrübə mübadiləsi aparmışlar. Xüsusilə neft kəşfiyyatı, Xəzər dənizinin mühafizəsi, balıqçılıq sənayesinin inkişafı, körpə nəre balığı ehtiyatlarının süni yolla artırılması, kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə qarşı mübarizə sahəsində fikir və təcrübə mübadilələri çox olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycan ilə İran arasında elmi əlaqələr məhdud çərçivədə idi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, bir tərəfdən, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində idi və Azərbaycanın İranla münasibətləri Sovet-İran münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, İran rəhbərliyi SSRİ ilə münasibətlərini müəyyən bir çərçivə daxilində qurur, kommunist ideologiyasının öz ölkəsində yayılmasından ehtiyat edirdi.

Müstəqilliyimizin ilk illərində iki ölkə arasında elmin müxtəlif sahələrində əlaqələr müəyyən razılaşmalar və niyyət protokolları əsasında həyata keçirilirdi. Sonralar isə artıq tərəflər sazişlər, protokollar imzalamaqla bu münasibətləri nizama salmışlar. 1991-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan EA-nın akademik katibi A.Nadirov və Coğrafiya İnstitutunun direktoru B.Budaqov İranda ezamiyyətdə olmuş və Təbriz Universiteti ilə elmi əlaqələr haqqında 6 maddədən ibarət protokol imzalamışlar. Protokolun birinci maddəsində deyilirdi ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə Təbriz Universiteti arasında daha güclü elmi-pedaqoji və mədəni əlaqələr yaradılacaq, elm, təhsil sahələrində informasiya və təcrübə mübadiləsi aparılacaqdır.

Azərbaycan və İran arasında elmi əlaqələrin inkişafında, müxtəlif elmi konfranslar, yubiley tədbirləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci il dekabr ayında Azərbaycan Elmlər Akademiyası Geologiya İnstitutunun direktoru akademik A.Əlizadə, akademiklər E.Şıxəlibəyli, Ş.Mehdiyev, şöbə müdiri Q.Mustafayev və elmi işçi Ə.Məqribli İranda geoloji problemlərə həsr olunmuş simpoziumda iştirak etmişlər [2;93-95].

1992-ci il dekabrın 1-dən 8-dək Tehranda keçirilən Beynəlxalq Şəhriyar Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə tanınmış alimlər – Z.Bünyadov, E.Salayev, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, R.Əliyev və başqaları da daxil idi. B.Nəbiyev, R.Əliyev və Y.Qarayev həmin konfransda çıxış etmişdilər. Konfrans ərəfəsində İranda “Əlhuda” və Azərbaycanın “Sabah” nəşriyyatları ilk dəfə Şəhriyarın nəfis şəkildə çap olunmuş türkçə şerlərini oxuculara təqdim etdilər. Kitab “Divani-türkü” adlanırdı [21;11-24].

1993-cü il martın 31-dən aprelin 5-dək Bakıda “Şəhriyar poeziyası: qaynaqlar və ənənələr” mövzusunda Beynəlxalq elmi konqres keçirilmişdir. Azərbaycan və İran prezidentləri konqres iştirakçılarında təbriklər göndərmişdilər. Konqresdə İranda alim və şairləri də iştirak etmişdilər. Şəhriyarın 90 illik yubileyini qeyd etmək üçün İran Mədəniyyət və Maarif Nazirliyi ilə Azərbaycan EA arasında razılaşma sənədi imzalanmışdı. Qərara alınmışdı ki, Tehranda, Təbrizdə, Bakıda yubilyarın həyat və yaradıcılığına aid elmi konfranslar, poeziya məclisi, ev muzeyinin açılışı, kitab, qrafik sənət sərgiləri və digər tədbirlər keçirilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası rəhbərliyinin ayrı-ayrı vaxtlarda İİR-in yüksək rütbəli şəxsləri ilə apardığı danışıqlar da elmi əlaqələrin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Elmin müxtəlif sahələrində çalışan iranlı mütəxəssislər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institutlarında tədqiqatlar aparmış və dissertasiyalar müdafiə etmişlər. Məsələn, Ələsgər Əmir Şerdust 1993-cü ildə Bakıda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi şurasında “İran İslam Respublikasının inqilabdan sonrakı poeziyası” mövzusunda dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdi [9; 100].

İranda Bakıdakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Əli Əsgər Nəhavəndian 1994-cü ildə Azərbaycan EA-nın Əlyazmalar İnstitutunda “İslamda iradə azadlığı problemi” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, onun elmi işi alimlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyası Əli Əsgər Nəhavəndiana fəxri professor adı vermişdi.

Azərbaycan və İran arasında sənədlərin imzalanması iki ölkənin əlaqələrinin genişlənməsinə hüquqi baza yaradırdı. 1993-cü il iyunun 2-də Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə İİR-in Mədəniyyət və İslami İrşad Nazirliyi arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, tərəflər iki ölkənin “elmi tədqiqat və təhsil mərkəzlərinin birgə tədqiqatlar aparması, müştərək elmi tədbirlər keçirilməsi,” ictimai və dövlət təşkilatlarının birbaşa əlaqələrinin qurulması barədə razılığa gəlmişdilər.

Bu müqavilənin icrası çərçivəsində Şərqi tanınmış filosofu, 127 elmi əsərin və 95 kitabın müəllifi Məhəmməd Tağı Cəfəri, 1993-cü ilin noyabr ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti E.Salayevin dəvəti ilə Bakıya gəlmiş, Akademiyada, BDU-da görüşlər keçirmişdir [24].

Ümumilikdə, 1993-cü il ərzində 98 nəfər Azərbaycan alimi İranda ezamiyyətdə olmuşdur. Onlardan 65-i elmi konfrans və simpoziuma, 7-i elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmək və 26-ı isə birgə tədqiqatlar aparmaq üçün dəvət almışdı [2;89-90].

1993-cü ildə imzalanmış sənədin şərtlərindən irəli gələrək, 1994-cü ilin yanvarında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə İslam EA arasında elmi əməkdaşlıq haqqında

müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, kadr hazırlığı, birgə elmi tədqiqat və s. sahələrdə əməkdaşlıq nəzərdə tutulurdu [7].

İki ölkənin elmi mərkəzləri arasında əldə edilmiş razılışmaya əsasən, elmin müxtəlif sahələrində görkəmli xidmətləri olan alimlərə fəxri adlar verilir. Məsələn, İİR-in prezidenti Əli Əkbər Haşimi-Rəfsəncani Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü, akademik Eldar Salayev fizika elmi sahəsindəki nailiyyətlərinə görə İslam Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmişdi.

Azərbaycan – İran elmi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə iranşünaslıq mövzusunda konfransların keçirilməsi də öz töhfəsini vermişdir. Bunlardan birincisi 1994-cü ilin yazında Tehrandə keçirilmiş MDB ölkələri iranşünaslarının konfransı olmuşdu. Bu konfransda Azərbaycan elmini 8 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti təmsil edirdi. Burada professor Təhminə Rüstəmovə çıxışında Azərbaycanda fars dilinin tədrisinin tarixi haqqında məlumat vermişdi [3;78-79].

1994-cü ilin Novruz bayramı günlərində cənublu soydaşımız, dünya şöhrətli cərrah, filoloq, ictimai xadim, “Varlıq” dərgisinin naşiri Cavad Heyət Azərbaycana gəlmişdi. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” və sair qiymətli əsərlərin müəllifi olan Cavad Heyətə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Xəzər Universiteti “fəxri professor”, Bakı Dövlət Universiteti isə “fəxri doktor” adı vermişdir. 1995-ci ildə Cavad Heyətin 70, 2005-ci ildə isə 80 illik yubileyləri AEA-da qeyd olunmuşdur.

1994-cü ilin iyul ayında imzalanmış “Elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq haqqında” protokol iki ölkə arasındakı elmi əlaqələrin inkişafına təkan verdi. Protokolun 3-cü maddəsində deyilirdi ki, “tərəflər hər iki ölkənin təhsil müəssisələri və elmi tədqiqat mərkəzləri tərəfindən verilmiş diplom, elmi dərəcələr və sertifikatların bir-birinin ərazisində qarşılıqlı tanınması üçün birgə iş aparacaqlar” [11;52].

Bu çərçivədə Azərbaycan Neft – Kimya İnstitutuna, Tibb İnstitutu, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti İranın elm ocaqları ilə elmi-praktik əlaqələr saxlayırdılar. Naxçıvan Dövlət Universiteti isə Təbriz Dövlət Universiteti, Təbriz Azadi İslam Universiteti və Təbriz Pedaqoji Universiteti ilə müqavilələr bağlamışdı.

Həmin ilin noyabr ayında Təbriz Universitetinin və regional dağ-mədən filiz şirkətinin təşəbbüsü ilə Təbrizdə Azərbaycan və İran geoloqlarının birgə elmi-praktik simpoziumu keçirildi. Məqsəd iki qonşu ölkə arasında qarşılıqlı geoloji tədqiqat işlərini genişləndirmək və onun təcrübi sahələrini müəyyənləşdirmək idi. Azərbaycanda həm geologiya elminin, həm də bu sahədəki mütəxəssislərin yüksək səviyyədə olduğunu bilən İran tərəfi gələcək qarşılıqlı əməkdaşlıq planını irəli sürdü. Simpoziumda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Geologiya İnstitutunun əməkdaşları məruzələr etmişdilər [25].

1995-ci ilin iyul ayında Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən birində - Marağa şəhərində Şərqi böyük şairi və mütəfəkkiri Əhvədi Marağayiyə həsr olunmuş elmi konfrans keçirildi. Konfransın işində iştirak edən Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimləri elmi məruzələrlə çıxış etmişdilər [16].

Azərbaycanın dahi şairi M.Füzulininin 500 illik yubileyi münasibətilə 1995-ci il dekabrın 6-dan 8-dək Tehranın “Vəhdət” sarayında böyük bir konfrans keçirildi.

Konfransa Türkiyədən, Türkmənistandan, Özbəkistandan və Tacikistandan qonaqlar gəlmişdi. Ən çoxsaylı olan Azərbaycan nümayəndə heyətinə Z.Bünyadov, K.Talıbzadə, A.Axundov, Y.Qarayev, N.Araslı və başqa alimlər daxil idilər. Onlar Füzuli yaradıcılığına həsr olunmuş ondan artıq məruzə ilə çıxış etmişdilər.

Konfrans təşkilati cəhətdən yaxşı hazırlanmışdı. Hətta Füzulinin fars və türk dillərində divanları da daxil olan 5 nəfis tərtibatlı kitab da çap edilmişdi. Lakin konfrans təxribatsız da ötüşmədi. Kürd alimi Səlahəddin Eşin Füzulinin anasının “kürd qızı” olduğu haqda məlumatını səfirimiz Ə.Səfərli təkzib etmiş və Mahmud Kaşğarının “Baş bürksüz, fars türksüz olmaz” misalını xatırlatmışdı [21;72-76;124-131].

Azərbaycanda İİR üçün elmi kadrların hazırlanması sahəsindəki işlər xüsusi vurğulanmalıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sahəsində İran üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması mühüm yer tutur. İranlı həmkarlar Akademiyanın Botanika, Genetika və Seleksiya, Zoologiya, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya institutlarında, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında, Elmi Tədqiqat Bağçılıq və Subtropik Bitkilər İnstitutunda müxtəlif sahələr üzrə dissertasiya işlərini başa çatdıraraq müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişlər. Bunlara misal olaraq, biologiya elmləri namizədləri İ.Əlimuradi və M.Əkbərzadəni, kənd təsərrüfatı elmləri namizədi M.Həkimini və başqalarını göstərmək olar. 1997-ci ilin iyun ayında İran vətəndaşı Kərim Kazemenkah Məhəmməd oğlu Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında “Şəkər çuğundurunu toxumluq üçün basdırılan aqrəqatın parametrlərinin əsaslandırılması və işlənməsi” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1997-ci il oktyabrın 20-də isə Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Şəhriyarın 90 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransda İran tərəfdən professorlar Məmmədli Fərzanə, Məmmədağa Zehtabi Şəhriyarın həyat və yaradıcılığına aid məruzələrlə çıxış etdilər [9;101]. 1998-ci ilin aprel ayında isə Təbrizdə və Tehrandə M.Şəhriyarın 90 illiyi münasibətilə mərasimlər keçirildi. Azərbaycan tərəfdən EA-nın prezidenti F.Maqsudov başda olmaqla 13 nəfər alimimiz bu mərasimlərdə iştirak etmişdi. Nümayəndə heyətimizin üzvlərindən professor M.Məmmədov “Heydərbabaya salam” poemasında məcazlar sistemi mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş, sonra isə Tehran televiziyasının Azərbaycan şöbəsinə və bir neçə qəzetə müsahibə vermişdi.

1999-cu ilin apreliyində İran Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kənd Təsərrüfatı, Təhsil və Tədqiqat Mərkəzi (AREEO) Akademiyanın bir qrup alimini İrana dəvət etmişdi. Azərbaycan nümayəndələri İranın 9 elmi idarə və təşkilatının apardığı elmi tədqiqat işləri ilə tanış olmuş, səmərəli danışıqlar aparmışdı. Nəticədə iki ölkə arasında kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə aparılacaq müştərək elmi-tədqiqat işlərinin proqram layihəsini hazırlamış və 1999-cu il aprelin 15-də İranın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində saziş imzalanmışdır. 2000-ci ilin avqustunda isə İran Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndə heyəti Azərbaycana gəlmiş, Akademiyanın Genetika və Seleksiya İnstitutunda, Hidrotexnika və Meliorasiya İnstitutunda, Elmi Tədqiqat bağçılıq və subtropikbitkilər, pambıqçılıq, bitki mühafizəsi, yer quruluşu institutlarında, Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi İnstitutunda, Dövlət Torpaq Komitəsində olmuş, habelə Azərbaycanda çayçılığın vəziyyəti və onun problemləri ilə də maraqlanmışlar.[14]

2000-ci il sentyabrın 6-dan 8-dək Təbriz Universiteti və Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası Şərqi görkəmli astronomu, riyaziyyatçısı, filosofu və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusinin anadan olmasının 800 illik yubileyi ilə əlaqədar Təbrizdə birgə konfrans keçirdi. Konfransa Azərbaycan Respublikasından N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti və Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin nümayəndələrindən ibarət 16 nəfərlik heyət getmişdi. Konfransa Abastumani Astrofizika Rəsədxanasının alimləri də dəvət olunmuşdular. Üç gün davam edən konfransda N.Tusinin elmi irsinə, Marağa rəsədxanasının arxeoloji qazıntılarına, müasir nəzəri və təcrübi astrofizikanın, göy mexanikasının aktual problemlərinə dair 40-a qədər məruzə dinlənildi. N.Tusi adına Şamaxı astrofizika rəsədxanasının nümayəndələrinin hamısı məruzələrlə çıxış etdilər [17].

Əhatə dairəsinin böyüklüyünə görə seçilən tədbirlərdən biri də 2003-cü il oktyabrın 15-16-da Urmiya Universitetində “Azərbaycan şairlərinin əsərlərində irfanın (Allaha sevgi) təzahürü” mövzusunda keçirilən konfrans idi. Bu elmi forumda Azərbaycanı AMEA-nın Şərqşünaslıq, Ədəbiyyat, Fəlsəfə və Siyasi - Hüquqi Tədqiqatlar institutlarının əməkdaşları təmsil edirdilər. Konfransda Azərbaycan alimlərindən Ruqiyyə Qənbər qızının “Mücirəddin Beyləqaninin islami-irfani görüşləri”, İ.Həmidovun “Füzulinin türkcə şerində təsəvvüfi rəmzlər”, B.Abdullanın “Xalq şerində irfani görüşlərə ümumi bir nəzər” və s. məruzələri dinlənilmişdi [20].

2004-cü ilin aprel ayında isə AMEA-da görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyevin 75 illik yubileyi təntənə ilə qeyd olundu. Konfransın işində iştirak edən Cavad Heyət, İran Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri – Seyyid Əli Əkbər Ocaqnejad çıxış edərək, ustad Şəhriyarın “Can, Rüstəm” şerində onun, xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək “sən qələm Rüstəmisən” deyərək, onu əfsanəvi sərkərdə Rüstəm Zalla müqayisə etdiyi alim haqqında öz xatirələrini danışdılar [12].

Elmin bu və ya digər sahəsindəki nailiyyətlərə görə fəxri adlar verilməsi ənənə şəkli olaraq, sonrakı illərdə də davam etdirilirdi. Həmin ilin avqust ayında İİR prezidenti Seyyid Məhəmməd Hatəmi AMEA-nın Rəyasət Heyətində olmuş, burada ona Akademiyanın fəxri doktoru diplomu təqdim edilmişdir [19].

2004-cü il dekabrın 20-23-də Tehrandə iranşünaslığa həsr edilmiş ikinci beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransı giriş sözü ilə İİR-in prezidenti S.M.Hatəmi açdı. On il öncə keçirilən konfransda Azərbaycan nümayəndə heyəti 8 nəfərdən ibarət idisə, bu dəfə sayı ikiqat artıq idi. Bu, ölkəmizdəki iqtisadi inkişaf və siyasi sabitliyin nəticəsi idi. Konfransda Azərbaycan alimlərinin hamısı məruzələrlə çıxış etmişdi. Bunlardan V.Piriyevin “Elxanilər dövründə islam”, Y.Rüstəmovun “Cəlaləddin Ruminin təsəvvüf fəlsəfəsi”, N.Göyüşovun “İran mədəniyyəti prizmasında islam”, Q.Hacıyevin “Bərdə Mehranilər dövründə” və başqalarını göstərmək olar. Konfransın bağlanış iclasında Azərbaycan nümayəndə heyəti adından T.Rüstəmov çıxış etmişdi [22].

Azərbaycan alimlərinin 19 nəfərlik bir qrupu İran Mədəniyyət Mərkəzinin xətti ilə 2005-ci il mayın 25-26-da Urmiya Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı daimi mərkəzi tərəfindən təşkil edilmiş və görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş elmi konqresdə iştirak etmişdi. İ.Həmidov, M.Qasımlı, Ş.Fazil, R.Eyvazova, A.Hüseynov

və digərlərinin Azərbaycan və fars dillərində məruzələri böyük maraqla qarşılanmışdı [15].

2005-ci il sentyabrın 27-də AMEA-nın Rəyasət Heyətinin böyük iclas zalında YUNESKO-nun Elm və Mədəniyyət Komitəsinin, AMEA-nın, Y.Məmmədəliyev adına Neft – Kimya Prosesləri İnstitutunun və Dövlət Neft Şirkətinin təşkilatçılığı ilə akademik Y.Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş 6-cı Bakı Beynəlxalq neft-kimya konfransı keçirildi. Konfransın işində Rusiya, ABŞ, Fransa, Almaniya təmsilçiləri ilə yanaşı, İran alimi, professor Kərim Zare də iştirak edirdi [26].

Yuxarıda göstərilən faktlara əsasən deyə bilərik ki, İran İslam Respublikası ilə elmi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına uyğundur və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da genişlənməsi, möhkəmlənməsi baxımından böyük əhəmiyyətvardır. Bu, daha göstərir ki, Azərbaycan öz xarici siyasətini qurarkən regional əməkdaşlığı tarixi amilləri nəzərə alır.

1991-2005-ci illərdə Azərbaycan-İran elmi əlaqələri iki ölkənin imkanları səviyyəsinə uyğun olmasa da, yüksələn xəttlə inkişaf etmişdir və bu sahədə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi üçün imkanlar böyükdür. Hesab edirik ki, elmi əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün hər iki ölkənin elmi mərkəzləri arasında birgə fəaliyyət proqramının hazırlanması məqsədəuyğun olardı. Elmi əlaqələrin genişləndirilməsi, şübhəsiz, ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 1991-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm", 1992,64 s.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 1992-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm", 1993,68s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 1993-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm", 1994,118s
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 1994-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm" 1995,108s
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2003-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm" 2004,238s
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2004-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, "Elm" 2005,256s
7. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin cari arxivini(1991-2005-ci illər)
8. Doktor Cavad Heyət. //Tərtibçi:Məhərrəm Qasımlı//. Bakı, "Azərbaycan" 1995, 216s
9. Gülnarə Məmməd zadə. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında mədəni əlaqələrin inkişafı. Bakı, "Universitet Nəşriyyatı" 2004, 168s
10. G.Ənsərli. "Doktor Cavad Heyətin 80 illik yubileyi"//Elm//2005,25 may
11. "Heydər Əliyevin İran İslam Respublikası ilə əlaqədar baxışları"//Hazırlayan:Fərhad Bəyat//. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004, 176s.
12. İbrahim Quliyev. "Dünya şöhrətli şərqsünasın 75 yaşı qeyd olundu" //Hikmət// 2004, №3,s 143-146.
13. "İran İslam Respublikasının mədəniyyət və islami irşad naziri ilə görüş"//Elm// 2002,20 dekabr.
14. İ.Rzayev. "İran-Azərbaycan elmi əlaqələri inkişaf yolunda" //Mədəniyyət// 2005, 18 iyun.
15. Q.Məhərrəmli. "Vətəndən keçib Vətənə gəldim" //Mədəniyyət// 2005, 18 iyun
16. "Naxçıvanlı alimlər Marağada"//Azərbaycan// 1995,19 iyul
17. Rəhim Zeynalov. "Tusi-800" məclisi//Elm// 2000, 11 oktyabr
18. Sevinc Paşayeva. "İran səfiri ilə görüş"//Elm// 2001,28 avqust
19. Seyfəddin Qəndilov. "İran-Azərbaycan əməkdaşlığı tarixi və həyati zərurətdir." //İşığa doğru// 2005, №4 s 9
20. Səadət Şıxıyeva. "Urmianın yaşı neçədir." //Hikmət// 2003,№1 142-144s
21. Şahin Fazil. "İran səfərnamələri". Bakı, //Təhsil// 2003, 184s.
22. Şəfəq Əlibəyli. "İkinci beynəlxalq iranşünaslıq konfransı"//Hikmət// 2005, №5-6,s 204-206
23. Şəhriyar Konqresi". //Ədəbiyyat// 1993, 9 aprel
24. "Şərqi böyük filosofu ilə görüş". //İslamın səsi// 1993, 6 noyabr

25. "Təbrizdə elmi simpozium". //Azərbaycan// 1994, 11 noyabr  
26. Vəfa Məmmədova. "Beynəlxalq neft-kimya konfransı." //Elm// 2005,27 sentyabr  
27. Z.A.Veliyev The Azerbaijan-Iran science relations.(1991-2005)

**З.А.Велиев**

### **АЗЕРБАЙДЖАНО-ИРАНСКИЕ НАУЧНЫЕ СВЯЗИ (1991-2005)**

#### **РЕЗЮМЕ**

В статье посвященной научным связям Азербайджанской Республики с Исламской Республикой Иран, в дается краткий экскурс в историю научных отношений между двумя странами, показывается условия и предпосылки, которые делают эти связи важными и необходимыми. В статье также освещаются научные контакты между двумя странами в период 1991-2005 г., а также на основе конкретных фактических материалов отмечаются основные формы, методы и направления этих отношений. Здесь же выявляются перспективы дальнейшего развития этих отношений в будущем. Большая часть материалов статьи впервые привлечены в научный оборот.

**Z.A.Valiyev**

### **THE AZERBAIJAN-IRANIAN SCIENTIFIC CONNECTIONS (1991-2005)**

#### **SUMMARY**

This article is dedicated to the science relations between Azerbaijan and it's the closest neighbour Iran. First, the author made a brief excursion to the history of science relations between two countries. He is trying to paint out terms and preconditions, which did these relations important and necessary. Further, the author highlighted science contacts between two countries in the period of 1991-2005 year and on the basic of actual materials highlighted main forms, methods and directions of these relations.

Here, in these articles are highlighted perspectives of a further development of these relations in future. A large part of these materials for the first time are attracted to the science turn.

**Мягалия АМЕА А.А.Бакыханов адына Тарих Институтунун «Азərbayайъанын бейнялхалг ялагяляри тарихи» шюбясинин 2007-ъи ил 29 ийун тарихли иъласынын 03 сайлы гярары, т.е.т., О.Сайадовун вя т.е.н., Я. Ялякбяровун мсбят рйяляри ясасында чап олунур.**

## ПРОЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ГРУЗИНСКОЙ РЕСПУБЛИКАМИ (1991-2005 ГГ.)

Нигар Алиева

Политические и экономические проблемы, сотрясавшие Азербайджан и Грузию в постсоветский период, ставший также периодом становления и развития независимой государственности, сказались на азербайджано-грузинских отношениях, в т.ч. в области культуры. Это было время не только экономической и социальной стагнации. Культурные мероприятия – один из важнейших рычагов добрососедских отношений – были полностью заморожены на государственном уровне. В какой-то момент в отношениях между Азербайджаном и Грузией образовался вакуум, который неизбежно должен был быть заполнен какой-то альтернативной силой. Такой силой оказались общественные организации. Многие из них финансировались международными миротворческими и культурными фондами.

В целом, общественные организации, направленные на интеграцию республик Южного Кавказа и отдельно Азербайджана и Грузии, можно разделить на три категории: 1) общественно-политические организации и союзы, деятельность которых направлена, прежде всего, на урегулирование региональных конфликтов, на поиски путей сближения; 2) общественно-социальные организации, работающие внутри той или иной республики, деятельность которых направлена, прежде всего, на интеграцию национальных меньшинств (соответственно: азербайджанцев – в Грузии и грузин – в Азербайджане) в общественную и экономическую жизнь страны; 3) международные общественные организации и фонды, связанные с миротворчеством и развитием культурных связей.

Одной из первых общественных миротворческих организаций, зарегистрированных в Грузии, был Международный Центр по Конфликтам и Переговорам, который, первоначально, в качестве Центра исследования конфликтов был зарегистрирован в 1992 году как подразделение Государственного Комитета по правам человека и этническим связям Грузии [12]. В 1994 году на его основе была зарегистрирована общественная организация «Международный Центр по Конфликтам и Переговорам». Среди проблем, изучаемых Центром, приоритетное место занимают религиозная свобода, интеграция различных этнических и религиозных меньшинств в гражданское общество Грузии, содействие выполнению транснациональных экономических проектов, а также поддержка Международного суда в Гааге.

Другой общественной организацией общекавказского значения, деятельность которой полностью сконцентрирована на миротворческих инициативах, является Кавказский Форум неправительственных организаций, учрежденный в 1998 году

при поддержке ТАСИС и общественной организации Интернэшнл Алерт/ Международная Тревога (Лондон) [10]. В качестве основной своей цели Форум видит укрепление доверия и взаимосвязи между народами Кавказа. С этим связаны такие задачи, как возрождение кавказской культуры, поддержание совместных гражданских инициатив, направленных на формирование толерантности, развитие политической культуры, утверждение гражданского сознания, возрождение традиций мирного сосуществования, преодоление этнической неприязни и предрассудков.

В 2000-м году Форум был преобразован в постоянно действующую конференцию неправительственных организаций Кавказа, приверженных принципам так называемой «Эльбрусской Декларации», принятой в июле 1998 года в Нальчике представителями ряда неправительственных организаций Кавказа [10, с.1-2]. Особенностью Форума является тот факт, что он был учрежден представителями гражданского общества, которые не обладали какими-либо полномочиями официально представлять свои политико-административные или государственные структуры. Каждый из участников, будучи гражданином своей страны, выражал собственную точку зрения: национальную, политическую и общегражданскую. Иными словами, каждый из них выступал как неофициальный «посол» своей идентичности, своей культуры. Кавказский Форум стал выразителем народной дипломатии в чистом виде. Группе инициативных представителей своих этносов и государств удалось сделать то, что на протяжении определенного периода систематически обговаривалось на самом высоком уровне. Так, лидерами трех республик Южного Кавказа не раз выдвигались идеи создания Кавказского Дома, Общекавказского Дома, Общего Дома, Пакта Стабильности на Кавказе, Мирного Кавказа и т.д.

Одним из наиболее интересных проектов, осуществленных в рамках работы Форума, стало издание книги «Время жить» (Майкоп, «Адыгея», 2003) - сборника рассказов писателей Кавказа, в которых собраны произведения 18 авторов Южного Кавказа – представителей пяти литератур: абхазской, азербайджанской, армянской, грузинской, осетинской. Как говорится в предисловии, «В книге дана попытка средствами художественного обобщения передать эмоциональное состояние людей, в котором бьется пульс настоящей жизни. ...Целью проекта являлось представить под одной обложкой рассказы писателей из конфликтных регионов Южного Кавказа. ...Книга станет своеобразным диалогом писателей. В ней они делятся своей болью, болью своего народа, пропагандируя мир без войн и насилия» [10, с.3; 7, с.5]. Авторами проекта являются абхазский писатель Гурам Одишариа и абхазский историк, активный участник миротворческих проектов в странах СНГ Батал Кобахиа. Издание было осуществлено при поддержке Кавказского Форума Неправительственных Организаций и фонда Генриха Белля (Германия), в рамках проекта «Построение доверия между грузинским и абхазским обществами с участием Кавказского Форума НПО», при финансировании Европейским Союзом, правительством Великобритании, Общинным Фондом Великобритании. Из азербайджанских писателей в сборнике приняли участие

Фахри Угурлу, Эльчин Гусейнбейли, Рафиг Таги. С грузинской стороны в проекте были задействованы Каха Чабашвили, Бесо Хведелидзе, Шалва Бакурадзе.

Таким образом, на Кавказе, в лице Кавказского Форума НПО, возникла, по существу, уникальная структура. Ее функционирование основано на моделировании согласия между народами, их толерантности и уважения друг к другу.

Другой общественной организацией, фактически представляющей собой модель мирного Кавказа, является основанная в 1993 году в Тбилиси «Кавказский Дом», который, в свою очередь, послужил базой для создания в 1999 году общественной организации «Союз – «Кавказский дом». Как гласит программный документ этой организации, «Центр Культурных Связей Грузии – Кавказский Дом – многофункциональный институт, работающий в следующих направлениях: культура, образование, информация и поддержание мира» [3, с.2]. Деятельность Кавказского Дома многогранна. Здесь и защита и сохранение культурного наследия Кавказа, создание, «духовного и интеллектуального фона, который является незаменимым в деле мира и построения демократии». Здесь и укрепление экологической безопасности на Кавказе, в том числе в Азербайджане и в Грузии [3, с.2].

Будучи созданным на базе Центра по художественному переводу и литературным взаимоотношениям (функционировавшим в Грузии с 1974 года) и являясь правопреемником этого Центра, Кавказский Дом осуществляет широкую исследовательскую и переводческую деятельность. Так, здесь функционируют такие подразделения, как Кавказский отдел, занимающийся культурным наследием народов Кавказа, а также Европейско-американский отдел, Славянский отдел, Восточный отдел – Центр изучения исламской культуры на Кавказе, на базе которого осуществляется научный перевод Корана с арабского на грузинский. Здесь систематически проводятся встречи исламоведов и также мусульман, проживающих в Грузии, а также осуществляются переводы памятников персидской и арабской литературы.

На базе своего издательства, начиная с 1996 года «Кавказский дом» выпустил около 60 книг различной направленности и профиля. В качестве одного из наиболее интересных издательских проектов можно назвать серию «Фольклор народов Кавказа», издание которой осуществляется на протяжении ряда лет. Суть проекта такова, что фольклор всех народов и народностей, населяющих Кавказ, издается в параллельном переводе на грузинском и русском языках. Кроме этого, публикуются литературные памятники народов Кавказа – авторские (как, например, произведения Саят-Новы, изданные с параллельным переводом на азербайджанский, грузинский, и др. языки) или эпосы (например, азербайджанский эпос «Кер-оглы», изданный на азербайджанском и грузинском языках).

«Кавказский дом» проводит широкую выставочную деятельность. Благодаря этой организации функционирует художественная галерея «Сололаки», которая систематически устраивает выставки представителей этнических меньшинств, забытых художников, и т.д. Начиная с 1994 года, в галерее было

проведено свыше 60 выставок. В частности, выставочный зал бесплатно предоставлялся художникам (в том числе и азербайджанским), которые не имели возможности арендовать зал в художественных галереях Тбилиси и прочих городах Грузии.

На базе своего издательства «Кавказский Дом» осуществляет ряд периодических изданий на грузинском и русском языках. В частности, в контексте азербайджано-грузинских отношений необходимо отметить газету «Кавказский акцент», издающуюся на русском языке с 1999 года при содействии Фонда им. Генриха Белля (Германия) и фонда «Открытое Общество – Грузия». На страницах этой газеты освещаются события, происходящие на политической арене Азербайджана, и публикуются аналитические статьи, сфокусированные на азербайджано-грузинских отношениях и написанные азербайджанскими и грузинскими политологами.

«Кавказский дом» сотрудничает со многими международными фондами и организациями. В частности, осуществляется ряд проектов в сотрудничестве с Фондом имени Генриха Белля (Германия). Это, прежде всего, деятельность Межрелигиозного Совета, в рамках которого систематически проводится религиозно-ведческий семинар, направленный на устранение религиозного экстремизма. Интерес представляет Общекавказский молебен. Один раз в год в один и тот же день и час представители различных религий и этносов, населяющих Кавказ, возносят молитву о мире на Кавказе.

На базе «Кавказского Дома» функционирует высшее учебное заведение – Кавказоведческий Университет, в стенах которого студенты изучают (наряду с другими предметами) кавказские языки, в том числе – азербайджанский. «Кавказский Дом» активно сотрудничает с азербайджанскими деятелями науки и культуры, а также поддерживает тесные отношения с посольством Азербайджана в Грузии.

Среди миротворческих общественных организаций следует назвать «Центр этнических и конфессиональных взаимоотношений», существующий с 2000 года. Помимо проведения тематических семинаров и конференций, (2000 - «Религии Кавказа. Сотрудничество за мир», Тбилиси; 2006 - «Традиционные религии в ответ на вызов глобализации», Батуми), Центр активно сотрудничает с Духовным управлением мусульман Кавказа, располагающимся в Баку, а также с представителями азербайджанцев в Грузии.

Активную роль в построении диалога между народами Кавказа играют женские организации. В частности, в сентябре 2001 года, в рамках проекта Кавказского Форума НПО была учреждена общественная организация «Лига женщин Кавказа». Основная задача Лиги была сформулирована как преодоление идеологической и культурной разобщенности кавказских народов, а также восстановление межрегиональных связей [11, с.3]. По своей сути деятельность Лиги во многом пересекается с задачами, стоящими перед Кавказским Форумом, с той разницей, что акцент здесь делается, прежде всего, на вопросы и проблемы, актуальные для женщин – невест, жен, матерей.

Другой женской организацией, во многом знаменательной для своего времени, является Ассоциация женщин многонациональной Грузии, в которой работают 14 подразделений, соответствующих национальным меньшинствам, проживающим в этой стране. Здесь также функционирует Союз азербайджанских женщин Грузии (САЖГ) – общественная, некоммерческая, неполитическая организация, основанная в сентябре 2000 года (председатель – Лейла Сулейманова). Основной задачей Союза, согласно его программе, является защита прав и интересов азербайджанских женщин Грузии. По существу, эта организация является мостом между центром (Тбилиси) и регионами Грузии, в которых проживает азербайджанское население. Одним из приоритетных направлений своей деятельности Союз видит в содействии интеграции азербайджанских женщин в грузинское общество, а также «содействие утверждению дружбы между азербайджанскими и грузинскими народами» [13, с.5]. Одним из инструментов для достижения этих целей является установление связей и сотрудничество с женскими общественными организациями как в Грузии, так и за ее пределами.

Деятельность женских организаций направлена на усиление процесса интеграции грузинского общества и на сохранение этнической идентичности, прежде всего, через популяризацию национального культурного наследия. В частности, при САЖГ в Тбилиси был создан первый азербайджанский фольклорный танцевальный ансамбль «Улдуз», а также ВИА «Хайат» («Жизнь»). САЖГ является инициатором и автором программы празднования национального праздника «Новруз Байрам» для тбилисских азербайджанцев.

Надо сказать, что азербайджанцы, проживающие в Грузии, проявляют большую общественную активность. В частности, в Грузии функционирует около 20 азербайджанских общественных организаций. В основном их деятельность направлена на интегрирование азербайджанского населения в политическую, экономическую и общественную жизнь Грузии [5, с.6, 16].

Союз азербайджанских женщин участвовал в таких проектах, как тренинг-курс «Предупреждение и решение конфликтов» (UNV – Общегражданское Движение Многонациональная Грузия (ОДМГ) – Тбилиси, Грузия, 2000, семинар «Межрегиональные коммуникации для межэтнического взаимопонимания в Грузии» (ОДМГ – Тбилиси-Гардабани-Ахалкалаки, Грузия), 2001, Международная конференция «Молодежь Кавказа за культуру мира, толерантности и межэтнического взаимопонимания» (Кавказский молодежный центр «Бирлик» («Эртоба») – Баку, Азербайджан, 2001, тренинг «Международное сотрудничество молодежи в строительстве гражданского общества в регионах Азербайджана и Грузии» - Гянджа, Азербайджан, 2005 [6, с.1].

Задачу интегрирования азербайджанского населения в грузинское общество, наряду с поддержкой национальной культуры, традиций, религии, поставил перед собой Союз «Грузия – моя Родина», основанный в 2003 году (председатель – Али Бабаев). Идеей Союза является объединение азербайджанцев, проживающих в Грузии, цель – строительство грузинской государственности. Активисты Союза –

юристы, политологи – оказывают всемерную поддержку азербайджанцам в случае возникновения конфликтных ситуаций как на правовом, так и бытовом уровне.

Юридическое, правовое просвещение – одна из насущных проблем, важных в деле интеграции национальной диаспоры в жизнь страны. Деятельность Фонда Гражданской Интеграции, основанного в декабре 2004 года (директор – Заур Халилов) сфокусирована, прежде всего, в этом направлении. Учредителем Фонда является Кавказский институт демократии, мира и развития. Фондом проводятся тренинги и консультации в сфере образования, а также – в сфере местного самоуправления. Одним из приоритетных направлений работы Фонда является обучение азербайджанского населения государственному языку. Так, в 10 среднеобразовательных школах Марнеульского района была проведена переподготовка педагогов грузинского языка. Проводились тренинги по реформе местного самоуправления, недавно осуществленной грузинским правительством. Фонд существует при поддержке Европейской Комиссии Европейского Совета. В то же время надо отметить, что если в Джавахетии – два государственных языка: грузинский и армянский, то азербайджанцы Грузии лишены права на признание азербайджанского языка государственным языком наравне с грузинским.

Безусловно, одним из важнейших рычагов построения взаимного доверия между азербайджанцами Грузии и грузинами является пропаганда культурного наследия, тем более, что культурные связи между Азербайджаном и Грузией имеют давнюю историю. Ведь именно через культуру – произведения искусства и литературы, театр и кино зачастую народы узнают друг друга.

С 1996 года в Тбилиси открыт Центр азербайджанской культуры, который функционирует в стенах Дома-музея Мирза Фатали Ахундова.

Азербайджанский театр, прежде функционировавший в Тбилиси, начиная с 1872 года и закрытый в 1947 году, был вновь открыт в 2003 году по взаимному соглашению между президентами Азербайджана Г.А.Алиевым и Грузии Э.Ш.Шеварднадзе, достигнутому еще в 1998 году.

Первоначально театр функционировал в стенах Дома-музея Дж. Мамедкулизаде. Основу труппы составили выпускники Театрального института актерского факультета азербайджанского сектора. В этом доме театр функционировал до 2004 года. 11 июня 2004 года по указу президента Грузии Г.Саакашвили театр получивший государственный статус, был восстановлен в своих прежних стенах – именно в том здании, где был впервые открыт в 1872 году. Директор и главный режиссер театра – Аладдин Гасанов в 2002 году был удостоен Ордена чести Грузии.

Интересно, что процесс интеграции, тесной связи азербайджанцев, проживающих в Грузии, с собственно грузинами, имеет и обратную связь. В декабре 2004 года инициативная группа грузинской интеллигенции основала Общественный Союз (Ассоциацию) «Дом Дружбы Грузии и Азербайджана». В состав Ассоциации вошли известные ученые, деятели культуры, политологи, конфликтологи. Основной задачей этой общественной организации является развитие традиционных дружественных отношений между Азербайджаном и Грузией в области

культуры, науки и образования. Президентом (Председатель правления) Ассоциации является известный ученый, востоковед, доктор исторических наук, профессор Гиули Аласания.

Как сказано в программном документе, «Дом Дружбы Грузии и Азербайджана» призван, в рамках народной дипломатии, служить благородному делу развития и углубления добрососедских отношений между нашими народами в области науки и культуры, образования и просвещения, медицины и спорта, экономики и новых технологий» [8, с.1].

Среди мероприятий, проведенных этой организацией, такие, как благотворительная акция в Марнеульском районе с участием известных врачей и специалистов медицины самого широкого профиля. Были проведены необходимые консультации, оказана посильная медицинская помощь на местах, населению района были переданы необходимые лекарственные средства. Эта Акция была проведена в 2005 году совместно с Ассоциацией «Грузинская культура в Грузии и за рубежом» и Министерством здравоохранения республики. В рамках деятельности Дома дружбы кинематографисты сняли документальный фильм о грузино-азербайджанских культурных и театральных связях с участием искусствоведа, академика, известного деятеля театрального искусства Надежды Шалуташвили [8, с.1].

Более того, установлены тесные контакты и развивается сотрудничество с такими общественными организациями, как «Союз азербайджанцев Грузии», «Культурный Центр Азербайджана в Грузии», «Гражданский Центр азербайджанцев в Грузии», «Грузия – моя Родина».

Общество «Грузия – Родина Моя» (2003), хотя и возникло относительно недавно, но уже смогло проявить себя в Грузии и Азербайджане. Это общество в деле решения проблем азербайджанцев Грузии отдает предпочтение руслу законности, права и переговоров, стремится наладить сотрудничество с грузинскими политическими партиями и общественными организациями.

Благодаря общественной организации «Дом Дружбы Грузии и Азербайджана» стали традиционными ежемесячные встречи активистов этой организации с представителями азербайджанцев в Грузии, в Доме-музее Мирзы Фатали Ахундова, в ходе которых обсуждаются животрепещущие вопросы, волнующие азербайджанское население Грузии.

Также следует отметить, что планируется проведение в Грузии и Азербайджане совместных конференций, научных семинаров и симпозиумов, на которых будут рассматриваться не только состояние и перспективы двусторонних грузино-азербайджанских отношений, но также и положение на Южном Кавказе и в регионе в целом. Это, несомненно, будет способствовать улучшению общего политического климата, взаимопониманию и взаимовлиянию культур народов Южного Кавказа.

Намечено проведение научно-практических конференций в Тбилиси и Баку по следующим темам: «Пути предотвращения и урегулирования конфликтов на Южном Кавказе», «Возобновление и укрепление традиционных связей в области

науки, культуры и образования в Грузии и Азербайджане», «Развитие туризма и спорта в Грузии и Азербайджане», «Развитие транспорта и коммуникаций как важного фактора углубления братских отношений между Азербайджаном и Грузией». Также, в рамках деятельности «Дома дружбы Грузии и Азербайджана» намечено проведение следующих мероприятий: открытие грузино-азербайджанского колледжа; строительство релейных и кабельных станций телевидения в районах компактного проживания азербайджанцев; формирование телевизионного образовательного канала на азербайджанском и грузинском языках; создание совместных кинофильмов; проведение в Тбилиси и Баку встреч с видными деятелями, выходцами из Грузии и Азербайджана, проживающими за рубежом [8, с.1].

Помимо деятельности вышеназванных общественных организаций в Грузии следует отметить и работу ряда других структур. В частности, на Грузинском государственном телевидении систематически выходят передачи на азербайджанском языке. Две газеты на азербайджанском языке знакомят азербайджанское население Грузии с текущими событиями в политической, экономической и общественной жизни страны. Это – газета «Гюрджюстан» (в советские годы – «Совет Гюрджюстаны») и независимая частная газета «Сёз», в которой печатаются материалы на трех языках (азербайджанском, грузинском и русском). Примечательно, что газеты не только освещают знаменательные события в жизни и культуре азербайджанского и грузинского народов, но и публикуют все законодательные акты Грузинского парламента в переводе на азербайджанский язык. Также на страницах газеты «Сёз» ведется курс грузинского языка [8, с.1].

Огромную роль в информировании населения играют, как известно, средства массовой информации, которые также формируют представления о положении в регионе и актуальных проблемах [1, с.5-22; 2, с.301-310].

Целый ряд международных организаций и фондов, и, прежде всего, Институт Открытое Общество (Фонд Сороса), Фонд «Евразия», Кавказская Культурная Инициатива и др. систематически финансируют совместные азербайджано-грузинские (или – южнокавказские) проекты в самых разных областях творчества.

Таким образом, общественные организации играют огромную роль в деле укрепления культурных связей между Азербайджаном и Грузией и налаживания взаимопонимания между двумя народами. Осознав наличие общих проблем, в тисках которых оказались их народы, ученые и творческая интеллигенция Азербайджана и Грузии объединяет свои усилия, стремясь совместно найти пути решения этих проблем. Многочисленные проекты в области культуры между двумя этими странами – очевидное тому подтверждение.

#### **ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА**

1. Mass-media və İntellektual Mülkiyyət. Bakı: Qanun, 1998.
2. Məmmədli S. Azərbaycan mediası və vətəndaş cəmiyyəti// Müstəqilliyimizin on illiyi: uğurlarımız, itkilərimiz. Bakı, 2003.
3. Caucasian House. Tbilisi, 2005.

4. Аббасов А., Хачатрян А. Карабахский конфликт, Варианты решения: идеи и реальность. М.: Международные отношения, 2004.
5. В центре внимания – права человека. Бюллетень Центра развития неправительственного сектора в регионе Квемо Картли. №1, Тбилиси, ОБСЕ, 2005.
6. В центре внимания – права человека. Бюллетень Центра развития неправительственного сектора в регионе Квемо Картли. №2, Тбилиси, ОБСЕ, 2005.
7. «Время жить». Майкоп: Адыгея, 2003.
8. «Дом дружбы Грузии и Азербайджана». Основные направления его деятельности. (рукопись).
9. Интеграция и разрешение конфликтов на Южном Кавказе: реальность или иллюзия? - <http://www.iccn.ge>
10. Кавказский Форум неправительственных организаций. Буклет. Тбилиси, 2000.
11. Лига женщин Кавказа/Caucasus Women's League. Буклет. Тбилиси, 2004.
12. Полная информация о работе Центра – сайт: <http://www.iccn.ge>
13. Союз азербайджанских женщин Грузии. «Способствование развитию неправительственного сектора в Дманисском и Цалкском районах Квемо Картли». Буклет. Тбилиси, 2005.

N.A.Əliyeva

**AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTAN RESPUBLİKALARI ARASINDA İCTİMAİ  
TAŞKİLATLARIN MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ LAYİHƏLƏRİ (1991 – 2005-Cİ İLLƏR).**

**XÜLASƏ**

Müasir dövüdə Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının ictimai təşkilatları mövcud regional münaqişələrin təşkillənməsinə, milli azlıqların bu ölkələrin ictimai və iqtisadi həyatlarına integrasiya olunması prosesində, o cümlədən sülhyaratma və mədəniyyət əlaqələrinin güclənməsi üçün də fəal iştirak edirdilər. İki ölkənin ictimai təşkilatlar Azərbaycan və Gürcüstan xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayırlar.

N.A.Aliyeva

**PROJECTS OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF CULTURE BETWEEN  
AZERBAIJAN AND GEORGIAN REPUBLICS (1991-2005<sup>th</sup> years)**

**SUMMARY**

The political and economic problems shaking Azerbaijan and Georgia during the Post-Soviet period, become also the period of formation and development of independent statehood, have affected the Azerbaijan-Georgian relations, including in the field of culture. It was time not only economic and social stagnation. Cultural actions - one of the major levers of a good-neighbourhood - have been completely frozen at the state level. At any moment in relations between Azerbaijan and Georgia the vacuum which inevitably should be filled by any alternative force was formed. Public organisations have appeared such force. Many of them were financed by the international peace-making and cultural funds.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2007-ci il 29 iyun tarixli iclasının 03 sayılı qərarı və t.e.d, İ.S.Bağirovanın, t.e.n., S.İ.Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## САМОПРОВОЗГЛАШЁННЫЕ «РЕСПУБЛИКИ» НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ И БАЛКАНСКИЕ ПРЕЦЕДЕНТЫ» ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТАХ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Адил Мирабдуллаев

В мире насчитывается несколько самопровозглашенных «государств», которые, не являясь субъектами международного права и международных организаций. В большинстве своем, это т.н. «государства», созданные по политическим соображениям. Ныне на территории бывшего СССР существуют четыре непризнанных государственных образования – Абхазия (Грузия), Приднестровье (Молдова), Южная Осетия (Грузия), Нагорный Карабах (Азербайджанская республика), которые пытаются обрести государственную независимость.

Проблема состоит в том, что в международном праве существуют два взаимоисключающих принципа: нерушимости государственных границ и права наций на самоопределение. В 1975 году Хельсинское Совещание по Безопасности и Сотрудничеству в Европе провозгласило принцип нерушимости государственных границ, образовавшихся после окончания Второй Мировой войны. С другой стороны, Конвенция ООН о Гражданских и Политических Правах (вступила в силу в 1976 году) декларирует право наций на самоопределение. Международный Суд также в 1975 году вынес вердикт, согласно которому право на самоопределение принадлежит не государствам, а отдельным гражданам. Известный специалист по международному праву Марк Веллер, сотрудник Кембриджского Университета называет этот парадокс «ловушкой самоопределения».

Возможность практической реализации права на самоопределение в международном праве закрепляется: либо а) за народами, находящимися под колониальным или расистским господством, а также под иностранной оккупацией («внешнее самоопределение»); либо б) за всеми народами и подразумевает уважение основополагающих прав и свобод человека («внутреннее самоопределение») [1].

Объяснение феномена «непризнания» таково. Во-первых, получила распространение практика «двойных» стандартов: одним государствам, но не вполне понятным основаниям позволяют реализовать свое право нерушимости государственных границ, а другим в этом отказывают. Во-вторых, существуя вне правового поля и практически никем не признаваемые официально, самопровозглашенные «государства» почти неизбежно криминализируются внутренне. Они обрастают нелегальными внешними связями и «серой экономикой». Эти страны становятся катализатором противоречий и конфликтов между вовлеченными в эти связи государствами. Наконец, в-третьих, и это особенно тревожит политиков, примеры уже существующих самопровозглашенных «государств» создают некий опасный прецедент, вдохновляя все новых претендентов на самоопределение.

В результате возникает угроза появления параллельной системы непризнанных государств (примером можно привести известную историю с СНГ-2). Еще не так давно список непризнанных государств исчерпывался Тайванем и Северным Кипром. Сегодня в него входят также Абхазия, Приднестровье, Южная Осетия и Нагорный Карабах; завтра к ним могут присоединиться Иракский Курдистан, «государство» тамиллов, а послезавтра, и Страна басков, и Горный Бадахшан, и Синьцзян, Тибет, и большая группа автономии в составе России, Северный Казахстан.

В июне 2006 года в абхазской столице Сухуми так называемые президенты Сергей Багапш, Эдуард Кокойты и Игорь Смирнов (представители Нагорного Карабаха не принимали участия) обсуждали политические перспективы самопровозглашенных образований. В результате на свет родилась декларация, провозгласившая создание Сообщества за демократию и права народов. В ней главной целью этого сообщества провозглашается «завершение политико-правового оформления распада СССР путем признания международной правосубъектности республик Абхазия, Приднестровье и Южная Осетия», а также создание общих «миротворческих сил» для предоставления помощи в случае военной агрессии. Лидеры Приднестровья, Абхазии и Южной Осетии стремились в очередной раз продемонстрировать миру, что самопровозглашенные республики, несмотря ни на что, существуют, имеют собственные политические интересы, готовы их защищать даже с оружием в руках. Этот «непризнанный саммит» продемонстрировал неготовность самопровозглашенных образований к реинтеграции с соответственно Грузией и Молдовой.[2]

Активность лидеров непризнанных «государств» спровоцировало развитие событий на Балканах – на территории государств, образовавшихся после распада Югославской Федеративной Республики. Это объясняется формальным совпадением политических планов – отделение от государств, на чьих территориях находятся эти образования. Их правящие элиты питают надежду усилить свои позиции за счет создания в Балканском регионе международных прецедентов или определенных моделей, на которые можно сослаться для обоснования своей государственности под лозунгами «права на самоопределение» или «волеизъявление народа» путем референдумов (плебисцитов).

Надежды усиливаются и в связи с тем, что Кремль, казалось бы, сделал серьезную ставку на Косово. В знак отхода от ранее провозглашавшегося Россией принципа безусловного признания территориальной целостности «малых метрополий», в начале 2006 года российский президент Владимир Путин публично поставил перед министром иностранных дел Сергеем Лавровым задачу добиться того, чтобы решение, которое международное сообщество в 2006 году планирует принять в отношении статуса края Косово, было признано «универсальным». Это означает, что если Косово получит независимость, то на самостоятельность, по мысли президента России, смогут претендовать, и непризнанные государственные образования на постсоветском пространстве. Всё это выглядит нелогично, учитывая теоретическую возможность распространения такой модели на ситуацию внутри

самой Российской Федерации. Западные государства, напротив, настаивают на «уникальности» косовской ситуации.

В апреле 2006 года отношение к проблеме Косово заметно изменилось, а после успешного референдума по поводу независимости Черногории именно этот прецедент занял центральное место в стремлении оправдать попытки предоставить международную легитимность самопровозглашенным постсоветским республикам.

В июне 2006 российский президент объявил, что судьба непризнанных государств должна определяться волей их населения на основе права на самоопределение.

Однако правильнее будет предположить, что эти заявления так и останутся декларативным проявлением российской «солидарности» с преимущественно пророссийски настроенными лидерами сепаратистов и не перейдут в плоскость таких ответственных действий, как официальное государственное признание. Этот шаг не имеет шансов на поддержку со стороны других мощных игроков на международной арене, вследствие чего произошло бы дальнейшее противопоставление России международному сообществу. Такой шаг объективно содействовал бы не усилению, а наоборот, ослаблению российских геополитических позиций.

Следует уточнить, почему нельзя применить косовский или черногорский прецедент для решения постсоветских «замороженных» конфликтов. В первую очередь потому, что право народа на самоопределение никоим образом нельзя отождествлять с правом на отделение от государств, существующих в пределах общепризнанных границ. Право на самоопределение означает в первую очередь легитимность мер, направленных на сохранение и развитие собственной культуры, языка, традиций целостных этнокультурных сообществ (народов, этносов). В частности, введением разных форм самоуправления. В международном праве этот общий принцип существует в двух измерениях: внутреннем и внешнем. И если принцип «внутреннего самоопределения» больше не совпадает с развитием международных норм и стандартов защиты прав меньшинств внутри государства, «внешнее самоопределение», то есть право решать вопросы политического строя определенной территории или региона (фактически – право на отделение) является предметом не международного, а внутреннего, национального права. Поэтому определяющим фактором в решении таких вопросов является законодательство официально признанного государства, которое может предусматривать, или не предусматривать, возможность отделения каких-то его частей. Именно поэтому для решения вопроса Косово и для проведения и дальнейшего международного признания результатов референдума по поводу независимости Черногории необходимым фактором было согласие Сербии[3].

К этому следует добавить, что мировая практика принятия положительных решений по поводу появления на карте мира новых государств базируется на нескольких критериях, важнейшими из которых считаются: а) население территории, требующее отделения, является не просто ее жителями, а целостным народом (в большинстве случаев – будущим титульным этносом); б) государство,

от которого стремится отделиться сепаратистский регион, грубо нарушает права человека; в) ни в национальном, ни в международном праве не существует никакого другого эффективного способа решения проблемы.

Европейский суд по правам человека также рассматривает права меньшинств исключительно в контексте неделимости государств, к коим те принадлежат. Так, например, в деле Объединенная Коммунистическая партия Турции и другие против Турции названный Суд недвусмысленно заявил, что право на самоопределение должно осуществляться совместно и посредством демократической реструктуризации и без разрушения территориальной целостности Турции[4].

Воспользовавшись приведенными принципами и подходами, рассмотрим ход событий на Балканах. В случае Черногории недавнее завоевание независимости является реализацией «отложенного права на внешнее самоопределение». После 1991 года условием признания новых независимых государств, образовавшихся после распада СССР и ФРЮ, было наличие определенного суверенитета еще в пределах бывших федераций, формальным признаком чего считался статус бывших федеральных республик (субъектов федерации). Ни за одним автономным образованием такое право не было признано. В составе ФРЮ было шесть таких единиц. После распада сформировалось пять независимых республик плюс союз Сербии и Черногорией, независимость последней многие аналитики рассматривали как вопрос времени. Поэтому недавно проведенный референдум только реализовал право Черногории на собственную государственность, заложенное в подходах и критериях признания новых независимых государств Центральной и Восточной Европы.

Черногорский казус («цивилизованный развод») был бы невозможен, во-первых, в случае военного противостояния между сербами и черногорцами. В этой связи сравнивать Черногорию с Карабахом абсолютно некорректно, поскольку военное противостояние армян и азербайджанцев «стоило» жизней более двадцати пяти тысяч азербайджанцев и десяти тысяч армян. В ходе боевых действий Карабах и прилегающие к нему районы покинули более полумиллиона этнических азербайджанцев (не говоря уже о более чем трёхсот тысяч азербайджанских беженцев, жестоко изгнанных из Армении ещё до начала активных боевых действий). Помимо этого, здесь существует проблема военнопленных, информационно-пропагандистской войны и многое другое, чего не было, и нет в отношениях между черногорцами и сербами. Такой негативный исторический опыт был в сербско-албанских отношениях, что сыграло свою роль в исходе голосования о статусе Черногории. Черногорские албанцы высказались против союзного государства с Сербией.

Во-вторых, черногорский казус был бы невозможен без активного внешнего (американо-европейского) вмешательства. В-третьих, в случае с Сербией и Черногорией «цивилизованность» стала возможна благодаря признанию Белградом исхода референдума. Представить такое же поведение со стороны Кишинева довольно трудно, несмотря на то, что для приднестровско-молдавского конфликта проблема беженцев неактуальна (не говоря уже о Тбилиси и Баку). Сегодня

Кишинев, а также глава миссии ОБСЕ в регионе Уильям Хилл и посол США в Молдове Хетер Хеджес не готовы признать всенародный референдум в ПМР[5].

В этом контексте значительно более сложной представляется ситуация Косово, поскольку именно здесь нарушается упомянутая логика и последовательность подходов к реализации права на внешнее самоопределение. Поэтому вовсе не случайно и ЕС, и США, и все другие «вершители судеб» этого международного протектората неустанно подчеркивают: Косово – это особый случай, который не может служить моделью или прецедентом для решения других спорных вопросов, связанных с попытками получить государственную независимость путем отделения определенных территорий от легитимных государств (не говоря уж об ирредентизме – попытке присоединиться к другому государству) [6].

Из этого краткого обзора вытекает, что весьма распространенное представление о двойственности и непреодолимой противоречивости двух основоположных принципов современного всемирного устройства – жестокого соблюдения государственного суверенитета и неприкосновенности государственных границ, с одной стороны, и права наций на самоопределение – с другой, на самом деле не столь уж и размытое и неопределенное. Учитывая развитие норм международного права и мировой практики в контексте борьбы за признание самопровозглашенных

членов «параллельного СНГ», можно прийти к выводу: оснований распространить на них балканские прецеденты нет, поскольку ни Республика Молдова, ни Грузия, ни Азербайджан никогда не давали согласия на раздел территории. К тому же вышеперечисленные основные критерии, делающие возможным создание и признание новых независимых государств, ни в какой мере не накладываются на отношения между этими государствами и их сепаратистскими регионами. Наоборот, серьезные нарушения прав человека именно в сепаратистских анклавах зафиксированы в отчетах авторитетных международных организаций. Это касается многочисленных и массовых нарушений – от не улаженных по сей день последствий этнических чисток – например, в Абхазии и Нагорном Карабахе, до так называемой лингвистической чистки, к которой прибегла администрация Тирасполя (ПМР) летом 2004 года.[7]

Добавив же такие непреложные факты, как нелегитимность правительств самопровозглашенных республик (связанная с их отказом готовить и проводить первые действительно демократические выборы под эгидой ОБСЕ или других наиболее влиятельных международных организаций); их марионеточная природа (эти режимы не являются жизнеспособными без военной, политической и экономической поддержки России или, в случае Нагорного Карабаха, со стороны Армении); а также практически полное отсутствие независимой прессы (что неминуемо приводит к нехватке объективного информирования населения и делает невозможным развитие его политической культуры), легко понять, что никаких аналогий между случаями Косово и Черногории и ситуациями в постсоветских сепаратистских регионах не существует.

## ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Cassese, "Political Self-Determination – Old Concepts and New development", pp.138-141.
2. Маркедонов С., «СНГ-2. Феномен непризнанных государств на постсоветском пространстве». По материалам Информационно-аналитического бюллетеня «ЕвроАзия». М., август 2006 г.
3. Белицер Н., ««Параллельное СНГ» и «Балканские прецеденты»», // Зеркало Недели, №24 (603) Суббота, 24-30 Июня 2006 года
4. United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, ECtHR Judgment (Merits and just satisfaction), 30 January 1998, Reports 1998-I №62, pp. 1-43, at pp. 26-27, para.56
5. Маркедонов С., «СНГ-2», // Русский Журнал, 18 сентября 2006 г
6. Белицер Н., указ. Статья
7. Маркедонов С., «DE FACTO государства постсоветского пространства (ч.1)». По материалам сборника Непризнанные государства: «Научные тетради» института Восточной Европы (выпуск 1), 30 января 2007

**A.A.Mirabdullayev**

### KEÇMİŞ SOVET İTTİFAQI ƏRAZİSİNDƏ TANINMAMIŞ "RESPUBLİKALAR" VƏ "BALKAN PRESEDENTLƏRİ"

#### XÜLASƏ

Məqalə sovet ittifaqının dağılmasından sonra meydana çıxmış tanınmamış "respublikalar" problemlərinə həsr edilib. Sovet ittifaqının dağılması bütün keçmiş sovet ölkələri ərazisində xüsusilə Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada çoxsaylı etnik mübahisələrin yaranmasının səbəbi olmuşdur. Bu konfliktlərin nəticəsi olaraq 1990-cı illərin əvvəlində keçmiş "sovet ərazisində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmamış dörd "respublika meydana çıxdı: Abxaziya (Gürcüstan), Prednestroviya (Moldova), Cənubi Osetiya (Gürcüstan), Dağlıq Qarabağ (Azərbaycan Respublikası). Bu "respublikalar" Kosovo və Çernoqoriya presedentinin misalında tanınmaqlarını həll yolu kimi görürlər.

Müəllifin araşdırması beynəlxalq hüquq normalarında ikili standartların olması, qeyri-leqal hökumətlərin Rusiya tərəfindən dəstəklənməsi və onların Kosovo və Çernoqoriya presedenti misalında bütün tanınmamış "respublikaların" problemlərinin həll edilməsi yolu kimi təqdim olunması prizmasından təhlil olunur.

Müəllif problemi hərtərəfli təhlili edərək, Kosovo və Çernoqoriya presedentinin keçmiş sovet ittifaqı ölkələri ərazisindəki tanınmamış "respublikalar" presedenti ilə tam fərqli situasiya olmasını əks etdirən dəlillər gətirir. Beynəlxalq ictimaiyyət Kosovo presedentinin istisna həll yolu kimi tanınması və legitim dövlətlərin ərazisindən ayrılıb müstəqil dövlət yaratmaq istəyən tanınmamış "respublikalar" üçün həll modeli və ya presedenti kimi təqdim olunmaması üçün səy göstərməlidir.

**A.A.Mirabdullayev**

### SELF-DECLARED "STATES" ON POST-SOVIET SPACE AND "BALKAN PRECEDENTS"

#### SUMMARY

The article is devoted to the problem of self-declared "states" appeared after the collapse of the USSR. The dissolution of the Soviet Union ignited a number of violent ethnic clashes across its territory and in the South Caucasus in particular. As a result of these conflicts, four self-declared states unrecognized by the international community emerged in the early 1990s – the republics of Abkhazia, South Ossetia, Nagorno-Karabakh and Transdnestr. Abkhazia and South Ossetia seek independence from Georgia, Transdnestr from Moldova and Nagorno-Karabakh is torn from Azerbaijan Republic by Armenia. These "republics" see the Kosovo and Chernogoriya precedents as possible means to advance their aims of gaining recognition.

The investigation is made through the prism of such problems as “double standards” in international law, supporting of the illegal “states” by Russia and their attempts to present the Kosovo and Chernogoriya conflict as the precedent for solving the problem of all self-declared “states”.

The author carries out a comprehensive analysis of the problem and argued that the Kosovo and Chernogoriya problems are not the similar with the problem of self-declared “states” on post-soviet space.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsi «Beynəlxalq münasibətlər» kafedrasının 2099-cu il 28 aprel tarixli iclasının 8 sayılı iclasının 6 sayılı qərarı və t.e.d., P.Q.Dərabadinin, t.e.d., S.Z.Yusifzadənin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏR PAKETİ VƏ ÖLKƏDƏ İCTİMAİ-SİYASİ SABİTLİYİN QORUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR**

**İbrahim Məmmədov**

Antiböhran proqramının baza prinsipi dövlət planlaşdırması ilə bazar mexanizmlərinin səmərəli sintezini, rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılmasını və qənaət amillərini nəzərdə tutur. Qlobal iqtisadi böhran, demək olar ki, əksər ölkələrdə sosial-siyasi problemlər yaratsa da Azərbaycanda vəziyyət sabit olaraq qaldı, iqtisadi artım sürəti qorunub saxlandı.

Prezident İlham Əliyev 2009-cu il yanvarın 16-da Nazirlər Kabinetinin geniş müşavirəsində dünyada gedən iqtisadi proseslər kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatındakı vəziyyətdən çıxış edərək, böhrana münasibətini və böhranı nəzərə alaraq hansı qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı mövqeyini açıqladı.

Bu, dünyada böhran başladıqdan sonra dövlət başçısı səviyyəsində böhrana reaksiya və böhrandan çıxış planının bütövlükdə açıqlandığı ilk çıxış idi. İlk dəfə idi ki, rəsmi olaraq, qlobal iqtisadi böhrana reaksiyanı nəzərdə tutan «antiböhran tədbirlər paketi» açıqlandı.

Antiböhran tədbirlər paketi hər şeydən əvvəl mövcud vəziyyəti xarakterizə edir və strategiyayı müəyyənləşdirir. Belə ki, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsində belə nəticəyə gəlinib ki, «Azərbaycan iqtisadiyyatı böhran səviyyəsinə enməyib, amma böhranın təsirlərindən yan keçmək də qeyri-mümkündür» [1].

Məhz bu qiymətləndirmədən çıxış edərək, antiböhran tədbirlər paketinin strategiyası müəyyənləşdirildi: «Dünya iqtisadi böhranının Azərbaycana təsirini minimallaşdırmaq və mümkün istiqamətlərdə bu təsirlərin qarşısını almaq» [1]. Prezident İlham Əliyev qlobal iqtisadi böhranla bağlı Azərbaycanın konseptual mövqeyini belə ifadə etdi:

«2009-cu il üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi, infrastruktur və sosial proqramlar həyata keçirməyə paralel olaraq, dünya maliyyə, iqtisadi böhranının Azərbaycana təsirini minimuma endirmək» [1]. Bu, Azərbaycan prezidentinin dünya iqtisadi maliyyə böhranı kontekstində 2009-cu il üçün olan planlarının əsas istiqamətləridir.

Ona görə böhranın təsirinin minimuma endirilməsindən söhbət gedir ki, məsələn, böhranın neftin qiymətinin düşməsi kimi elementinin qarşısının alınması bir hökumətin və ya dövlətin imkanı xaricindədir. Azərbaycan böhrana reaksiya tədbirləri kontekstində artıq neftin qiymətinin düşməsinə yeganə doğru və mümkün olan reaksiyanı verib: neft hasilatının həcmi aşağı salınmışdır. Yəni, təklif tələbə uyğunlaşdırılır.

Müşavirədə əsas makroiqtisadi göstəricilərlə bağlı səsləndirilmiş göstəricilər mövcud vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir və dünyada gedən iqtisadi proseslər kontekstində heyrtləndirici sayıla bilər. Belə ki, 2008-ci ildə

– Azərbaycanda ÜDM 11%, Əhalinin pul gəlirləri 36% artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 16 %-dən 13.2 %-ə düşmüş, orta aylıq əməkhaqqı 335 dollara çatmış, orta pensiya həddi 120 dollar olmuş, il ərzində 120 mindən çox yeni iş yeri açılmışdır [1]. ÜDM-in 11 % artımı faktının özü Azərbaycanın iqtisadi böhrandan qorunduğunu göstərən ən mühüm amildir. Ona görə ki, bütün dünyada iqtisadi böhranın təzahürü kimi məhz resessiya prosesinin başlanması əsas kimi götürülür. ÜDM-dəki artım isə Azərbaycanda resessiyanın olmadığını sübut edir.

İnvestisiya qoyuluşlarının artım tempi və əhalinin pul gəlirlərinin inflyasiyanı 16 % üstələməsi də analoji nəticə çıxarmağa imkan verir. Ancaq bununla belə, yuxarıda adı çəkilən müşavirə qlobal iqtisadi böhranın mümkün təsirlərini azaltmaq üçün konkret proqramın olduğunu göstərdi.

Bəs, prezidentin «qlobal iqtisadi böhranın təsirlərini azaltmaq» üçün mövqeyi və təklif edilən proqramın əsas müddələri nədən ibarətdir?

Hər şeydən əvvəl, antiböhran proqramı iki hissədən ibarətdir: birincisi, indiyə qədər həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi və daha da gücləndirilməsi və ikincisi, bilavasitə böhranla bağlı olan yeni tipli tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün prezident konkret istiqamətləri göstərdi:

– istehlak bazarına nəzarət gücləndirilməlidir ki, süni qiymət şişirtmələri olmasın;

- qiymətlərin aşağı düşməsi daha sürətlə getməlidir;
- antiinhisar fəaliyyəti gücləndirilməlidir;
- qeyri – sağlam rəqabətə son qoyulmalıdır
- dövlət tərəfindən qanunsuz müdaxilələr dayandırılmalıdır.

Qiymətlərin aşağı salınması isə inzibati yollarla deyil, rəqabətin gücləndirilməsi vasitəsilə olmalıdır. Bu, əsl bazar iqtisadiyyatı tədbiridir.

Eyni zamanda, daxildə antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsi sahibkarlığın fəallığını artıracaq bir amildir ki, bu da qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirinin azaldılması, iqtisadi inkişaf sürətinin saxlanması və nəhayət, böhrandan daha güclü çıxmaq üçün ən mühüm məqamdır.

Bütün bunlar prezidentin daxili bazarda rəqabət mühitinin gücləndirilməsi hesabına qiymətlərin aşağı düşməsinə təmin etmək siyasətinin əsas istiqamətləridir və mövcud vəziyyətin sağlamlaşdırılması vasitəsilə iqtisadiyyata təkan verilməsini nəzərdə tutur.

Prezident daha sonra bilavasitə böhranın təsirinin azaldılması üçün antiböhran tədbirlər paketini elan etdi:

- xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarından müəyyən hissəni ən etibarlı, güclü yerli banklarda yerləşdirmək;
- bu vəsaiti banklar vasitəsilə yalnız iqtisadiyyatın real sektoruna yönəltmək;
- vəsaitin, dövlətin prioritet hesab etdiyi sahələrə yönəldilməsi;
- bu vəsaitin real sektora yönəldilməsi prosesinə dövlətin güclü nəzarətinin təmin edilməsi;

– Milli Bankın, maliyyə və iqtisadi inkişaf nazirliklərinin ölkəyə gətirilən maliyyə vəsaitinin idarə olunmasına nəzarət etməsi, qərarların qəbul olunmasında iştirakı [2].

Prezidentin bu yanaşmasında iki amilin – özəl sektorla dövlət qurumlarının dövlət vəsaitinin idarə olunmasında birgə qərarlar qəbul etməsi, dövlət planlaşdırmasının müsbət tərəfləri ilə özəl sektorun vəsaitə nəzarət və məsuliyyətin fərdiləşməsi kimi xüsusiyyətlərinin ümumi hədəf üçün birləşdirilməsi məqsədi var.

Başqa sözlə, prezidentin bu antiböhran proqramında dövlət qurumlarının iqtisadi planlaşdırmanı təmin etmək kimi üstün xüsusiyyəti ilə xərclənəcək dövlət pullarına bankların fərdi məsuliyyətini birləşdirmək planı var. Ona görə ki, heç bir özəl qurum hökumət kimi genişmiqyaslı planlaşdırma işi apara bilməz. Eyni zamanda, özəl qurum qədər maliyyə vəsaitinə ciddi məsuliyyət hiss edən mülkiyyət forması da yoxdur. Odur ki, prezident planlı iqtisadiyyatla bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərini birləşdirməklə antiböhran proqramını tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

Xatırladaq ki, ötən əsrin 30-cu illərindəki Böyük depressiya zamanı Birləşmiş Ştatların prezidenti F.Ruzveltin antiböhran proqramı da oxşar prinsiplər üzərində qurulmuşdu. İndiki böhran zamanı da dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin güclənməsi ilə yanaşı, bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri də aparıcı amil, iqtisadiyyatın lokomotivi olaraq qalmaqdadır.

Digər tərəfdən, bu, özəl bankların müstəqilliyini əlindən almır, onlar öz vəsaitlərini istədikləri kimi istifadə edə bilər. Ancaq dövlətin verdiyi vəsaitləri mütləq dövlətin nəzarəti altında real sektora yönəltməlidirlər.

Bununla da prezident İlham Əliyev antiböhran tədbirləri proqramında əsas hədəf kimi **real sektorun inkişafını** müəyyənləşdirmişdir. Proqramın təhlili belə deməyə əsas verir ki, tədbirlər paketi məhz real sektoru hədəf kimi götürüb və bu sektorun inkişaf etdirilməsinin Azərbaycanda böhranın təsirlərini azaldacağı məntiqi üzərində qurulmuşdur.

Antiböhran tədbirləri paketinin növbəti hissəsi isə dövlət investisiya proqramında hər bir sahə üzrə prioritetin müəyyənləşdirilməsi haqqındadır. Belə ki, bütün sahələr üzrə ən zəruri layihələr maliyyələşdirilməli, gələn ilə keçirilə biləcək layihələr isə saxlanmalıdır.

Beləliklə, dövlət investisiya proqramında göstərilən layihələr gündəlikdə qalmaqla proqramın həyata keçirilməsində:

- prioritetlər üzrə qrafik müəyyənləşdirilməli;
- qənaət prinsipinə ciddi əməl olunmalı;
- sərmayələrin yönəldilməsinə dövlət nəzarəti gücləndirilməli;
- Prioritetlər Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və hökumətlə razılaşdırılmalıdır.

Məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı layihələr isə dayandırılmalı bilməz. Bu prioriteti prezident şəxsən müəyyənləşdirmişdir.

Prezidentin bəyan etdiyi antiböhran proqramında istiqamətlərdən biri də ixracyönümlü müəssisələrə yardımın gücləndirilməsidir. Daxildə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksək olduğu üçün daxili bazara işləyən müəssisələrin məhsullarının

reallaşmasında heç bir problem yoxdur. Ancaq ixrac üçün işləyən müəssisələrdə problemlər yarana bilər. Odur ki, antiböhran proqramının daha bir müddəası bu müəssisələrə dövlət yardımını gücləndirməkdir. İxrac məhsullarının daxili bazarını təşkil etmək üçün yeni emal müəssisələri yaradılmalıdır.

Beləliklə, maliyyə intizamı gücləndirilməli, istehlak bazarına nəzarət artırılmalı, strateji istehsal sahələri sağlamlaşdırılmalıdır. Bunlar antiböhran proqramının müddəalarıdır. Böhranın təsirinin azaldılması və inkişaf sürətinin saxlanması üçün əvvəlki illərdə tətbiq olunan tədbirlərin davam etdirilməsi də əsas istiqamətlər sırasındadır.

Məsələn:

- sahibkarlara kreditlərin verilməsi davam etdiriləcək.
- güzəştli kreditlərin həcmi artırılacaq;
- fermerlərə subsidiyaların verilməsi davam etdiriləcək;
- fermerlərə güzəştli şərtlərlə gübrə veriləcək.

Prezident ərzaq təhlükəsizliyinə 100 % nail olmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Məqsəd dünyada gedən prosesləri nəzərə alaraq strateji məhsullarla ölkəni tam təmin etməkdir.

Prezident İlham Əliyev qlobal böhranın beynəlxalq maliyyə-siyasi aspektlərinə də toxunmuşdur. Belə ki, iqtisadi-maliyyə böhranı bəzi ölkələrin siyasi statusuna ciddi təsir edə bilər. Odur ki, prezident Azərbaycanın heç bir xarici maliyyə mənbələrinə müraciət etməyəcəyini və buna görə də özünün müstəqil mövqeyini qoruyacağını bəyan etmişdir.

Beləliklə, qlobal iqtisadi böhranın fəsadlarını aradan qaldırmaqla yanaşı, bu böhranın nəticəsində siyasi müstəqilliyini itirməmək və ən azı onun məhdudlaşmasına yol verməmək məsuliyyəti də var. Azərbaycan prezidenti hər iki məsələnin – həm iqtisadi artım sürətinin saxlanması, həm də böhrandan siyasi müstəqilliyi saxlamaqla çıxmağın hökumət üçün aktuallığını və siyasi statusun qorunub saxlanması da antiböhran paketinə daxil olduğunu vurğulamış oldu.

Beləliklə, prezident İlham Əliyevin elan etdiyi antiböhran tədbirlər paketi bütövlükdə aşağıdakı müddəaları özündə ehtiva edir:

- istehlak bazarına nəzarət gücləndirilməlidir ki, süni qiymət şişirdilmələri olmasın;
- qiymətlərin aşağı düşməsi daha sürətlə getməlidir;
- antiinhisar fəaliyyəti gücləndirilməli, qeyri –sağlam rəqabətə son qoyulmalıdır;
- dövlət tərəfindən qanunsuz müdaxilələr dayandırılmalıdır;
- xüsusilə, 2009-cu ildə və ondan sonrakı illərdə bu siyasət davam etdiriləcək;
- xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarından müəyyən hissəni ən etibarlı, güclü yerli banklarda yerləşdirmək;
- bu vəsait banklar vasitəsilə yalnız iqtisadiyyatın real sektoru əsas götürülməklə dövlətin prioritet hesab etdiyi sahələrə yönəldilməlidir;
- bu vəsaitin real sektora yönəldilməsi prosesinə dövlətin güclü nəzarəti təmin edilməlidir;

– Milli Bank, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ölkəyə gətirilən maliyyə vəsaitinin idarə olunmasına nəzarət etməli, qərarların qəbul olunmasında iştirak etməlidir;

– dövlət investisiya proqramının həyata keçirilməsində prioritetlər üzrə qrafik müəyyənləşdirilməli;

– dövlət investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində qənaət prinsipinə ciddi əməl olunmalıdır;

– sərmayələrin yönəldilməsinə dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir;

– dövlət investisiya layihələrində prioritetlər Maliyyə nazirliyi, İqtisadi inkişaf nazirliyi və hökumətlə razılaşdırılmalıdır;

– sahibkarlara kreditlərin verilməsi davam etdirilməlidir;

– güzəştli kreditlərin həcmi artırılmalıdır;

– fermerlərə subsidiyaların verilməsi davam etdiriləcək;

– fermerlərə güzəştli şərtlərlə gübrə verilməlidir.

Artıq bu proqramla Azərbaycanın global iqtisadi böhrandan hansı məsafədə olduğu və böhrana münasibətdə hansı mövqeyin tutulması barədə yol xəritəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu proqram dövlət qurumlarının öz aralarında maksimum əlaqələndirməni və dövlətlə özəl qurumların şəffaf əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

Böyük 20-lərin 2009-cu il aprelin 1-2-də Londonda keçirilmiş sammitində global iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün qəbul edilmiş qərarlar Azərbaycanda artıq xeyli müddət tətbiq edilmiş tədbirlərə uyğundur. Beləki, böyük 20-lər

– iqtisadiyyata maliyyə yardımı göstərmək;

– güzəştli kreditlərlə iqtisadiyyatı təmin etmək;

– maliyyə – bank sektoru üzərində nəzarəti gücləndirmək;

– beynəlxalq ticarəti stimullaşdırmaq;

– milli bazarı və şirkətləri proteksiya etməmək və s. qərarlar qəbul etmişdilər.

Azərbaycanın tətbiq etdiyi model isə bütün bunlar nəzərə alınmaqla, yerli xüsusiyyətləri də diqqətdə saxlamağı özündə ehtiva edir. Məsələn, bütün bunlardan əlavə, Azərbaycanda tətbiq edilən iqtisadi böhranın təsirinin minimuma endirilməsi modeli sosial proqramların ixtisar olunmadan həyata keçirilməsini, ixrac bazarlarını itirən şirkətlərə daxili bazarda imkanlar yaradılmasını, daxili bazara bəzi istiqamətlərdə himəyadarlıq edilməsini və nəhayət, milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanmasını da nəzərdə tutur.

Məsələn, prezident İlham Əliyev 2009-cu ilin aprelin 6-da Təhlükəsizlik Şurasının iclasında iqtisadiyyat və sosial müdafiə ilə bağlı bəyanatlar vermişdir:

– manatın məzənnəsi sabit qalacaq;

– çətinlik çəkən müəssisələrə maliyyə resursları ilə əlavə yardım ediləcək;

– real sektorun inkişafı üçün əlavə tədbirlər görülməlidir;

– nəzərdə tutulmuş bütün proqramlar həyata keçiriləcək;

– ünvanlı sosial yardımın məbləği gələcəkdə artırılacaqdır [3].

Bu dövrdə iqtisadi sahədə görülən tədbirlər sırasında ən mühümü kimi milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanması və manatın dəyərdən düşməsinə imkan

verilməməsini göstərmək olar. Ona görə ki, hökumət manatın məzənnəsini sabit saxlamaqla bir neçə iqtisadi və sosial vəzifələri yerinə yetirmiş olur.

Hər şeydən əvvəl, manatın dəyərini itirməməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin sabit saxlanmasını təmin edir. Alıcılıq qabiliyyətinin yüksək olması isə, bir tərəfdən, sosial təminatın dəstəklənməsi deməkdir, digər tərəfdən, pərakəndə satışı stimullaşdırır. Pərakəndə satışın artması istehsalçılara istehsal sürətini saxlamağa imkan verir. İstehsal və pərakəndə satış sürətinin saxlanması isə iqtisadiyyatın kreditləşməsi üçün məqbul sabit şərait formalaşdırır və nəticədə bank sektorunun fəaliyyəti üçün əlverişli zəmin yaranır.

Elə buna görədir ki, prezident İlham Əliyev son iki ayda üç dəfə manatın məzənnəsinin sabit saxlanacağı haqda bəyanatlar vermişdir. Çünki həm əhalinin, həm də sahibkarların perspektiv üçün gözləntilərinin də sabit olması vacib məsələdir. Prezidentin bəyanatları isə istər alıcıların, istərsə də istehsalçıların manata olan inamını artırır və iqtisadi prosesləri stimullaşdırır.

Prezidentin iqtisadiyyatla bağlı bəyanatının daha bir məqamı qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolu ilə bağlıdır. Neftin qiymətinin 3-4 dəfə aşağı düşməsinə və eyni zamanda, hasilatının azalmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun artımı davam edirsə, deməli, iqtisadiyyat heç də bütövlükdə neft amili üzərində qurulmamışdır.

Bir sözlə, Azərbaycanda tətbiq edilən iqtisadi model belədir:

Hökumət iki istiqamətdə - banklara və istehlakçılara yardım etmək xətti götürmüşdür ki, burada real sektor üçün əlverişli maliyyə və pərakəndə satış mühiti formalaşdırılır. Belə ki, bank sektoru iqtisadiyyatın start vəziyyətini asanlaşdırırsa, pərakəndə satışın stimullaşdırılması iqtisadi tsikli başa çatdırmağa və nəticədə növbəti iqtisadi tsiklin başlanması üçün şərait yaradır.

Beləliklə, iqtisadiyyat yuxarıdan və aşağıdan stimullaşdırılaraq, istehsalı bazar mexanizmləri vasitəsilə canlandırmaqla yanaşı, həm də sosial müdafiəni həyata keçirmiş olur. Ona görə ki, pərakəndə satışın stimullaşdırılması əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycanda güzəştli kreditlərin verilməsi qlobal böhranın təzahüründən xeyli əvvəl başlamışdır. 6 il əvvəl başlanmış bu layihə qlobal böhran kontekstində özünü doğrultdu. Əvvəla, neft pullarının qeyri –neft sektoruna sərmayə kimi yatırılmasına imkan yaratdı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində özünəməxsus rol oynadı ki, bu da qlobal böhranın müqavimət üçün ən yaxşı iqtisadi proflaktika tədbiri oldu. Digər tərəfdən, neft hasil edən bəzi dövlətlər böhran başladıqdan sonra bu təcrübəni yenidən tətbiq etməyə başlasalar da, Azərbaycanın artıq 6 illik təcrübəsi var və bu layihə qlobal böhranın sınağından keçərək, doğruluğunu sübut etdi. Güzəştli kreditlərə əlavə olaraq xaricdəki vəsaitlərin bir hissəsinin banklar vasitəsilə real sektora yönəldilməsi hökmən müsbət nəticəsini verəcəkdir.

Güzəştli kreditlər və banklar vasitəsilə real sektora yönəldilən vəsait yeni iş yerləri yaradır və bazara əlavə məhsul çıxarılmasına təkan verir. Nəticədə bir tərəfdən, bazar alıcı, o biri tərəfdən isə məhsulla təmin olunur. Satıcı ilə alıcının bazarda əlverişli şərtlərlə görüşməsi üçün şərait təmin edilir.

Məhz bu modelin tətbiqi, bir tərəfdən, iqtisadi inkişafı təmin edirsə, o biri tərəfdən də dövlətin öz sosial öhdəliklərini həyata keçirməsinə zəmin yaradır. Nəticədə, siyasi sabitliyin sosial-iqtisadi bazasını təmin etmək mümkün olur. Həm də təkcə daxili siyasi sabitliyin təmin edilməsi baxımından deyil, beynəlxalq siyasi müstəvidə də Azərbaycanın mövqeləri məhz iqtisadiyyatının dayanıqlığı ilə sınaqdan çıxdı. Belə ki, qlobal iqtisadi böhranın təsirinə az məruz qalması və bu təsirin minimuma endirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi, neftdən gələn gəlirin qeyri-neft sektoruna yatırılması prosesinin hələ iqtisadi böhrandan xeyli əvvəl başlanması səbəbindən ölkənin beynəlxalq siyasi mövqeyi xeyli gücləndi.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. «Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 2009-cu il
2. «AzərTAC», 17 yanvar 2009-cu il
3. «Azərbaycan» qəzeti -07 aprel 2009-cu il
4. «Xalq» qəzeti, 17 yanvar 2009-cu il
5. [www.president.az](http://www.president.az)

**И.М.Мамедов**

#### **ПАКЕТ АНТИКРИЗИСНЫХ МЕР ПРЕЗИДЕНТА ЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРОВОДИМЫЕ работы ПО СОХРАНЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В СТРАНЕ.**

#### **РЕЗЮМЕ**

В статье анализируется антикризисная программа Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева и делается вывод, о том, что данная программа президента включает такие пункты, как поддержка реального сектора через банковский сектор, осуществление социальных программ и субсидирование аграрного сектора. В результате осуществления этой программы общественно-политическая ситуация в стране остается стабильным. Те социальные катаклизмы, которые наблюдаются в других, охваченных кризисом странах, не отмечены в Азербайджане.

**I.M.Mamedov**

#### **PACKAGE OF ANTI-RECESSIONARY MEASURES OF THE PRESIDENT OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND SPENT WORKS ON PRESERVATION OF POLITICAL STABILITY IN THE COUNTRY**

#### **SUMMARY**

In this article author analyses anti-crises program President Ilham Aliyev of Azerbaijan. And author has made conclusion that president Ilham Aliyev's anti-crises program has a points, such as support to real sector of economy through bank sector. In addition it contains social programs and subsidization for agriculture sector. In consequence, social woes which has place in other countries covered by crisis don't present in Azerbaijan.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının iclasının 2009-cü il 30 may tarixli iclasının 6 sayılı qərarı və t.e.n., C.Ə.Bəhramovun, t.e.n.,A.M.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## **АЗЕРБАЙДЖАН ДӨVLƏT QULLUĞU SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI İDARƏETMƏ SAHƏSİNDƏ İSLAHLATLARIN BAŞLICA AMİLİDİR**

**Rəcəb Rəhimli**

Qloballaşan dünyada gedən sürətli yeniləşmə və dəyişmə prosesi dövlətlərin ictimai – siyasi və iqtisadi həyatına da təsir göstərir. Bu, dövlət idarəetmə sistemi və onun daxilində müəyyən funksiyaları həyata keçirən dövlət qurumları üçün də səciyyəvidir. Dövlət qurumlarının bu yeni vəziyyətə uyğunlaşdırılması, başqa sözlə, səmərəli və rəsyonal əsaslara söykənən dövlət idarəetmə sisteminin yaradılması həm də xeyli dərəcədə dövlət qulluğunda çalışan şəxslərin peşəkarlığı, səriştəsi və bacarığından asılıdır. Demokratik dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin əsas elementlərindən, dayaqlarından sayılan dövlət qulluğu sisteminin yaradılması ölkənin demokratiqləşməsi yolunda ən mühüm məsələlərdən biridir. Belə ki, əgər biz demokratik və sivilizasiya normalarına əsasən qurulan bir dövlətdə yaşamaq istəyiriksə, müasir tələblərə cavab verən dövlət qulluğu sistemini formalaşdırmalıyıq. Çünki beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, inkişaf etmiş ölkələrin ictimai – siyasi həyatında rəsyonal əsaslara söykənən dövlət idarəetmə sisteminin yaradılması mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan, 1993-cü ildə ümummillli liderimiz Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdıışından sonra demokratiqləşmə və dövlət quruculuğu sahələrində mühüm işlər görülmüşdür. Bu dövrdə hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin qanunvericilik bazası yaradılmış, müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturu təkmilləşdirilmiş, dövlət qulluğunun hüquqi bazası formalaşdırılmış, ölkə iqtisadiyyatı yeni münasibətlər əsasında dirçəldilmiş, ən əsası isə insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verən yeni Konstitusiya qəbul olunmuşdur. Ümummillli lider Heydər Əliyev yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: «XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur və demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləyir. İndi artıq bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf mərhələsində öz layiqli yerimizi tutmaq üçün gərək biz zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bir çox ciddi problemləri həll etməyə qadir olaq» («Azərbaycan» qəzeti, 1 yanvar 2001-ci il). Bu ciddi problemlərdən biri isə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sahəsində islahatların aparılması və səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasından ibarətdir [6, s. 7].

1991- ci il 18 oktyabr tarixli «Dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında ölkəmizdə dövlət quruluşunun mühüm məqamları öz əksini tapmış (məsələn, «Azərbaycan Respublikasında suveren hakimiyyət Azərbaycan xalqına

məxsusdur» (10- cu maddənin I hissəsi); «Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, hüquqi, unitar dövlət yaradır» (12- ci maddənin I hissəsi); «Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır» (12- ci maddənin II hissəsi) və s.), müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında isə dövlətin əsasları, dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarə, qanunvericilik sistemi və prinsiplər təsbit edilmişdir. Sonrakı illərdə isə bunların reallaşdırılması çərçivəsində siyasi, həmçinin idarəetmə sahəsində islahatlara başlanılmışdır.

Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar dedikdə, elə məqsədyönlü dəyişiklik və təkmilləşdirilmələrin aparılması nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində dövlət idarəetməsinin tədricən yeni sistemi qurulmuş olur və ya mövcud sistemdə yeni keyfiyyətlər, yeni əlamətlər meydana çıxır. Ümumi şəkildə islahatların məqsədi hakimiyyət təsisatlarının potensialını inkişaf etdirmək, dövlət idarəetməsini daha da sadələşdirmək və müasir tələblərə uyğunluğunu təmin etmək, dövlət aparatı ilə vətəndaşlar arasında münasibətləri asanlaşdırmaq və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir [6, s. 21]. Məlum məsələdir ki, dövlət aparatına dinamizm vermək, dövlət – qulluq münasibətlərini tənzimləmək inzibati hüququn əsas sahəsi olan dövlət qulluğunun funksiyalarına daxildir. Dövlət qulluğu sistemi qaydaya salınmadan dövlət aparatı idarəetmə sxemi, müəyyən təşkilati forma olaraq qalır. Belə ki, dövlət vəzifəsi dövlət aparatını dövlət qulluğu ilə əlaqələndirən elementdir. Vəzifə tutulandan sonra fəaliyyət başlayır, bununla da dövlət aparatı statikadan dinamikaya keçir [5, s. 4].

Dövlət idarəetmə sistemində köklü islahatların aparılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə dövlət idarəçilik sistemində islahatların aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda, fərmanda göstərilmişdir ki, demokratikləşmə və bazar münasibətləri sahəsində islahatlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmalı, iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara cavab verən hüquqi baza yaradılmasını təmin etməlidir. Məhz bu fərmandan sonra aparılan islahatlar nəticəsində bir çox dövlət konserni və şirkəti, nazirlik, komitə və bir-birini təkrarlayan digər strukturlar ləğv edilmiş, yeni yaradılan mərkəzi icra orqanlarının səlahiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. 1998-ci ildən sonra ölkədə idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi və mərkəzi icra orqanlarında struktur dəyişikliklərinin aparılması barədə 60-dan çox fərman və 40-dan çox sərəncam verilmişdir. Təkcə 2001-ci ildə 21 nazirlik və idarə ləğv edilmiş, 7 nazirlik və idarə yenidən yaradılmışdır [8, s. 48].

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanıb ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyadan sonra respublikanın, demək olar ki, bütün normativ hüquqi aktları yenidən qəbul edilmişdir. Bunlardan biri də 2000-ci il iyulun 21-də təsdiq edilmiş «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Yeri gəlmişkən, vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda dövlət qulluğuna dair bütün normativ hüquqi aktların hazırlanmasında dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən istifadə olunmuş, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Avropa İttifaqının dövlət qulluğu

sahəsində islahatların həyata keçirilməsi üzrə TACİS layihəsi çərçivəsində əməkdaşlığın böyük köməyi olmuşdur.

«Dövlət qulluğu haqqında» qanunda Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq bilavasitə dövlət qulluğu və dövlət qulluqçusu məfhumlarının konkret və dövlət qulluqçusunun hüquq və vəzifələri qanunvericiliklə təsbit edilmişdir. Qanuna nəzər saldıqda məlum olur ki, dövlət öhdəlik və hüquqları başqa sahələrdə işləyənlərin öhdəlik və hüquqlarından fərqlənir və bu məsələlərin tənzimlənməsi üçün Əmək Məcəlləsi kifayət deyildir. Qanunla müəyyən edilmiş öhdəlik və hüquqlar aşağıdakı amilləri əks etdirir [7, s. 11].

1. davranışda qərəzsizlik;
2. ictimai maraqlara üstünlük verilməsi;
3. siyasi səbəblərə görə işdən azad edilmədən müdafiə, çünki dövlət qulluqçuları çəkinmədən, obyektiv, siyasi məsləhət vermək iqtidarında olmalıdırlar;
4. siyasi və kommersion fəaliyyətində iştirak etməmək;
5. adətən, dövlət sektorunda mövcud olan aşağı məvacibin yüksəldilməsi;

«Dövlət qulluğu haqqında» Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, o, dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Bu qanun icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının aparatlarında dövlət qulluğu keçən qulluqçulara şamil edilir. Eyni zamanda, qanunda dövlət qulluğunun əsas vəzifələri və prinsiplərinin nədən ibarət olduğu göstərilmiş, dövlət orqanlarının və dövlət qulluğu vəzifələrinin təsnifatı verilmişdir.

Bu qanunla dövlət qulluqçularına bir sıra yeni hüquq və vəzifələr verilməklə, onların sosial müdafiəsi yaxşılaşdırılmaqla yanaşı, dövlət qulluqçuları qarşısında ciddi vəzifələr, məsuliyyət və konkret məhdudiyyətlər də qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, «Dövlət qulluğu haqqında» Qanunla əlaqədar normativ hüquqi sənədlər paketi genişdir və bu işin bütün sahələrini əhatə edir. Qanun qəbul edildikdən sonra keçən müddət ərzində xeyli sayda müxtəlif qanun, fərman və sərəncamlar əlavə və dəyişikliklər edilərək daha da təkmilləşdirilmişdir. Bunlardan «Dövlət qulluğu haqqında» qanunun tətbiqi üçün ən əsas normativ hüquqi aktlardan biri sayılan «İnzibati və yardımçı vəzifələrin Təsnifat Toplusunun təsdiq edilməsi haqqında» fərmanı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Təsnifat Toplusunda respublikanın mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında dövlət qulluqçularının yeni vəzifələri təsdiq edilmiş, bu orqanların əksəriyyətində dövlət qulluqçularına ixtisas dərəcələri verilmişdir. «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin birinci hissəsinə görə, respublikamızda dövlət qulluqçusuna ixtisas dərəcəsi onun ixtisasına, tutduğu vəzifəyə və qulluq stajına uyğun olaraq, habelə əvvəllər verilmiş dərəcə nəzərə alınmaqla ardıcıl qaydada verilir. Dövlət qulluqçusuna ixtisas dərəcəsi verildiyi gündən etibarən onun vəzifə maaşına hər ay ixtisas dərəcəsinə görə əlavə haqq ödənilir.

Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, «Dövlət qulluğu haqqında» qanunun qəbulu dövlətin mühüm institutlarından biri olan dövlət qulluğu sisteminin Azərbaycanda formalaşdırılması və inkişafı üçün müstəsna rol oynamışdır. Dövlət idarəçiliyində

siyasi elitanın müəyyənləşdirdiyi demokratik inkişaf yolu məhz peşəkar dövlət qulluqçuları vasitəsilə həyata keçirilir. Çünki dövlət qulluqçuları xalq ilə siyasi hakimiyyəti idarə edən seçilmişlər arasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Bu mənada dövlət qulluğu təsisatı siyasi rəhbərliyin siyasi impulslarına cavab verməli, qəbul edilən qərarları, bütövlükdə hökumətin siyasətini həyata keçirməlidir.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. Hüquq Nəşriyyatı, 2009
2. «Azərbaycan» qəzeti, 01 yanvar 2006-cı il.
3. Dövlət Qulluğu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. Qanun Nəşriyyatı, 2009
4. Dövlət qulluğu haqqında sənədlər toplusu. Bakı. Qanun Nəşriyyatı, 2009
5. Rzayev Ə. Dövlət Qulluğu. Nəzəriyyə və təcrübə. Bakı. Elm Nəşriyyatı, 2005
6. Ronald Yanq və Eldar Azadov. Dövlət İdarəetməsində İslahatlar. Bakı, 2005
7. Yanq R., Şabanov R. Azərbaycanda müasir dövlət modeli axtarışı. Bakı, 2004
8. İsmayılov S. Azərbaycanda dövlət qulluğu ənənələri və onun müasir durumu, Bakı, 2004

**P.З.Рагимли**

#### **ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ АЗЕРБАЙДЖАНА – ГЛАВНЫЙ АСПЕКТ РЕФОРМ В ОБЛАСТИ УПРАВЛЕНИЯ**

##### **РЕЗЮМЕ**

Государство благополучно служит народу тогда, когда оно обеспечивается умелыми госслужащими. С целью справедливого, оперативного, демократического претворения в жизнь общественных услуг, Азербайджанское государство создало организации и усвоило разные системы государственной службы.

В данной статье привлечена к исследованию Система Государственной службы Азербайджанской Республики. Одновременно в ней отражается статус госслужащих, их должности, с права, сведения о работе механизма системы управления государственной службы.

**R.Z.RAHIMLI**

#### **FORMING OF THE STATE SERVICE SYSTEM IN THE MANAGEMENT AREA IS THE BASIC FACTOR OF REFORMS**

##### **SUMMARY**

A state can provide effective and productive social service when it is supplied with experienced and prosperous personnel. Therefore, many countries established organizations to provide just, fast, efficient, cheap and democratic social service and acquired various personnel systems for the personnel who provide these services.

In the article is involved to the research Public Personnel System of Azerbaijan. In the article is represented information on working mechanism of Public Personnel System, status of state employee, rights and duties.

**Məqalə AMEA-nın İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının 2008-ci il 17 dekabr tarixli iclasının 4 sayılı qərarı və akademik İ.M.Hacıyevin, f.e.d.,M.H. Rzayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI (XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİ)

Ədalət Qasimov

1970-80-ci illərin birinci yarısı sovet Azərbaycanında maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafının ən yüksək mərhələsi hesab olunur. Azərbaycana rəhbərlik edən lider Heydər Əliyevin diqqəti və qayğısı sayəsində milli mədəniyyətimizin bütün sahələrinin ahəngdar inkişafı təmin edildi. Nəticədə xalqımızın mədəniyyəti, elmi, təhsili, milli-mənəvi dəyərləri dünya mədəniyyətinə, ümumbəşəri dəyərlərə daha geniş şəkildə inteqrasiya etdi.

Heydər Əliyev xalqımızın mədəniyyətinin, mənəvi dəyərlərinin qorunub inkişaf etdirilməsi, milli ruhunun, özünüdərkinin gücləndirilməsi naminə dövrün bütün imkanları daxilində var qüvvəsi ilə çalışır, bütün hakimiyyət strukturlarından öz fəaliyyətlərində milli-mənəvi dəyərləri üstün tutmağı tələb edirdi.

Azərbaycan xalqının mədəni, bədii-estetik, ideya-siyasi səviyyəsinin inkişafının yüksəldilməsində, onun mədəni ehtiyaclarının təmin edilməsində mədəni-maarif işinin ən mühüm amillərdən biri olduğunu aydın dərk edən Heydər Əliyev bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayırdı.

Həmin illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər mədəniyyətin inkişafı, mədəni-maarif işinin canlanması üçün də əlverişli şərait yaratdı. Heydər Əliyev 1980-ci ildə Naxçıvanda fəallar yığıncağında demişdir ki, bizim məqsədimiz muxtar respublikada təkə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək deyil, biz çalışırıq ki, Naxçıvan zəhmətkeşlərinin rifah halı da yaxşılaşsın və burada elm, mədəniyyət daha yaxşı inkişaf etsin [6, v.112].

1970-1980-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni-maarif müəssisələrinin maddi-texniki bazası xeyli möhkəmlənmiş, 83 yeni klub, 51 kitabxana tikilərək istifadəyə verilmiş, mədəni-maarif müəssisələri üçün 38873 manatlıq avadanlıq və texniki vəsait alınmışdı. [7, v. 5].

Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə, 1980-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində mədəniyyət sarayının tikintisinə başlandı. Heydər Əliyev bu sarayın tikintisi ilə daim maraqlanırdı. Ümummilli lider 1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən sarayın tikintisinin ləngiməsindən narazılığını bildirmiş, inşaatçıları, Muxtar Respublikanın rəhbərliyini kəskin tənqid etmişdi [9, 1982, 5 oktyabr]. Nəhayət, 1984-cü ildə mədəniyyət sarayının istifadəyə verilməsi ilə burada geniş dövlət tədbirlərinin, konsertlərin, müsabiqələrin keçirilməsi mümkün oldu.

Naxçıvan MSSR-ın 50 illiyi ilə əlaqədar Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə Naxçıvan şəhərində xatirə muzeyi salonu yaradılmışdı. 1976-cı ildə onun tapşırığı ilə həmin muzey salonunun gələcək fəaliyyətini araşdırmaq üçün Naxçıvan şəhərinə mütəxəssislərdən ibarət bir qrup göndərilmişdi. Qrupun rəyi nəzərə alınmaqla, Azərbay-

can KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Naxçıvan MSSR Tarix muzeyinin şöbəsinin təşkili barədə qərar qəbul etdi [1, v. 118].

Azərbaycan KP MK bürosunun 1980-ci il 10 noyabr tarixli qərarı ilə Culfa, İliç (indiki Şərur), Ordubad rayonlarında tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı [3, v. 218]. XII əsrin mədəniyyət abidəsi – Möminə xatun türbəsi yanında memarlıq və incəsənət muzeyi təşkil olundu.

Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyəti qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri xalqımızın görkəmli simalarının, elm və mədəniyyət xadimlərinin adlarının əbədiləşdirilməsi sahəsində gördüyü qətiyyətli tədbirlərdir. Onun Azərbaycana rəhbərliyi dövründə Bakıda və digər şəhərlərdə çoxlu görkəmli xadimlərimizin ev muzeyləri fəaliyyətə başlamışdı. Məhz Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1970-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və Şahtaxtı kəndində görkəmli Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin, Naxçıvan şəhərində görkəmli sərkərdə C.Naxçıvanskinin, Ordubad şəhərində yazıçı-dramaturq M.S.Ordubadinin, akademik Y.Məmmədəliyevin ev muzeyləri yaradılmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvana səfərlərində bu diyarın yetirmələri olan görkəmli şəxsiyyətlərin ev muzeylərinə də baş çəkir, muzeylərin rəy kitablarına ürək sözlərini yazırdı. 1980-ci ildə Ordubadda M.S.Ordubadinin ev muzeyində olmuş, muzeyin eksponatları ona xoş təsir bağışlamışdı. O, həmçinin görkəmli kimyaçı alim Y.Məmmədəliyevin ev muzeyində də olmuşdu. Naxçıvan şəhərində görkəmli yazıçı C.Məmmədquluzadənin abidəsinə baxmış, onun ətrafında aparılan tikinti-abadlıq işləri ilə tanış olmuşdu. Həmin səfərində Heydər Əliyev memar Ə.Naxçıvaninin inşa etdiyi Möminə xatun türbəsinə baxmış və qeyd etmişdir ki, Əcəmi sənətinin incisini bundan sonra da yaşatmaq, bu üslubda binaların tikintisinə, abidənin ornamentlərindən geniş istifadə edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Qədim əsrlərdən dövrümüzədək gəlib çıxmış, xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini özündə əks etdirən sənət abidələrinə yaxşı münasibət göstərməli, onların mühafizə olunmasına xüsusi fikir verilməlidir [9, 1980, 25 may].

Heydər Əliyev həmin səfərində Hüseyn Cavidin ev muzeyində aparılan tikinti işləri ilə də ətraflı tanış olmuşdu. 1982-ci ildə Naxçıvanda Hüseyn Cavidin adını daşıyan poeziya teatrına gələrək, tamaşaya baxmış və əmin olduğunu bildirmişdi ki, bu poeziya teatrı Naxçıvan sakinlərinin, xüsusən, Hüseyn Cavidin gənc həmyerlilərinin sevimli istirahət yerinə çevriləcəkdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK –nın birinci katibi kimi sonuncu dəfə 1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvana gələrkən yenidən Əcəmi Naxçıvaninin sənət əsərində aparılan bərpa işləri ilə tanış olmuş, öz tövsiyyələrini vermişdi.

Heydər Əliyev xalqımızın tarixi-mədəni abidələrinin qorunması, bərpası və təbliği sahəsində böyük fəaliyyət göstərirdi. Onun respublikaya rəhbərliyi dövründə bu istiqamətdə onlarca tarixi qərar qəbul edilmişdi. Bu qərarlara tarixi abidələrlə zəngin Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ardıcıl əməl olunurdu. Heydər Əliyev muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına aid qəbul edilmiş qərarlara tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı xüsusi bəndlərin salınmasına nail olur, bunun üçün əlavə vəsaitlərin ayrılmasını tapşırırdı. Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatını daha da inkişaf

etdirmək tədbirləri haqqında Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1974-cü il 8 yanvar tarixli qərarında Ordubad şəhərinin tarixi hissəsinin planlaşdırılması, Naxçıvan şəhəri hüdudunda birinci növbədə Möminə xatun türbəsi ətrafında arxeoloji qazıntılar aparılması məsələsi öz əksini tapmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan klassik memarlığının görkəmli nümayəndəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Ə.Naxçıvaninin adının əbədiləşdirilməsinə, əsərlərinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 1976-cı ildə böyük Azərbaycan memarının anadan olmasının 850 illiyi qeyd edilmişdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə, Azərbaycan KP MK bürosu 1976-cı il 12 mart tarixli iclasında yubileyin 1976-cı ilin oktyabrında keçirilməsi, bu məqsədlə təşkilat komitəsinin yaradılması, geniş yubiley tədbirlərinin təşkili barədə qərar qəbul etmişdi [2, v. 229]. Həmin qərara uyğun olaraq, Naxçıvan şəhərində Ə.Naxçıvaninin yaradıcılığına həsr edilmiş elmi sessiya keçirilmişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan MSSR-in tarixi hadisələrinin qeyd edilməsi məsələsinə xüsusi önəm verir, bu məsələ ilə bağlı bir neçə fərman imzalamışdı. 1974-cü ildə muxtar respublikasının 50 illiyinin qeyd edilməsi bu qədim diyarda əsl xalq bayramına çevrildi və onun mədəni, ədəbi həyatında böyük canlanma yaratdı.

Bayram tədbirlərində Heydər Əliyev şəxsən iştirak edərək geniş nitq söyləmiş, muxtar respublikanın bayrağına Oktyabr İnqilabı orderini sancmışdı.

Heydər Əliyevin milli musiqiyə, incəsənətə göstərdiyi dövlət qayğısı nəticəsində Azərbaycan musiqi mədəniyyəti və incəsənəti 70-80-ci illərdə özünün inkişafının yeni mərhələsini yaşayırdı.

Heydər Əliyev xalqın daha geniş kütlələrinin, xüsusən uşaq və gənclərin mədəniyyətə, musiqiyə, incəsənətə cəlb olunmasına böyük diqqət göstərir, Azərbaycanın paytaxtı ilə yanaşı, yerlərdə də musiqi və incəsənət ocaqlarının şəbəkəsinin genişləndirilməsini təşviq edirdi. Onun Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər Naxçıvanda da öz nəticələrini göstərirdi. 70-ci illərdə muxtar respublikada uşaqların musiqi təhsili alması üçün əhəmiyyətli tədbirlər görülməyə başlanmış, musiqi məktəbləri şəbəkəsi genişlənmişdi. Naxçıvan şəhərində orta ixtisas musiqi məktəbi açılmış, muxtar respublikanın 15 kəndində rayon musiqi məktəblərinin filialları fəaliyyətə başlamışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan folklor musiqisinin, muğamının, aşıq sənətinin dirçəldilməsinə, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirdi. Onun bu siyasəti Naxçıvan MSSR-də də öz təzahürünü tapırdı. 70-ci illərdə burada, xüsusən kənd yerlərində çoxlu mədəniyyət və özfəaliyyət kollektivləri yaradılmış, qısa müddət ərzində onların şöhrəti muxtar respublikanın hüdudlarını aşaraq, keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında da yayılmışdı. Şərur rayon mədəniyyət evinin “Yallı” rəqs ansamblı 1972-ci ildə Almaniya Demokratik Respublikasında keçirilmiş VIII Beynəlxalq folklor rəqsləri festivalında ölkəmizi uğurla təmsil etmiş və festivalın laureatı diplomuna layiq görülmüşdü. Şahbuz və Ordubad rayonlarının bir çox bədii özfəaliyyət kollektivləri müxtəlif müsabiqə və festivallarda gözəl ustalıq nümayiş etdirmişdi [5, s.27].

Heydər Əliyev Naxçıvanda ədəbiyyatın, ədəbi fikrin inkişafı, təbliği sahəsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir ki, onlardan biri də əslən naxçıvanlı şair və yazıçıların respublika səviyyəsində yubileylərinin qeyd edilməsinə, onların adlarının əbədiləşdirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşması idi. Ümummillə liderin bilavasitə təşəbbüsü ilə, 1972-ci ildə M.S.Ordubadinin, 1982-ci ildə H.Cavidin 100 illik, 1980-cı ilin mart ayında görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərifin 85 illik yubileyləri həm Azərbaycanda, həm də Naxçıvanda geniş qeyd olundu. Heydər Əliyevin həmin şəxslərin yubileylərinin qeyd edilməsi ilə bağlı imzaladığı qərarlarda Naxçıvanda onların adlarının məktəblərə, küçələrə, kitabxanalara verilməsi, ev muzeylərinin açılması və s. kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu [4, s.189-228].

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında ən mühüm xidmətlərindən biri görkəmli dramaturq, şair, mütəfəkkir, sovet rejiminin repressiyalarının qurbanı olmuş Hüseyn Cavidin adının əbədiləşdirilməsi, onun 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi, cənazəsinin qalıqlarının Azərbaycana gətirilərək, doğulduğu torpağa tapşırılması kimi çox çətin və xeyirxah işin reallaşdırılması idi.

Böyük ədibin 100 illiyi 1982-ci ilin oktyabrın 24-də tamam olsa da, yubileyin keçirilməsinə iki il əvvəl başlanılmış, geniş tədbirlər planı hazırlanmışdı. Azərbaycan KP MK bürosunun 1980-ci il 11 dekabr tarixli iclasında Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin xatirə – ev muzeyinin yaradılması haqqında məsələ müzakirə edilərək müvafiq qərar qəbul edilmişdi. Qərarla Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MSSR Ədəbiyyat Muzeyinin filialı kimi Hüseyn Cavidin xatirə – ev muzeyinin yaradılması haqqında Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin təklifinin qəbul edildiyi bildirilir, respublikanın Mədəniyyət Nazirliyinin muzeylərinin ştatları və onun yaradılması ilə bağlı digər maliyyə-təsərrüfat məsələləri haqqında təklifləri baxılmaq üçün müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə təqdim etmək tələb olunurdu.

Azərbaycan KP MK bürosunun 1981-ci il 7 iyul tarixi iclasında “Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi” haqqında tarixli qərar qəbul edildi. 5 səhifəlik, 14 bənddən ibarət bu geniş qərarla Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyətinə qısa nəzər salınmış, onun milli ədəbiyyatın və teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri vurğulanmışdı.

Qərarla Naxçıvanla bağlı bir sıra məqamlar da öz əksini tapmışdı. Belə ki, yubileylə əlaqədar yaradılmış təşkilat komitəsinin sədr müavini Naxçıvan vilayət partiya komitəsinin birinci I katibi K.Rəhimov təyin olunmuş, Naxçıvanda H.Cavidin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş elmi sessiya və ədəbi-bədii gecə keçirilməsi qərarlaşdırılmışdı.

Qərarla, həmçinin, Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin abidəsinin ucadılması və xatirə muzeyinin yaradılması, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili-Dram Teatrının ikinci səhnəsi kimi Hüseyn Cavid poeziya teatrının yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu.

Heydər Əliyev, həmçinin, böyük siyasi cəsarət və uzaqgörənlik göstərərək, Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən vətənə gətirməyə və islam qaydalarına uyğun şəkildə Naxçıvanda dəfn edilməsinə nail oldu. Heydər Əliyev böyük mütəfəkkirin ümumi şəhər qəbiristanlığında deyil, doğulduğu evin yaxınlığında dəfninə qərar verdi. Məzarın üzərində

gələcəkdə məqbərə tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Heydər Əliyevin bu addımları onun Cavid yaradıcılığına, Cavid irsinə məhəbbət və ehtiramının, ədəbi fikir tarixində Cavidin yerini və rolunu düzgün qiymətləndirməsinin parlaq təzahürü idi.

Lakin Heydər Əliyevin Moskvaya rəhbər vəzifəyə irəli çəkilməsi ilə H.Cavidin məqbərəsinin tikintisi də yarımçıq qaldı. Ulu öndər yalnız ikinci dəfə Azərbaycana siyasi rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra, bu xeyirxah işi başa çatdırdı və 1996-cı ildə Naxçıvanda şairin möhtəşəm məqbərəsinin açılışında iştirak etdi.

Heydər Əliyev Naxçıvandakı ədəbi mühitlə daim maraqlanır, yerli yazıçı və şairlərinin əsərlərinin nəşrinə, səhnələşdirilməsinə şərait yaradırdı. 1980-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanın şair və yazıçılarının 64 kitabı, 7 almanaxı nəşr edilmiş, 17 pyesi tamaşaya qoyulmuşdu. Kitabların 38-i 1970-ci illərdə Bakı nəşriyyatlarında çap olunmuşdu [6, v.97].

Qədim və zəngin tarixə malik Naxçıvan teatrının da ən yüksək tərəqqisi 1970 – 80-ci illərə təsadüf edir. Heydər Əliyev teatra və teatr xadimlərinə daim qayğı göstərir, onların yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədiləşdirilməsi, teatr işçilərinin məişət problemlərinin həlli məsələlərini öz nəzarəti altında saxlayırdı. Onun dövründə Naxçıvan Musiqili Dövlət Dram Teatrının maddi-texniki bazası xeyli möhkəmlənmiş, repertuarı yeni əsərlərlə zənginləşmişdi. Heydər Əliyev teatrın bir neçə aktyoruna fəxri adlar, dövlət mükafatları verərək, onların yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirmişdi. Naxçıvan teatrının bir sıra görkəmli nümayəndələrini (İ.Həmzəyev, Z.Həmzəyeva, S.Hüseynova, A.Şahsuvarov, R.Cəfərxanova və b.) respublikanın fəxri adları ilə təltif etmişdi. Naxçıvana səfərlərində Heydər Əliyev teatrı yaddan çıxarmır, onun tamaşalarında iştirak etməyə vaxt tapırdı.

Heydər Əliyev kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri, mətbuat, televiziya və radionun inkişafına xüsusi diqqət göstərir, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görürdü.

Ümummillə lider mətbuatın inkişafına xüsusi diqqət göstərir, qəzet və jurnalların maddi-texniki bazasının, kadr potensialının artırılmasına çalışırdı. Onun ölkəyə başçılıq etdiyi dövrdə Azərbaycanda 100-ə yaxın mətbu orqan nəşr edilirdi. O, milli mətbuatın iftixarı sayılan “Əkinçi” qəzetinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yubileylərinin keçirilməsinə qərar vermiş, Azərbaycan jurnalistlərinin 1982-ci ildə keçirilmiş qurultayında şəxsən iştirak etmişdi. O, mətbuata təkcə partiyanın siyasi tribunası kimi deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatçısı, insanların ideya-siyasi tərbiyəsinin əsas vasitəsi kimi baxırdı. 1970-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 1 respublika, 5 rayon qəzeti çıxırdı. Qəzetlərin tirajı da artırılaraq 1980-ci ildə 29 minə çatdırılmışdı. Muxtar respublikanın mərkəzi mətbu orqanı olan “Şərq qapısı” həmin illərdə “Sovet Naxçıvanı” və “Sovetskiy Naxçıvan” adları ilə Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunurdu.

Naxçıvan şəhərində radio və televiziyanın inkişafı da əsasən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun dövründə Naxçıvan televiziya və radiosunun maddi-texniki bazası xeyli gücləndirilmiş, verilişlərinin sayı artmış, stat tərkibi genişlənmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 1970-ci illəri - 80-ci illərinin əvvəlləri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi milli strategiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib

hissəsi olan Naxçıvan MSSR-də mədəniyyətin inkişafı özünün yeni bir mərhələsini yaşayırdı. Naxçıvan torpağı Azərbaycan xalqının milli və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanıldığı bir məkana, müstəqillik ideyalarının, milli özünüdərk inkişafının mühüm amilinə çevrildi.

#### **MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARPIİSPİHDA) f.1, s.62, iş 103.
2. ARPIİSPİHDA f.1, s.63, iş 33.
3. ARPIİSPİHDA A f.1, s.67, iş 118.
4. Qasımlı M. Heydər Əliyev. İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006.
5. Mədəni Maarif işi. 1984, №2.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA). f.1, s.12, iş 39.
7. NMRDA. f.613, s.13, iş 478.
8. Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Naxçıvan, 1981.
9. "Sovet Naxçıvanı" qazeti.

**А.Г.Гасымов**

#### **ГЕЙДАР АЛИЕВ И КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ ( 70-80-ГГ. ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ)**

#### **РЕЗЮМЕ**

В статье подробно рассматриваются вопросы развития культуры в Нахчыванской АР в 70-80-гг. XX в. в период деятельности Гейдара Алиева на посту руководителя Азербайджанской ССР, отмечается, также, что благодаря неустанной заботе Г.Алиева в автономной республике были достигнуты огромные успехи во всех сферах жизни и особенно в культурной. В этот период расширилась сеть культурно-просветительных учреждений, укрепились их материально-техническая база, в результате чего повысился культурный уровень населения автономной республики.

**A.G.Gasimov**

#### **HEYDAR ALIYEV AND CULTURAL DEVELOPMENT OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (IN THE 70-80<sup>th</sup> OF XX CENTURY)**

#### **SUMMARY**

In the article questions of development of culture in Nakhichevan AR in the 70-80s during Heydar Aliev's activity on the post of the head of the Azerbaijan SSR are considered ,it is noted that that owing to H.Aliyev's indefatigable care about development of Nakhchivan in the Autonomous republic tremendous successes has been gained in all areas of life, especially in the sphere of culture. Has been extended network of cultural and educational establishments, has become stronger their material base. The main thing is that, the cultural level of all population of autonomous republic has much more risen.

**Məqalə AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2008-ci il 17 dekabr tarixli iclasının 4 sayılı qərarı və t.e.n. C.Ə.Vəhramovun, t.e.n., A.M.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## **AZƏRBAYCANDA XATİRƏ MUZEYLƏRİNİN YARADILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU**

**Fəxriyyə Həvilova**

Muzeylər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi şəraitində müəyyən qədər yeni fəaliyyət imkanları qazanmışdır. Bir əyani təbliğat vasitəsi kimi xatirə muzeylərinin fəaliyyətinin işıqlandırılması milli mədəni irsin qorunması və təbliği, gənc nəsildə vətənpərvərlik və tarixi keçmişə hörmət hissinin tərbiyəsi, habelə Azərbaycanı dünyaya tanımaq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında YUNESKO-nun 16 noyabr 1972-ci il tarixli Konvensiyasına əsasən, memarlıq, monumental heykəltaraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından universal dəyərə malik abidələr, ansamblar, yerlər bütövlükdə «mədəni irs» anlamına daxil edilmişdir [11, 60]. Ancaq bunların rəsmi tərtibindən daha əvvəl xalqımızın vətənsəvər övladları tərəfindən Azərbaycanda bu yönümlü dəyərlərin qorunması və qiymətləndirilməsi üçün mümkün olan tədbirlər həyata keçirilmişdir [8, 44-46].

Belə ki, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, muzeylərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev «Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır» - deyərkən bu yönümlü işlərin genişləndirilməsinə dövlət qayğısının vacibliyini vurğulamışdır. Odur ki, bu məqsədlə 1969-cu ildə respublika Nazirlər Soveti muzey işinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə xüsusi komissiya təşkil etmişdi. 1970-ci il yanvarın 30-da Heydər Əliyevin «Respublikada muzey işinin inkişafı haqqında» verdiyi qərarla muzey işində mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması və ictimai əsaslarla işləyən muzeylərin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu [12, f.501, siy 8, iş 115, s.26]. Qərara uyğun olaraq, respublikamızın bir sıra rayonlarında ardıcıl olaraq, tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil edilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən Azərbaycanda xatirə muzeylərinin yaradılması işi də genişləndi. Bu işə bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalqımızın əsrlərlə yaratdığı mənəvi sərvətin toplanması və qorunmasında onun xidmətləri əvəzsizdir. Ulu öndərin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrünün ilk illərindən müxtəlif profilli muzeylərin, o cümlədən xatirə muzeylərinin yaradılması, fəaliyyət göstərən muzeylərin zənginləşdirilməsi baxımından mühüm tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan ərazisindəki xatirə muzeyləri Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1976-cı il iyun tarixli «Dahi ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında» və respublika Mədəniyyət Nazirliyinin 1979-cu il 31 oktyabr tarixli qərarına əsasən təşkil edilmişdir. 1980-cı il yanvarın 4-

də respublikamızda muzey işinə aid qəbul edilmiş qərardan sonra muzey quruculuğu yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur [9, 28]. Həmin qərada şəbəkəni genişləndirmək, muzeylərə rəhbərlik işini təkmilləşdirmək, metodik və praktik köməyin səmərəsini artırmaq, ekspozisiyaların estetik səviyyəsini yüksəltmək və muzey sərvətlərinin uzunömürlüyünü təmin etmək nəzərdə tutulurdu. Bu qərada respublikamızın şəhərlərində və rayon mərkəzlərində tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması da öz əksini tapmışdı [2; 6].

Qərada nəzərdə tutulanları həyata keçirmək üçün Mədəniyyət Nazirliyində Muzeylər İdarəsi, muzey işi üzrə Respublika Elmi-Metodiki Mərkəzi, Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzi yaradılmışdı. Bir il sonra isə 1981-ci ildə Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərində görkəmli şair və dramaturq Hüseyn Cavidin ev muzeyinin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdi.

1982-ci ildə respublikamızda ilk dəfə olaraq bir qrup muzey işçisinə «Əməkdar mədəniyyət işçisi» fəxri adı verildi. Muzey işçiləri arasında ilk dəfə bu ada C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyinin direktoru Turan Cavid, N.Nərimanovun xatirə muzeyinin direktoru Loğman Hacıyev, Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyinin direktoru İsfəndiyar Əsədullayev, Lənkəran tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Hürriyyət Ağayeva layiq görüldülər.

Bu dövrdə artıq muzeylərin yaradılması prosesi, demək olar ki, başa çatmış, təkmilləşmə, ekspozisiyaların əsaslı surətdə təzələnməsi işləri aparılırdı. Respublikada 1945-ci ildə 22, 1969-cu ildə isə 29 muzey olduğu halda, 1969-cu ildən 1999-cu ilədək olan dövrdə muzeylərin sayı 133-ə çatmış, yəni 100-dən artıq yeni muzey yaradılmışdı.

Bütövlükdə 1970-1980-cı illərdə S.Vurğunun, Ü.Hacıbəyovun, N.Nərimanovun, C.Cabbarlının, Bülbülün və H.Cavidin xatirə muzeyləri fəaliyyətə başladı [4]. Xatirə muzeylərinin inkişafının bu mərhələsində artıq paytaxtda muzeylərin ardıcıl olaraq açılması müşahidə olunurdu. Qeyd edək ki, bəzi şəxsiyyətlərin muzeyləri paralel olaraq, doğulduqları rayon və şəhərlərdə də yaradılırdı. Məsələn, Bülbülün Bakıda və Şuşada, H.Cavidin Bakıda və Naxçıvanda, Səməd Vurğunun Bakıda və Qazaxda ev muzeyləri fəaliyyət göstərirdi.

1990-cı illərin əvvəlləri respublikada müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması ilə səciyyələnir. Bu illərdə muzeylərin xəritəsi genişləndi. Rayon mərkəzlərində, hətta kəndlərdə muzeylər yaradıldı. Bakıda Abdulla Şaiqin ev muzeyi, Gədəbəydə və İsmayilli rayonunun Lahıc kəndində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri, Ağdam rayonunun Mahrızlı kəndində Rahib Məmmədov adına döyüş şöhrəti muzeyi, Qəbələdə yazıçı İsmayıl bəy Qutqaşının ev muzeyi, Laçın rayonunun Gülübird kəndində Sarı Aşığın xatirə muzeyi, Qaxda aktyor İsmayıl Dağıstanlının ev muzeyi, Şamaxıda döyüş şöhrəti muzeyi, Gəncədə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrəfil Məmmədovun ev muzeyi, Cəbrayılada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Cəmil Əhədovun ev muzeyi, Şuşada Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyi, Lerikdə Uzunömürlülər muzeyi, Ağdaşda görkəmli ədib Maqşud Şeyxzadənin ev muzeyi yaradıldı. İctimai əsaslarla yaradılan və fəaliyyət göstərən Aşıq Hüseyn Bozalqanlı adına Azərbaycan aşıq sənəti muzeyi (Tovuz rayonu, Bozalqanlı kəndi), Daş heykəllər və Xalqlar dostluğu

muzeyləri (Zəngilan rayonu), Xalq tətbiqi sənəti muzeyi və yazıçı, pedoqoq Rəşid bəy Əfəndiyevin ev muzeyi (Şəki şəhəri), görkəmli musiqiçi Vaqif Mustafazadənin xatirə muzeyi (Bakı şəhəri) dövlət müəssisəsinə çevrildi, muzey şöbələrinin nizama salınması ilə bağlı bir sıra tədbirlər görüldü [6].

1993-cü ildən yenidən müstəqil Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev muzeyşünaslıq işinə də böyük diqqət yetirirdi. Ulu öndər deyirdi: «Azərbaycan xatirəsini əbədləşdirməyi vacib olan dahi şəxsiyyətlərlə şöhrətlənmişdir. Gələcək nəsillər onların həyat və yaradıcılığını bilmir. Bu sahədə müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır» [5]. Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildə muzey işçilərinin müşavirəsinin tövsiyələrini nəzərə almaqla, «Respublikada muzey işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərar yeni mərhələdə Azərbaycanda muzey işinin inkişafı üçün əlavə imkanlar yaratmış oldu. Həmin qərarla Maliyyə Nazirliyinə muzey binalarının təmiri, muzey əhəmiyyətli əşyaların əhalidən satın alınması, onların qeydiyyatı götürülməsi və mühafizəsinin təmin edilməsi, elmi tədqiqat işlərinin aparılması, xarici ölkələrin mədəni qurumları ilə əlaqələrin təşkili, muzey və sərgilərin müasir tipli mühafizə sistemi ilə təchiz olunması məqsədi ilə lazımı vəsaitin ayrılması tapşırıldı. Həmçinin, Azərbaycanın bütün rayonlarında fəaliyyət göstərən muzeylərin ekspozisiyalarının yenidən qurulması və müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilməsi üçün vəsaitin ayrılması rayon və şəhər icra hakimiyyəti başçılarına həvalə olundu. Mədəniyyət Nazirliyinin ekspert komissiyasının yazılı icazəsi olmadan tarixi və bədii dəyərli əşyaların respublikadan kənara çıxarılması qəti qadağan edildi. Muzeylərə avadanlıq, bədii tərtibat materialları, bərpa işlərində istifadə olunan dəzgahların, alətlər və kimyəvi reaktivlərin alınması, muzeyşünaslığa aid dərslik və s. nəşri müvafiq orqanlara tapşırıldı.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 1995-ci ilin may ayında Bakı şəhərinin Əmircan qəsəbəsində görkəmli fırça ustası, xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin ev muzeyinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ilin mayında imzaladığı sərəncama əsasən, Bakı şəhərində görkəmli musiqiçilər Leonid və Mstislav Rostropoviçlərin ev muzeyi təşkil edildi [4].

1998-ci ildə Naxçıvan şəhərində yerli təşkilatların təşəbbüsü ilə iki yeni muzey- Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Azərbaycan Xalçası Muzeyi və Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyi açıldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvan torpağının yetirdiyi şəxsiyyətləri yüksək qiymətləndirərək deyirdi: «Naxçıvan böyük şəxsiyyətlər yetirmiş bir torpaqdır. Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş və bu şəxsiyyətlər alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadimləri, siyasi xadimlər olmuşlar. Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən diyarı olmuşdur».

Hazırda muxtar respublikada Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyi, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat muzeyi, Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev muzeyi, C.Məmmədquluzadənin, H.Cavidin, B.Kəngərlinin, C.Naxçıvanskiyin ev muzeyləri, Naxçıvan dövlət xalça muzeyi, Açıq muzey, Naxçıvan Dövlət

Rəsm qalereyası, Naxçıvan xatirə muzeyi, B.Kəngərli adına sərgi salonu, Şərur rayonunda tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Cəlilkənddə C.Məmmədquluzadənin xatirə muzeyi, Naxçıvan şəhər poliklinikasında akademik Zərifə xanım Əliyevanın xatirə muzeyi, Babək rayonunda tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Nəhrəm kəndində C.Məmmədquluzadənin xatirə muzeyi, Ordubadda tarix-diyarşünaslıq muzeyi, M.S.Ordubadinin, Y.Məmmədəliyevin ev muzeyləri, Culfa, Şahbuz, Sədərək rayonlarında tarix-diyarşünaslıq muzeyləri fəaliyyət göstərir [7, 14-15; 9, 5-7].

2000-ci il martın 24-də respublikamızda ilk dəfə olaraq, Milli Məclis «Muzeylər haqqında» qanun qəbul etmişdir [3, 483]. Bu qanun ölkəmizdə muzeylərin fəaliyyətinin təşkilatı, hüquqi-iqtisadi əsaslarını müəyyən edir və bununla bağlı münasibətləri tənzimləyir. Burada muzey fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və dövlətin vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da xatirə muzeylərinin işinin bilavasitə dövlət nəzarətində olduğunu təsdiq edir. Qanuna görə, muzeylərin eksponatlarının hamı üçün açıq olması şərti ilə dövlət muzeylər qarşısında müəyyən vəzifələri (maliyyələşdirmə, yenidən təşkil olunma, mühafizəsinin təşkili, ixtisaslı kadrların hazırlanması və s.) öz üzərinə götürmüşdür [3,162]. Qanunun II fəslində deyilir ki, muzeylərin yaradılmasının əsas məqsədi geniş kütlələri Azərbaycan xalqının milli sərvətləri, tarixi və görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanış etmək, ayrı-ayrı vətəndaşları həmin sərvətlərin toplanmasına və öyrənilməsinə cəlb etməkdir [3, 164].

Beləliklə, Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə dövlət tərəfindən yaradılan hər bir xatirə muzeyi ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə keçmişə hörmət əlaməti olmaqla yanaşı, həm də milli mədəni sərvətlərimizin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən də muzeylər gələcək nəsillərin milli ruhda tərbiyəsində əsas vasitələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, qeydlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. I kitab. Bakı: Azərneşr, 1997.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı: Qanun, 2000.
3. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanları və Azərbaycan SSR hökumətinin qərarlarının xronoloji külliyyatı (1936-1945) 3 cildə II c. Bakı: Azərbaycan, 1961.
4. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2005.
5. Bayramov A. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı: Şur, 1999.
6. Eyvazov A.F. Diyarşünaslıq muzeyləri. Bakı: Mədəniyyət Nazirliyi, 1990, s.1-16
7. Əliyev X.C. Səyyar sərgi. M.S.Ordubadinin ev muzeyi haqqında // Mədəni- maarif № 2. Bakı: 1984.
8. Əsgərova A. Milli-mədəni irsimizin dünəni və bu günü // Mədəni- maarif №7, Bakı: 2004.
9. Kəngərli S. Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadə muzeyləri // Mədəni-maarif №1, Bakı 2005.
10. Kəngərli S. Heydər Əliyev muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır // Mədəni- maarif № 7, Bakı: 2004.
11. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu. Bakı: Elm, 2001.
12. ARDA f. 501, siy. 8, iş 115, 26
13. Гарник В.Я. О показе современности в мемориальном музее. Баку: Азернешр 1903.
14. www. azadliq. org / article

**Ф.Г. Гавилова**

**РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СОЗДАНИИ  
МУЗЕЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

**РЕЗЮМЕ**

В статье использовано на основе большого количества архивных и государственных документов, статистических данных рассматриваются пути становления и развития мемориальных музеев в Азербайджане, и особо подчеркивает роль общенационального лидера Гейдара Алиева в этой очень важной области общественно-культурной жизни страны как в 60-70-е годы прошлого столетия, так и после 90-х годов.

В заключении дается оценка деятельности Г.Алиева в развитии музейного дела в стране, конкретно в становлении мемориальных музеев.

**F.H. Qavilova**

**ROLE OF HAYDAR ALIYEV IN FOUNDATION  
OF MEMORIAL MUSEUMS IN AZERBAIJAN**

**SUMMARY**

In clause by the author is considered ways formation and development of memorial museums in Azerbaijan. Are especially marked a concrete role of the leader of our people of Haydar Aliyev in this very important area of social-cultural life of the country both in 60-70<sup>th</sup> years of the last century, and after 90<sup>th</sup> of years. The archival, state documents, statistical data for today on the given theme are involved.

In the conclusion are available the certain estimation of activity of H.Aliyev in development of museum business in the country, is concrete in foundation of memorial museums.

**Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 2008-ci il 7 mart tarixli iclasının 07 sayılı qərarı və t.e.n., dos. M.Q. Abdullayevin, t.e.d., prof. A.C. İsgəndərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÜNYANIN APARICI ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNDƏ XƏZƏR NEFTİNİN ROLU

**Mahir İbrahimov**

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, tükənməz yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan keçmiş dövrlərdən neft səltənəti kimi tanınmışdır. Tarix boyu yunan və romalıları, ərəb və monqolları, rus və ingilisləri ölkənin digər maddi və mənəvi sərvətləri ilə yanaşı, zəngin neft yataqları da özünə cəlb etmişdir. XX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasında çıxarılan neftin 95%-i, dünya neft hasilatının isə yarıya qədəri (ildə təxminən 11 milyon ton) Bakının payına düşürdü. **İkinci** Dünya müharibəsi illərində Bakı SSRİ-nin hərbi texnikasının 60-70%-i, aviasiyasının isə 85-90 faizini yanacaq təmin edirdi.

Sonrakı illərdə SSRİ-nin müxtəlif regionlarında – Volqaboyunda, Tatarıstan, Tümen, Qazaxıstan və Türkmənistanda nəhəng neft-qaz yataqlarının kəşfi ilə Azərbaycan SSR-də neft hasilatı uzun müddətli fasiləsiz istismardan sonra aşağı düşməyə başladı. 1990-cı ildə SSRİ-nin neft hasilatında Azərbaycanın payı 2 faiz təşkil edirdi. 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanın neft sənayesinə vəsait ayrılması təxminən 3 dəfə azaldılmışdı [1.səh.139].

1970-ci illərin sonunda artıq Şimal dənizində və Meksika körfəzində neft yataqlarının istismarına başlansa da, sovet sənayesinin texniki imkanları öz ölkəsində bu problemi həll etmək iqtidarında deyildi. Azərbaycan SSR-in neft sərvətindən istifadə etmək üçün maliyyə və texniki imkanları olmayan sovet rəhbərliyi yenidənqurma əhval-ruhiyyəsi ilə kömək üçün xarici şirkətlərə üz tutdu. Qərb ölkələri isə artıq maneəsiz olaraq neft danışıqlarına getməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Azərbaycana gələn ilk xarici nümayəndə 1989-cu ildə «Remko» neft şirkətinin rəhbəri Stefen Remp oldu. Az sonra «Amoko», «MakDermott», «Yunokal», «BP», «Penzoyl» şirkətlərinin nümayəndələri respublikamızla iqtisadi əlaqələr qurmaq məqsədi ilə səfərlər etmişlər [2]. Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edənlər neft strategiyası ilə bağlı qəti qərarlar qəbul edə bilmirdilər. Bu da onların Moskvanın diktəsi ilə hərəkət edərək, müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmək iqtidarında olmamasından irəli gəlirdi.

1992-ci ildə AXC - Müsavat hakimiyyəti dövründə Qərbə doğru meylin güclənməsi diqqəti cəlb edirdi. 1992-1993-cü illərdə ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında 6 müqavilə memorandumu imzalanmışdı [3]. 1993-cü ilin payızında neft müqavilələrinin imzalanması nəzərdə tutulsa da, ölkədəki siyasi vəziyyət buna imkan vermədi [8].

1993-cü ilin yayında xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdan və həmin ilin oktyabrında prezident seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli mənafeyi nəzərə

alınmaqla, zəngin neft ehtiyatlarımıza marağ göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi. Azərbaycan Prezidenti ölkənin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimlənməsinə daha çox ölkəni, xüsusən Qərbi dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyayı, Çini, regionda xüsusi rolu olan Rusiyayı, Türkiyə və İranı cəlb etmək istəyirdi. Ölkə rəhbəri eyni zamanda Şərqi Avropa dövlətlərinin, Gürcüstan, Ukrayna kimi region ölkələrinin də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrində iştirakında maraqlı idi. Çünki bu dövlətlərin hər biri neft siyasətində öz mövqeləri və maraqları ilə çıxış edir, mühüm rol oynayırdılar. Onların bəzilərini bitərəfləşdirmək, digərlərinin maraqlarını isə Azərbaycanın maraqları ilə daha sıx bağlamaq lazım idi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında qısa vaxt ərzində vahid neft strategiyası planı hazırlandı. Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək verən, eləcə də Xəzərin neft və qaz ehtiyatlarına ilk marağ göstərən aparıcı Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il fevralın 4-də Azərbaycan Respublikasında dəniz neft yataqlarının işlənməsinin sürətləndirilməsi və bu sahədə müqavilənin hazırlanması, bağlanması haqqında ARDNŞ -ə səlahiyyət verdi [6, 29-30]. Bu istiqamətdə məqsədyönlü şəkildə danışıqlar aparən nümayəndə heyəti Bakıda (15 iyun 1994), İstanbulda, daha sonra Hyustonda (ABŞ) məsələni xarici neft şirkətlərinin nümayəndələri ilə müzakirə edərək, saziş layihə hazırladı. Nəhayət, danışıqların yekunu olaraq, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda «Gülüstən» sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çırağ» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərin su qatlarının (200 metrədən çox) birgə işlənməsi haqqında «məhsulun pay bölgüsü» tipli beynəlxalq müqavilə imzalandı [1].

«Əsrin müqaviləsi» adını almış bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının Xəzərdə neft ehtiyatlarının istismarına dair ən böyük dönüş olmaqla yanaşı, dünyanın aparıcı ölkələri ilə Xəzər hövzəsində əməkdaşlığın rəsmi şəkildə əsasını qoydu.

Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 8 ölkənin 13 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə, əsasən, ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Fransa, Rusiya, Türkiyə dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə dəyəri 50 milyard dollara bərabər olan 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi sərmayə qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyard dollarını Qərbi şirkətləri qoymalı idi.

Layihənin sərmayə qoyuluşu üzrə iştirakçı şirkətlərin payı aşağıdakı kimi bölünmüşdü [7, səh. 22]:

<b>Şirkətlər</b>	<b>Sərmayə payı</b>
BP (Böyük Britaniya)	17,12%
Amoko (ABŞ)	17,01%
LUKOyl (Rusiya)	10%
Penzoyl (ABŞ)	9,81%

Exon (ABŞ)	8,00%
Statoyl (Norveç)	8,56%
İtochu Slodzi (Yaponiya)	7,45%
Remko Energy Qroup (Böyük Britaniya)	2,0825%
Unocal (ABŞ)	11,2%
Turkish Petroleum Cor. (Türkiyə)	5%
Delta Nimur Kharat (Səudiyyə Ərəbistanı)	1,68%
ARDNŞ (Azərbaycan)	5%

Göründüyü kimi, «Əsrin müqaviləsi»ndə ən çox pay aparıcı Qərbi dövlətlərinin şirkətlərinə düşmüşdür. Bütövlükdə isə ən çox payı ABŞ şirkətləri almışdır. ABŞ-ın sabiq prezidenti Bill Klintonun 1994-cü il sentyabrın 20-də göndərdiyi teleqramda deyilirdi: «Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu tipli sazişlər arasında ən böyüyü olan «Əsrin müqaviləsi»ni alqışlayır. Düşünürəm ki, bu layihə bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq, ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir» [2].

Teleqramda vurğulanırdı ki, Azərbaycan neftinin işlənilməsi Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

Müqaviləyə əsasən, ABŞ-dan sonra ikinci əsas pay Böyük Britaniyanın «BP» (17,12%) və «Remko Energy Qroup» (2,08%) şirkətlərinə ayrılmışdır. Bu da məntiqli olaraq Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Avropada, dünyada olan iqtisadi siyasi mövqeyi, habelə bu ölkənin Azərbaycan neftinə ciddi marağı ilə əlaqədar idi.

Eyni zamanda, Azərbaycan hökuməti tarazlaşdırılmış xarici siyasət prinsiplərindən çıxış edərək, bölgədə böyük təsiri olan Rusiya Federasiyasına məxsus olan «LUKOyl» şirkətinə də müqavilədə 10 faizlik pay ayırmışdı. Bu da təsadüfi deyildi. Baxmayaraq ki, Rusiya 1994-cü ildə özü ciddi iqtisadi böhran keçirirdi və xarici neft layihələrinə böyük həcmdə sərmayə qoymaq imkanı yox idi. Bununla yanaşı, bu ölkə İranla birlikdə Azərbaycanın Xəzər dənizindəki istənilən təşəbbüsünə, xüsusən Qərbi ölkələri ilə birgə iş qurmaq istəklərinə çox qısqançlıqla yanaşır və ciddi maneə törədirdi. Xəzər dənizinin statusunun həll edilməməsini bəhanə edərək, hər iki ölkə bağlanan müqavilələrin hüquqi qüvvəsini şübhə altına alan bəyanatlar verir, Qərbi şirkətlərini bu işdən çəkəndirməyə çalışırdı. Odur ki, Azərbaycan hökuməti onları qıcıqlandırmamaq, konstruktiv əməkdaşlığa yönəltmək üçün hər iki ölkəyə «Əsrin müqaviləsi»ndə iştirak etmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Həm Rusiyanı təmsil edən «LUKOyl» şirkətinə (10%), həm də İrana müqavilədə ciddi pay ayrılmışdı (5%). Baxmayaraq ki, İran neft şirkətlərinin konsorsiumda iştirakına ABŞ və bəzi Qərbi dövlətləri açıqdan-açığa etiraz edirdi.

Azərbaycan rəhbərliyinin Rusiya və İranla bağlı bu mövqeyinə baxmayaraq, «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ərəfəsində və ondan sonra İran və Rusiya Azərbaycana çox ciddi təzyiqlər göstərməyə başlayır. «LUKOyl» neft şirkətinə ayrılan 10 faizlik pay Rusiyada bəzi dairələri narazı salmışdı. Çox keçmədən «LUKOyl» ona ayrılan payı Yaponiya şirkətinə satdı. Həmin ərəfədə müəyyən qüvvələr İranda da özlərinə həmfikir taparaq, bu müqavilənin bağlanmasına və həyata keçirilməsinə mane olmağa ciddi cəhd edirdilər. Onlar tərəfindən «Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı dövlətlər üçün ümumdür və onu milli sektorlara bölmək olmaz», Azərbaycanın birtərəfli qaydada neft müqavilələri bağlamaq və «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından neft çıxarmaq hüququ yoxdur» və s. kimi bəyanatlar səslənməyə başladı.

O zaman Prezident Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, respublikanın real müstəqilliyi, onun bir çox problemləri, o cümlədən, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, əsasən, aparıcı Qərbi dövlətlərinin səyi ilə reallaşa bilər. Lakin Rusiya və İran kimi böyük region dövlətlərini də narazı salmaq yolverilməz idi. Məsələn kəskinləşmədən bu işləri addım-addım həyata keçirmək lazım idi. Həmin vaxt əsas məsələ iqtisadiyyata daha çox sərmayə cəlb olunması, onun inkişafının təmin edilməsi ilə Azərbaycanın iqtisadi böhrandan çıxarılması və ölkədə ictimai - siyasi sabitliyin təmin edilməsi idi.

Müqavilə imzalandıqdan sonra ölkə daxilində törədilən bir çox pozucu hadisələr də bilavasitə xaricdən qaynaqlanırdı. Lakin ölkə rəhbərinin möhkəm iradəsi, düşünülmüş və məqsədyönlü siyasəti ilə Azərbaycan Respublikası bütün bu sınaqlardan, çətinliklərdən çıxdı, problemləri aradan qaldıra bildi. Eyni zamanda, məhz dünyanın aparıcı dövlətlərinin, onların neft şirkətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətinə göstərdiyi etimad nəticəsində «Əsrin müqaviləsi» uğurla həyata keçirildi.

O vaxtdan ötən illər ərzində dünyanın 14 dövlətinə məxsus 32 aparıcı şirkətlə 20-yə yaxın yeni neft müqaviləsi bağlanmışdır. Təkcə «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində qoyulan xarici sərmayələrin həcmi 3 milyard dollara yaxın və ümumiyyətlə, neft sənayesinə qoyulan sərmayələrin ümumi həcmi isə 10 milyard dollardan artıqdır. Adambaşına düşən xarici sərmayələrin həcminə görə Azərbaycan postsovet məkanında birinci yeri tutur və Şərqi Avropa ölkələri sırasında öncül yerdədir.

2001-ci ildən etibarən dünyada dəyişən beynəlxalq vəziyyət Azərbaycanın geostrateji müstəvidə oynadığı rolu bir daha ön plana çəkdi. Bu da birbaşa neft amilinə bağlıdır. Belə ki, İraqda gedən müharibə və Çin Xalq Respublikasında neft tələbatının çoxalması dünya bazarında neftin qiymətinin artmasına gətirib çıxardı. Bu, əslində, daimi bir prosesin başlanğıcı idi. Çünki neft ehtiyatları tükənməz deyil və indi onu tam şəkildə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Bu da strateji məhsul kimi neftin dəyərini artırır. Nəticədə dünyanın aparıcı dövlətlərinin Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarına maraqları da durmadan artır. Burada iki əsas rol oynayır: Çinin və Avropa Birliyinin neft oyununa müdaxilə etməsi.

Bir tərəfdən, Çinin Xəzər regionuna maraqlarının güclənməsi, həm neftin əhəmiyyətini artırır, həm də Amerikanın global nəzarət strategiyasına mənfi təsir

göstərir. Xatırladaq ki, Çin 2003-cü ildən neft istehlakına görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yeri tutur. Hesablamalara görə, 2030-cu ildə Çinin neft idxalı Amerikanın səviyyəsinə çatacaqdır. Artıq Çin 1997-ci ildən Xəzərin neft layihələrində, (xüsusilə Qazaxıstan hissəsində) iştirak edir.

Digər tərəfdən, Avropa Birliyi yeni neft strategiyasını işləyib hazırlamışdır. Əslində, bu, AB-nin dünyanın ikinci siyasi güc məkanına çevrilməsində əsas rol oynayan amillərdən biridir.

Belə ki, AB öz neft təhlükəsizliyini təmin etmək üçün idxal mənbələrini şaxələndirmək niyyətindədir. Bu, bir tərəfdən, AB dövlətlərinin Amerikadan siyasi asılılığını zəiflədəcək, digər tərəfdən, müəyyən regionlarda siyasi təsirlərini gücləndirəcəkdir. Bundan başqa, Rusiyanın Avropa bazarında inhisarını zəiflətmək də nəzərdə tutulur. AB-nin təbii qaza olan ehtiyaclarının yarısını və neft tələbatının üçdə birini Rusiya təmin edir. Hətta AB-yə yeni üzv olmuş bəzi dövlətlər enerji ehtiyatlarının 90 faizini Rusiyadan alır. Xəzər neftinin Avropaya idxalını həyata keçirmək də bu strategiyaya xidmət edir. Bu məqsədlə AB Odessa-Brodı neft kəmərinə istifadə etmək istəyir. Kəmərin iqtisadi rentabelliyyəsinin aşağı olmasına baxmayaraq, AB onun strateji əhəmiyyətinə daha çox üstünlük verir [3, səh. 364]. Qərb mütəxəssislərinin fikrincə, neftin qiymətinin bahalaşması bu kəmərin rentabelliyyətini artıracaq və AB onun istifadəsində əzmlidir. Ba baxımdan AB-nin Bakı ilə münasibətlərin daha da sıxlaşdırılmasına çalışacağını ehtimal etmək olar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin fədakarlığı, qətiyyəti, diplomatik səyləri nəticəsində ərsəyə gəlmiş «Əsrin müqaviləsi»nin, 1995-ci ilin yanvarında Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə nəqlini nəzərdə tutan hökumətlərarası sazişin, 1997-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında Qara dənizə çıxarılacaq neftin Bakı-Supsa marşrutu ilə nəqlinə dair sazişin və nəhayət, 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında «xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair sazişin imzalanması və həyata keçirilməsi nəticəsində Xəzərdə maraqları təmin olunan aparıcı Qərb dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ-ın Azərbaycanla bütün sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlığa marağı artdı. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq əlaqələri də tamamilə yeni şəkil aldı. Ölkəmizə külli miqdarda bonusların, kreditlərin axını başlandı. Bütün dünyada etibarlı tərəfdaş imici qazanmış Azərbaycanın adı Avropa Şurasının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların sənədlərində Cənubi Qafqaz regionunda sülhün və sabitliyin, iqtisadi tərəqqinin yeganə təminatçısı qismində çəkilməyə başladı. Bütün bunların yaratdığı imkanlar sayəsində Azərbaycanda demokratiyanın inkişafı, hüquqi cəmiyyət quruculuğu, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, beynəlxalq aləmə, xüsusilə Avroatlantik məkanına inteqrasiya sahəsində ciddi irəliləyişlər əldə olundu, ölkəmizin Avropa Birliyi, NATO kimi aparıcı qurumlarla əməkdaşlıq əlaqələri yeni xarakter aldı.

Şübhəsiz ki, yalnız xarici kapital və neftdən gələn vəsait hesabına bu məqsədlərə çatmaq qeyri-mümkündür. Bu amillər iqtisadiyyatda və siyasətdə real, ardıcıl

islahatlar aparıldığı şəraitdə ölkəni inkişaf etmiş dövlətlər sırasına çıxara bilər. Bundan başqa, yerli istehsalın bazar amillərini və demokratik dəyərləri inkişaf etdirən islahatlar ölkəyə xarici sərmayənin cəlb olunmasının başlıca şərtidir. Dünya siyasətində mühüm rol oynayan Xəzər regionunda sülhün, sabitliyin bərqərar olması üçün ilk növbədə dövlətlər arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və sağlam rəqabətin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Dünyanın enerji təhlükəsizliyində bu regionun mühüm rolu vardır. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə regionu inkişaf edən məkana çevirmək Azərbaycanın sağlam düşüncəyə malik, uzaqgörən siyasəti yürüdən rəhbərliyinin arzusudur. Ölkəmizin neft siyasəti və diplomatiyası bu prosesin hərəkətverici qüvvəsidir.

Xəzərdə səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığın daha çox bəhrə verməsi həm də Xəzərətrafi bölgədə və Mərkəzi Asiyada iqtisadi, siyasi sabitliklə şərtlənir. Bu baxımdan həlli vacib olan problemlərdən biri də Xəzər dənizinin statusu məsələsidir.

#### MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan» qəzeti, 21-22 sentyabr 1994-cu il.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 21 sentyabr 1994-cu il.
3. Heydər Əliyev «Azərbaycan nefti dünya siyasətində». Bakı, 1997, 558 səh.
4. Həsənov S. «Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi». Bakı, 2002, 170 səh.
5. Xəzərin statusu «Qanun» jurnalı, 1996, №2.
6. Orucov H. (tərtibçi). «Azərbaycan» qəzeti, oktyabr 1994, mart 1995. «Qəsd, dövlət çevrilişi cəhdlərinin xronikası». Bakı, 1995, 530 səh.
7. Rüstəmbəyov H. Azərbaycanda transmilli kapital: nəticələr, ümidlər. «Dirçəliş» jurnalı, №40, iyun 2001,
8. «Наше время», октябрь №1, 1999.
9. «Azerbaijan International», Autumn, 1994 №3.

**М.Н.Ибрагимов**

#### РОЛЬ КАСПИЙСКОЙ НЕФТИ В СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ВЕДУЩИМИ СТРАНАМИ МИРА

##### РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль Каспийской нефти в установлении тесных экономических связей Азербайджана с ведущими странами и международными организациями. Делается ретроспективный анализ этапов развития этих связей и прогнозируются перспективы их расширения в будущем.

**М.Н.Ибрагимов**

#### ROLE OF THE CASPIAN OIL IN CONNECTIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH THE LEADING COUNTRIES OF THE WORLD

##### SUMMARY

In article the role of the Caspian oil in an establishment of close economic relations of Azerbaijan with the leading countries and the international organisations is considered. The retrospective analysis of stages of development of these connections becomes and prospects of their expansion in the future are predicted.

**Məqalə AMEA Fəlsəfə və Siyasi – Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun «Politologiya» şöbəsinin 2008-ci il 13 fevral tarixli iclasının 3 sayılı qərarı və s.e.n., İ.Ağayevin, s.e.n Ş.Bağirovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**

## Klavdi Ptolemey qədim Şamaxı şəhəri haqqında

Aysel Kərimova

Azərbaycanın qədim tarixinin tədqiqi daimi aktual məsələlərdən olmuşdur. Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində antik yunan və roma müəlliflərinin əsərləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə müəlliflərdən Herodot, Strabon, Qay Plini Sekund, Siciliyalı Diodor, Plutarx, Klavdi Ptolemey, Böyük Plini, Ammian Marselin və.d. adlarını çəkə bilərik.

Azərbaycan Albaniya dövləti haqqında yazan bir sıra antik müəlliflər bu dövlətin ərazisi, sərhədləri, şəhərləri, əhalinin etnik tərkibi, məşğuliyyəti və.s. barədə dəyərli məlumatlar vermişlər. Albaniyanın tarixinin öyrənilməsində burada mövcud olmuş şəhərlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Şəhər həyatının, buradakı arxitektura tikililərin, yaşayış evlərinin öyrənilməsi yerli əhalinin gündəlik həyatı, məşğuliyyəti, dini inancları, dəfn mərasimləri barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

Albaniya ərazisində şəhərlərin meydana gəlməsi uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsi hesab edilir. Ticarət yollarının üzərində yerləşən, sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş yaşayış məskənlərinin tədricən şəhərlərə çevrilməsi prosesi e.ə. I minilliyin II yarısının əvvəllərinə təsadüf edir. Albaniyada mövcud olmuş bir sıra şəhərlər haqqında antik müəlliflər məlumat vermişlər (Strabon, Böyük Plini, Klavdi Ptolemey və.b.).

Tədqiq olunan işdə sadəcə Şamaxı (Mamexiya, Kemaxiya) şəhəri barədə danışılacaq. Şamaxı şəhəri haqqında antik müəllif b.e. II əsərində yaşamış Klavdi Ptolemey özünün "Coğrafi dərslik" ("Географическое руководство") əsərində məlumat vermişdir.

müəllifin adı	dövr	mənbə	mənbədə adı	şərh
Klavdi Ptolemey	b.e.100-165 illər	«Coğrafi dərslik»	Mamexiya	şəhər

Ptolemey də özündən əvvəlki müəlliflər kimi ona məlum olan coğrafi məntəqələrini (yaşayış yerləri, çaylar, göllər, dənizlər və.s.) dərəcə toru üzərinə köçürməyə və atlas yaratmağa çalışmışdır. Müəllifin bu işi dövrümüzdə qədər gəlib çatan digər coğrafi yazılardan həm elmi əsaslanmalara, həm də verdiyi məlumatların genişliyinə görə daha dəyərlidir. Mənbədə yalnız Ptolemey tərəfindən adı çəkilən bir sıra məntəqə və tayfa adlarına rast gəlinir. Əsərin 11 hissəsində Albaniyanın sərhədləri haqqında yazan müəllif burada yerləşən şəhərlərin adlarını sadalayır. Müəllif Kür və Alban çayları arasında yerləşən şəhərlər arasında Mamexiya şəhərinin adını çəkir və onun coğrafi koordinatlarını ( $79^{\circ}45'$  -  $45^{\circ}40'$ ) verir. (*Ptol.* XI.4) Güman olunur ki, Klavdi Ptolemeyin verdiyi atlas müəllifdən sonra dəfələrlə dəyişdirilib və ona bir sıra əlavələr olunub.

Bir sıra tarixçilər öz əsərlərində qədim şəhərlərin tədqiqatına yer vermişlər. A.A.Bakıxanov, A.Yanovski, B.Dorn, A.E.Krımski, V.V.Bartold, K.V.Trever, İ.Əliyev,

---

Aysel Qəhrəman qızı Kərimova – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspirantı

K.Əliyev, İ.Babayev, F.Osmanov, C.Xəlilov və.d. öz əsərlərində bu məsələləri işıqlandırmışlar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi antik mənbələrdə Albaniyada (Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisi) mövcud olmuş yaşayış məntəqələri, şəhərlər haqqında məlumatlar var. Bu mənbələrə əsaslanaraq bir sıra tarixçilər Azərbaycanın qədim şəhərlərinin tarixini yazmağa çalışmışlar.

Dahi Azərbaycan tarixçisi A.A. Bakıxanov (1794-1846) özünün «Gülüstani İrəm» əsərində antik və şərq mənbələrinə əsaslanaraq bir sıra məsələlərə açıqlıq gətirir, həmçinin Ptolemeyin Kemaxiya adlandırdığı yerin məhz Şamaxı şəhəri olduğunu yazır.

Bu fikri digər tarixçilər də dəstəkləyir. Belə ki B.Dorn Ptolemeyin Mamexiyasını (və ya Kemaxiya) Şamaxı ilə eyniləşdirir. (5.343). İ.Babayev də həmçinin bu fikrin tərəfdarları sırasındadır (4. 55).

Təəssüf ki, yazılı mənbələr çox zaman fraqmentar məlumatlar verir. Klavdi Ptolemeyin də əsərində məlumatlar çox zaman ötəri xarakter daşıyır. Bir çox hallarda isə coğrafi məntəqələrin sadəcə adları sadalanır. Buna görə də qədim şəhərlərin tarixinin öyrənilməsində yalnız antik mənbələrin verdiyi məlumatlar deyil, həm də aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri mühüm rol oynayır.

Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisində (Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir və.s.) geniş arxeoloji aparılmağa başlandı. Uzun illər ərzində Qəbələ (Çuxur-Qəbələ, Çaqqallı, Seyidtalə), İsmayılı ( Mollaisaqlı, Qalagah ), Ağsu (Nüydü düzü), Şamaxı, Beyləqan (Təzəkənd, Qaratəpə) və bir sıra digər ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Şamaxı şəhəri yaxınlığında Xınıslı adlanan yerdə arxeoloji qazıntıların aparılmasına hələ 1939 –cu ildə E.A.Paxomov tərəfindən başlanmışdı ( 4.23). Lakin daha geniş planlı arxeoloji qazıntıların aparılması üçün 1958-ci ildə C.Xəlilovun başçılığı ilə arxeoloji ekspedisiya yaradıldı və 15 il müddətində aparılan qazıntılar nəticəsində külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edildi.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qəbələdə olduğu kimi Xınıslıda da erkən tunc dövrünə (təq.e.ə. IV - b.e. VII əsrlər) aid təbəqələr aşkar olunmuşdu. Bütün mövcud olduğu dövrlər ərzində yaşayış yeri bir neçə dəfə dağıdılmış, sonra yenidən bərpa edilmişdir. Bunun nəticəsində də şəhərin sərhədləri dəyişikliklərə məruz qalmışdır. E.ə. II – b.e. II əsrlər şəhərin çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Bu dövrdə şəhər Albaniyanın çox əhəmiyyətli mədəni-iqtisadi mərkəzlərindən biri idi.

Qazıntılar zamanı e.ə.IV – b.e. III əsrlərini əhatə edən dörd mədəni təbəqə və dörd növ qəbir abidəsi tapılıb (6. 22).

Qəbələ, Mingəçevirdə olduğu kimi Şamaxıda da aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif dəfn adətləri ilə bir-birlərindən fərqlənən çoxlu sayda qəbir abidələri tapılıb. Lakin bu qəbirlərin içərisindəki inventar demək olar ki, eynidir. Dəfn adətlərindəki bu müxtəlifliklər ticarətin və sənətkarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq burada müxtəlif xalqların yaşaması ilə izah olunur. Qəbir abidələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri burada yaşayan əhalinin gündəlik həyatı, məşğuliyyəti haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə kömək edir.

Şəhərdə tapılan mədəni təbəqələrin və qəbir abidələri antik dövrdə Şamaxıda sənətkarlığın, ticarətin və pul dövriyyəsinin yüksək səviyyədə inkişafından xəbər verir. Xüsusilə də Xınıslıda qazıntılar zamanı gətirilmə və yerli hesab olunan çöölü sayda gümüş sikkələrin tapılması Albaniya ərazisində ticarətin inkişafının və ümumilikdə pul dövriyyəsinin mövcudluğunun sübutudur. Bu tapıntılar, həmçinin bəzi antik mənbələrdə Albaniya ərazisində ümumiyyətlə pul dövriyyəsinin mövcud olmadığı haqqında verilən məlumatları təkzib edir.

Ümumilikdə Albaniya ərazisində mövcud olmuş şəhərlərdə bu zamana qədər aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olur ki, qədim şəhərlərin tikinti texnikası bir-birinə çox bənzəyirdi. Tikintidə əsasən daşdan, çiy kərpicdən və taxtadan istifadə olunurdu.

Uzun müddətli arxeoloji qazıntıların aparılmasına baxmayaraq, Şamaxı şəhəri arxeoloji baxımdan tam öyrənilməmişdir.

Gəldiyimiz ümumi nəticələr aşağıdakılardır:

- B. e. II əsində yaşamış Klavdi Ptolemey Albaniya ərazisində Mamexiya (Kemaxiya) adlı şəhərin olduğunu yazır.
- Mənbədə adı çəkilən şəhər müasir Şamaxı şəhəri ilə eyniləşdirilir.
- Aparılan arxeoloji qazıntılar mənbənin verdiyi məlumatı təsdiqləyir.
- Bu şəhər ölkənin həyatında vacib iqtisadi, siyasi və mədəni rol oynamışdır.

#### **Mənbələr və Ədəbiyya**

- Геродот История / Пер и прим. Г.А.Стратоновского М.2007.
- Клавдий Птолемей Географическое руководство / В.В.Латышев. Известие древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ 1948 № 2
- Страбон География / Пер и прим. Г.А.Стратоновского Л. 1964
- 1. Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены. Б. 1989
- 2. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания Б.1992
- 3. Алиев К.Г. Писатели античности об Азербайджане С-П 2001
- 4. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании IV до.н.э.- III в.н.э. Б.1990
- 5. Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан СПб 1875
- 6. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV до.н.э.- III в.н.э. Б.2006
- 7. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV до.н.э.- III в.н.э.) Б. 1985

**A.Q.Kərimova**

#### **Summary**

##### **Klavdi Ptolemey about ancient city Shemakha**

In studying ancient history of Azerbaijan the important role is played with works of antique authors.

In the given work it is a question of the ancient city of Shemakhe. The main source on this theme is product Claudia Ptolemey's « The Geography». He lived in II c. Informs the important data for studying Caucasus.

In the work the author describes borders of Albania, and also gives coordinate of some cities and settlements. Among them Ptolemey has listed also Mamekhiya. Many historians consider, that Mamekhiya it is the modern city of Shemakha.

**A.Q.Kərimova**

**Резюме**

**Клавдий Птолемей о древнем городе Шемахе**

В изучении древней истории Азербайджана важную роль играют труды античных авторов.

В данной работе речь идет о древнем городе Шемахе. Главным источником по этой теме является произведение Клавдия Птолемея «Географическое руководство». Клавдий Птолемей живший во II в.н.э. сообщает важные сведения для изучения Кавказа.

В своем труде автор описывает границы Албании, а также дает координаты ряда городов и населенных пунктов. Среди них Птолемей перечислил также Мамехию. Многие историки считают, что Мамехия Птолемея это современный город Шемаха.

**Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın orta əsrlər tarixi» şöbəsinin 2009-cü il 11 noyabr tarixli iclasının 6 sayılı qərarı və t.e.n., T.H.Nəcəflinin və t.e.n.X.S.Qasımovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.**